tiszatáj

1993. MÁRC. * 47. ÉVF.

József Attila Tudományegyetem

Utassy József, Szepesi Attila,
Géczi János és Kukorelly Endre versei

Kontra Ferenc novellája
Czímer József: Páger Antal hazatérése

Írások a paraszti polgárosodás
múltjáról és esélyeiről

Diák-mellékletünkben:
Görömbei András – Ady Endréről

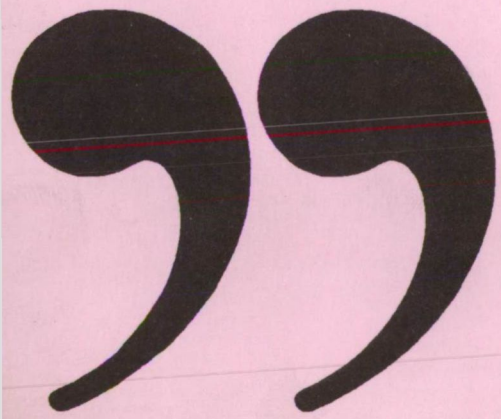

3

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

A szerkesztőség elnöke: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő: ANNUS JÓZSEF
Főszerkesztő-helyettes: OLASZ SÁNDOR
Rovatvezetők: ABLONCZY LÁSZLÓ
SZOKAI IMRE
Műszaki szerkesztő: ENGI MÁRIA

Főmunkatársaink:

BAKA ISTVÁN (Szeged)
DOBOS LÁSZLÓ (Pozsony)
KISS GY. CSABA (Budapest)
SÜTŐ ANDRÁS (Marosvásárhely)
SZÉLES KLÁRA (Budapest, Szeged)
VEKERDI LÁSZLÓ (Budapest)

---

tiszatáj

Kiadja a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat, Szeged Megyei Jogú Város Közgyűlése,
valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával.
Felelős kiadó: Kovács Miklósné, a kuratórium titkára.
Szedés, tördelés: Tiszatáj Alapítvány.
A lapot nyomja: Officina Nyomdaipari Oktató és Termelő Kft., Szeged.
Felelős vezető: Varga Ferenc.
Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Tel. és fax: (62) 312-670. Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető bármely postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, Lehel u. 10/A – 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR Postabank Rt. 219–98–636 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 25 forint.
Előfizetési díj: negyedévre 75, fél évre 150, egész évre 300 forint.
ISSN 0133 1167

Tartalom

XLVII. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

1993. MÁRCIUS

SZEPESI ATTILA: Táncdal 3
UTASSY JÓZSEF: Cigány kesergő; Kései tiszteletadás; Vigyázd a tollamat vén vacsoracsillag; Nagyapám és a vadkan 5
KONTRA FERENC: Apis mellifica 7
MÁNYOKI ENDRE: Szemközt a pusztulással... (A Culter-szurdok mélyén) 10
GÉCZI JÁNOS: [szabad kis zsandárversek] 11
KUKORELLY ENDRE: Csodálkozás; Valami csík; Leült, és éppen ott; Valahogy elkezdték 14
MOHÁS LÍVIA: Születésnapra (Jókai Annának) 16
CZÍMER JÓZSEF: Páger Antal hazatérése 18

TANULMÁNY

LUKÁCSY SÁNDOR: Egy irodalmi végállomás (Petőfi: Temetőben) 30
N. HORVÁTH BÉLA: A költő ideje – az idő költője (Szepesi Attila költészetéről) 37

HAZAI TÜKÖR

A paraszti polgárosodás múltjáról és esélyeiről

BELÉNYI GYULA: Paraszti sorsfordulók a 20. században 43
KIRÁLY ISTVÁN: Paraszti közelmúlt, falusi jövő 54
VEKERDI LÁSZLÓ: Bajból is megárt a sok (Hozzászólás Király István cikkéhez) 68
GÉCZI JÓZSEF: Paraszti jelenidő 72

KRITIKA

TAMÁS ATTILA: Görömbei András Nagy László-könyvéről 84
TÜSKÉS TIBOR: Fehér zászló Erdély felett (Köntös-Szabó Zoltán [családi] krónikájának első része) 87
ZSÉLYI FERENC: A hiányzó történet boldog véget ér (Géczi János: A torony) 90

MŰVÉSZET

BANNER ZOLTÁN: Egy művészeti kisváros nyarai..... 94

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

FÖLDESSY PÉTER grafikái a 17., 42., 83., 93. és a 96. oldalon.

DIÁK-MELLÉKLET

GÖRÖMBEI ANDRÁS: „Mégis győztes, mégis új és magyar"
(Vázlat Ady Endre költészetéről)

SZEPESI ATTILA

Táncdal

Vízöntő-kor víg mulatság,
félegészség, félszabadság,
féligazság, félravaszság,
látnokoknak farkasvakság.

Prófétáknak talmi álom,
rágódnak egy virágszálon;
béljós, vérjós gazdagodik,
bankszámlája vastagodik.

Örökfarsang, éji lárma,
iramodj az agorára,
várnak bősz és hitehagyott
ókulárés kecskebakok.

Makog minden honfi-látnok,
mekegnek a kannibálok,
zsebes, csélcsap, éj lidérce,
végvidékek álcanépe.

Csillaglátó égre leskel,
szava csupa kegyszer, vegyszer,
gyógyszer, óvszer, műszer, pótszer;
így is jósjel, úgy is jósjel.

Mennyi tenger maszka, lárva,
művi lelenc, világárva,
lemezlovas, nyájas arszlán,
búvalbélelt bakoroszlán...

Csitri, gyűrűd kárbunkulus,
nyakadon egy furunkulus,
cipőd ékes, öved márkás,
szemed üveg, szavad lármás.

Melled-öled? Az se régi!
Meglöttyedt és hull a prémi,
tüze-vesztett és kivásott:
lettél immár földi másod...

Zene harsan, zene halkul
seregeknek sanda marsul;
botfülűek lépte dobban,
iramodnak egyre jobban.

Kandi látnok, rókaképű,
éberálmod égrelépő,
csak a képed majom mása,
dalod varjú károgása.

Künn a műfény, benn a kórság,
árnyék-ország vak botorság;
visszales az álmosabbja
arca-rángó János-papra.

A többi meg sakálképpel
iramodik szerteszéjjel,
mind harsogva élni-bátor
patáslábú prédikátor...

Vízöntő-kor víg mulatság,
félvigasság, féligazság,
félig élet, félig álom,
látnokoknak farkasvakság.

UTASSY JÓZSEF

Cigány kesergő

Én Istenem,
te világvégi Viktor,
de jó neked, szakadjak meg, de jó!
Fogad ha fáj,
visítván nem visítol,
a rekkenetben is hull rád a hó.

Én Istenem,
te világvégi Viktor,
de jó neked, mennyek ura, de jó!

Ám ítéld meg
furcsa üzelmeinket:
bagóért adjuk el arany jövőnk,
s letépik rólunk az utolsó inget
a sarkunkban loholók,
lihegők.

Ítéld meg hát
furcsa üzelmeinket:
bagóért adjuk el arany jövőnk.

Én Istenem,
te világvégi Viktor,
de jó neked, hatalmas ég, de jó!
Fejed ha fáj
a harsonától, síptól,
csak egyet intesz: zúdul rád a hó.

Én Istenem,
te világvégi Viktor,
de jó neked, szakadjak meg, de jó!

Kései tiszteletadás

Előragyog majd az idő,
kardhüvelyből villan a fény,
és fölsebzi a levegő
vén arcára: ki voltam én.

Vigyázd a tollamat vén vacsoracsillag

Uram, add írnom a mindennapi reményt,
teáskannámon a gondolatjelnyi fényt,
mosolyod állítson ajtóm elé angyalt:
buzdítson írásra! Biztasd, unszold, sarkalld!

Hömpölyögjön hozzám esti szénaillat,
vigyázd a tollamat vén vacsoracsillag,
hogy el ne botoljon, hogy csüggjek szerelmén
minden egyes szónak, amit sugall elmém!

Nagyapám és a vadkan

Szívemig förmedtem,
amikor a vadkan
maga alá tepert.

Fújt február szele,
avarral zörömbölt,
porka havat sepert.

Akkor ha nem lő ránk
naccságos Dóka úr:
– vagy a vadkan vagy én! –

vérem itatósa
lenne már a hegyhát,
ez a téboly-fehér.

S nem csillogna, nem ám,
a hála sós vize
vadőrének szemén!

KONTRA FERENC

Apis mellifica

Felidézte magában a párbeszédet, szavak körül keringett, mint a rovarok, de nem talált táplálékot egyik virágban sem. Célt tévesztett a szorgalma, hogy érveit összegyűjtse és felhozza a maga mentségére.

– Idegenek vagyunk mindenütt, nem látnak bennünket szívesen sehol – nem volt ez kérdés, csak a szokásos vívódás két hernyótalpas falrengetése között.

– Azért kellett volna maradnia a férjednek is – ez sem volt válasz, inkább párhuzamosan futó mondatok.

– Persze: lehetett volna martalócok janicsárja vagy bujdosó, azzal sem dicsekedhetne – mondta a gyertyának, amely a másik szemében tükröződött. Mellettük gyengén szólt már a zsebrádió. Aztán repedt műanyagjába burkolva sokáig hallgatott. Vigyáztak, ne szűrődjön ki semmi fény. Barátnőjével marták egymást, mint régen. Közben összetartottak, mint régen. A kert alatt osontak, ha kijárási tilalom volt. Védte a férjét meg a kisfiát a hosszú beszélgetésekben, mert mindenki azt próbálja igazolni, amit éppen cselekszik. Szentül hitte: az a dolga, hogy a csatazajban is a tűzhelyet vigyázza, hiszen együtt raktak téglát téglára, az öregapjától örökölt telekre építettek, piacoztak a mézzel, eladták kicsiben és nagyban, az új otthon után jöhettek az új kaptárak. Azt hitték, a hajlékok csak megújulnak ezután, eltartják egymást, egyenesbe jönnek, ingáznak a méhecskék a hársfák között, virágporból sosem fogy ki a rét, kivitték a méhkasokat a füzesbe barkanyíláskor, pörögtek a viaszágyak a bádogcentrifugában, és a nektár megédesített mindent maga körül.

Valami szokatlant észlelt a levegőben: másként dongtak, veszélyt szimatolt, és nyugtalanította a jelentéktelennek látszó apróság is. Idegen rovarok táncoltak a kaptárak fölött. Így jelezték egymásnak, merre van a táplálék. Pollengyűjtő szervük eltért a háziméhekétől. Felhúzta a kesztyűket, fejére tette a szitamaszkot, egymás után emelte ki a ragacsos kereteket. Üres volt a méhetető vályú. Észrevette, hogy a vadméhek már beköltöztek az egyik kaptárba. Nem adtak mézet, csak szúrtak dühödten; felrepültek és befurakodtak a ruha réseibe. Kiszorították a háziméheket, felfalták, amit bent találtak. Körülágyazták a maguk királynőjét. Csapatostul csapódtak a védőrácsra, fullánkjukat meresztgetve befelé. Az asszony fogta a poroltót, és befújt a kaptárba. Sikítva kavarogtak az oxigénhiányos, fehér levegőben a vadméhek.

Kirakta maga elé a fényképeket. Az első születésnap. Az első fog az egérlyukban. Az utolsó közös ebéd. Bármennyire szeretett volna velük maradni, megkeményítette a szívét, hogy kitartson otthonuk mellett. Külön engedéllyel sikerült csak a határon átjutnia, és a mohácsi kompnál összeölelkezve álltak, görcsösen és türelmetlenül, hogy vigye már el a Duna a várakozás sáros lépteit. Esett az eső, mint minden születésnapon. Palacsintát sütött a barakkban, ahol a menekülteket szállásolták el. Még sokáig vitte magával a hajába ivódott sülttészta-szagot. A folyóban tükröződött a vasárnap délután. Ha rájuk gondolt, fejében megszűnt a fegyverropogás.

– Lesz hús elég, lemészároljuk őket – énekelték részegen az utcán. Csoportosan jártak az idegenek, és rendszerint az út közepén. Kezük ügyében késes és puskák lefeg-

tek. Telepingálták jeleikkel a táblákat. Felgyújtották a katolikus templomot. Úgy állt a temető mellett üszkösen, mint egy fejét vesztett óriás. Réti sasok telepedtek a póznákra.

Kertjüket a kaptársor választotta el élő, zümmögő akadályként. Szomszédjukból elköltözött az egész család még a háború elején. Csak annyit vittek magukkal, amennyi a személygépkocsijukban elfért. A félelem kiszámíthatatlan törvényeket teremt. Egyszerre építették a házukat, a tervrajz is hasonló volt, körbefutó nyersfa korlátokkal az erkélyeken. Még a virágaik is egyformán nyíltak, ugyanabban a palántaágyban nevelkedtek. Aztán beleszáradtak a fülledt nyárba a folyómuskátlik vörös vízesései. A kertet sem öntözték az új gazdák, akik az elhagyott portát nemsokára a birtokukba vették.

Jöttek később az idegenek ismerősei, hogy szétnézzenek a környéken, hátha megint szomszédok lehetnének. Az új házak tetszettek nekik legjobban. Nem csináltak titkot szándékaikból, cirill betűsre cseréltek minden táblát. Az elfoglalt rádióállomások harcra burdító műnépdalokat harsogtak. A rockzenét egyszerűen leradírozta a harmonikaszó.

A képernyőt behavazta a por. Írni lehetett a dohányzóasztalka politúrjára is. Mintha a hiányt járta volna körül lábujjhegyen a szobában. A jövőt kereste az arcon, amely kitekintett rá az ezüst keretből. Árnyéka eltűnt. Belefeketedett a szoba sötétjébe, és amikor feleszmélt, rájött, hogy egy helyben topog, a takarítást megint elhanyagolta. Nagy tüzekkel égett a hallgatáson túl mindaz, amit nem mondhatott el: panaszkodni szánalmas dolog. Rohadtul törékenynek érezte a világot maga körül, törékenyebbnek a hagymahéjban festett, belül üres húsvéti tojásnál. Mellette felaprózva hevert a szoba. Elmenni látta a sötétben a bútorokat. Öntudatlanul is hazavárta a családját, hátha valamilyen váratlan csoda folytán visszarendeződnek a dolgok, mintha hallaná a kenetlen kiskaput megcsikordulni. A csöndben felerősödtek a neszek. Nem szólt az őszi féreg. Csak a messziről jött madarak tolakodtak a ház előtt a hársfákon, a lövöldözés elől menekültek. Kiettek mindent a kertben. Megérintette ujjhegyével az ablaküveget. Odakint a sötétben élesen elváltak egymástól a körvonalak: a kerítés párhuzamos zebracsíkjai, mögöttük a borókák, aztán a törpe rózsák, szemközt az országúton pedig az útjelző tábla háromszöge. A világos éjszakát átrecsegték a kutyaugatások. Mint amikor görcsbe akad a fűrész – hirtelen megszakadt a hangnem nélküli zene. Az úton léptek közeledtek. Két puskás férfi állt meg a ház előtt. Lehúzták a cipzárjukat, és a kerítés résein át vizeltek a kertbe. Kopogtak a liliomlevélen a cseppek.

Teregetés közben az idegen szomszédasszony bizalmasan közölte vele: jobb lenne, ha a férje után menne a határon túlra, ott biztonságban volnának mindannyian. El *kell* fogadni az igazságot – mondta némi hatásszünettel a szavai között. Mellette a kislánya katicabogarakat gyűjtött egy gyufaskatulyába. A füléhez szorította. Valószínűleg nem adtak hangot félelmükben. Türelmetlenül megrázta a dobozt. Kopogtak benne a páncélszárnyak.

Az idegen férfiakból rendőrök lettek. Egyforma kék egyenruhát kaptak, és rövidebb csövű fegyvert a régi helyett. Az alig ezerfős falura negyven rendőr jutott. Csak nekik engedélyezték, hogy a faluból bármit elvigyenek.

Megállt egy pillanatra az autó a ház előtt, tromblont lőttek az udvarba. Betört néhány ablaküveg, kráter keletkezett a liliombokrok helyén, üszkösek lettek a kiteregetett ruhák. Beomlott a kút.

Legközelebb csak suttogni mertek, főleg arról, hogy mi történt a falu túlsó végén.

– Azzal még nincs vége, hogy beköltöztek, megmondtam neked!

– Elfogyott az élelmük, és most feltalálják magukat. Összeszedik, amit csak érnek. A nagynéném nem mert kimenni tegnap éjjel, amikor az ólból kihúzták a disznaját. Olyan visítást csapott, hogy nálam is hallani lehetett – mondta a barátnője, és előhúzott a szatyrából egy üveg pálinkát, pedig sohasem ittak azelőtt.

Tisztán elváltak egymástól a különféle nyári illatok, s a levegő már felmelegedett. Keleten halványan derengett a fény. Nyirkosság ült a krizantémcserjéken, még nem tudták, kinek nyílnak őszre. Reggel szokás szerint végigjárta a méhkasokat. Leszűrte a frissen pörgetett mézet. Nem ért rá várni, amíg magától feljön a tetejére a törmelék. Sikerült átjuttatnia egy bödönnel az övéinek. Adott a sofőrnek is egy uborkásüvegben.

Szombatra virradóra az emeleti szobába kézigránátot dobtak az ablakon keresztül. Széttörtek az üvegtárgyak. Lángra kaptak a függönyök. Széklábak kalimpáltak kinn a körtefán. Az asszony fogta a poroltót, és elfojtotta a lángokat.

– Azért sem megyek el. Azért sem adom nekik – sziszegte közben. – Egy apis mellifica a saját hajlékába hordja a mézet. Szárnyait megfeszíti a szélben.

Úgy járt-kelt, mint akinek üvegharangok lógnak a feje felett. Ha megszólalnak, a szilánkok visszahullnak rá, széthasogatják, megvakítják. Még aznap leköltözött a pincébe. Ágyát a legbelső sarokba állította. Megtöltött hat nejlonzsákot földdel, és egymásra rakta őket a pinceablak előtt. Egyedül maradt a rádióval. Este fél hétkor meghallgatta a híreket, utána a hallgatók szokásos rovatát. A rejtjeleket csak azok fejthették meg, akikhez szóltak. Olyanok voltak, mint az indiánok füstjelei. A hársas utcába üzenték a nagymamának, hogy unokája született, és ugyanúgy hívják, mint az apját. A silós udvarba üzenték, hogy a nagypapát megműtötték a pécsi kórházban, jól érzi magát, ne aggódjanak. Néha a falu nevét is bemondták, de többnyire még arra sem volt szükség. Apró töredékekből is értettek, akikhez szólt. Egy év elmúlt a háborúból, azóta születhettek és meghalhattak, mint régen... Rájött, hogy a múltat kezdi szeretni. A lelke csendben vándorútra indult... csak az álmait vitte magával az éjszakába.

Az asszony krumplit pucolt a konyhaablak előtt. Nem először látta, hogy az idegen szomszédék kislánya átjár a kertbe játszani. Kíváncsisága ezúttal a kaptárak felé vitte. Egy orgonavesszőt dugott a nyílásba, ahol a méhecskék ki-be jártak. Az asszony felugrott, szétgurultak a krumplik a padlón, héjnyelvek tapadtak a szoknyájára. Fürgébb már nem is lehetett volna, mégis későn ért ki. A kislány a kék szalagjával sivalkodva szaladt a virágágyáson keresztül haza. Homlokát csípések pettyezték, amit később nyomatékosan egyenként megmutogattak mint szörnyű bűnjelet. Az anyja után előjött terepszínű egyenruhájában a papa is. Iszonyú átkokat szórva ordította, hogy a gyerek életét veszélyeztetik ezek a rovarok, végképp betelt a pohár, tűrhetetlen! Fogta a benzineskannát, végiglocsolta a kaptárakat, és meggyújtotta. Méhek kavarogtak a füstben, mint apró, zuhanó repülőgépek. Felcsapott a viasz édeskés karamellillata. Sercegve pattogtak szét a rovarházak lécei. Mézláva folyt a földre kátrányfeketén. Az asszony üveges szemmel állt az ajtó előtt, arcába szitáltak a pernyék. Nem érzett üszkös dögszagot, nem érezte a fanyar hamut sem, csak a tűzből felszabadult dáliák és leandervirágok illatát, az összehordott pollen azt idézte fel megsemmisülésekor, amiből vétetett: a hegyoldal akácosát, a töltés gyalogbodzáit meg a tarlók tisztesfüvét. A búcsúzás könnyűnehéz illatát érezte. Nem volt miért maradnia. Elégett harmincöt méhkas. Ebből élt a család. Elindult felfelé az ereszkedőn, mielőtt a vasárnapi harmat ezüsttel szitálta volna be a méhek hártyás szárnyait.

1992 decembere.

MÁNYOKI ENDRE

Szemközt a pusztulással...

A CULTER-SZURDOK MÉLYÉN

Nem hiszek már a mondatokban. Nincsen mögöttük senki. Csak mint a kő mögött az elhajító. Súlyos kicsi kövek röpülnek, s meg-meghorzsolják az élet fölszínét.

Eljátszanak a kacsázók a kővel. Az ügyesebbje szépen fut neki, lendületes terpesz, domborítás: hadd pattogjon a kavics, minél messzebbre tőle. A másiké rögvest a vízbe csobban, sebaj, telik az időből a finomításra. Hiszen csak játék. Hiszen úgysem marad utánuk más nyom, mint egy-két buborék. Sokan lettek a kacsázók; fortyogni látszik a tótükör.

Mások messzebbre néznek. Nagyobb köveket válogatnak, s alájuk ebből-abból, ruganyos érdekből, megfeszült indulatból gépet szerkesztenek. Grandiőz sziklaágyút, skizofrén vetőgépet, amely nem vet, csak elvet. Ez már korántsem játék. Ez már küzdelem. Roggyant szavakkal, megroppant mondatokkal, amiket hórukkolva a kivetőkosárba pakolnak. Ezek itt, a sziklaképű küzdők, nem szeretik a játékosokat sem: egy-egy koloncot, idejük engedvén, közibük is hajítanának. De *mille sajna,* szórakozásra nincs idő, s a muníciót sem érdemes csip-csup-csapatra pazarolni.

Mint Ambrose Bierce novellájában a Culter-szurdoki tüzérek, nagy hősnek tudják magukat. Pattintott arcélükről patakzik a kőpor, ahogy pakolnak s lőnek, pakolnak s lőnek szakadatlan. Lövik a *másik* fészkét, odaát. Van-e közöttük akár csak egy is, egyetlenegy, mint ott, abban az ambróziás pokolban, aki sejti (és föl-fölzokog, sejtvén), hogy minden találat az ő tanyáját sújtja, odalent-odaát, és hogy ama fészek romjai alatt az ő családja fekszik, betemetve?

Sokan lettek a kődobálók, túlságosan sokan. Csoda-e hát, ha nem hiszek már a mondatokban? Hinni én már csak a mondóknak hiszek. Akik ott állnak, testközelben, a szavaik mögött, s akik mögött megszenvedett, megszentelt élet áll. Azoknak hihetek csak, akik a kavicsokat *gyűjtik, a* sziklát *görgetik.*

Akik az idő csiszolta kövecskéket zsebre dugják, hogy otthon eltűnődjenek: mi minden elfér egy ekkorka *részben.* Akik csillámot vetnek a kavicsra, s csodálkoznak a színeken. Akik kőbefőttet főznek a jövőnek.

S azoknak is, akik sziklákkal élnek-halnak. Akik sziklákat hengergetnek. Nem holmi modern(?) Sziszifuszként, hanem csak úgy: a síkon. Akik tolják, taszigálják a maguk kőlabdakoloncát, horzsolt kezekkel, zúzott vállal, s korántsem, hogy gázoljanak vele, de még azért sem, hogy elvigyék *valahova.* Hanem hogy tudják: élnek. Hogy ebben a semmirevalóságban megtapasztalják a testük és a lelkük minden porcikáját.

Bennük hiszek. Ülök a Culter-szurdok mélyén, megkövezve, és hiszek: a fölöslegesben.

GÉCZI JÁNOS

[szabad kis zsandárversek]

20.

avantgard versben a szavak
másznak ennyire kényes biztonsággal
ahogy ezek a patkányok a villanydróton

a szürreál érkezett a barokk városába
csapatostól
lődörögnek és vinnyognak
talpak vízjele a székesegyház padlóján

a patkányok rákaptak a tulipánhagymákra
nem elég nekik az ereszek sok csimasza

agresszívek mint a
hosszú késes haramiaversek
és büdösek akár a földfaló virágok

25.

a benjaminos fikusznak
nagy tapasztalatai vannak
ismer vagy tízezer könyvet
skandálja az óangol disztichonokat
és megkülönbözteti a sopianae-szagtól
a multifilter illatát

talán azt is tudja
hogy nagy lászló multifiltert szívott
és szabados árpád is azt pöfékel

némi fogalma van a létezéstanról
ezért bölcsnek mondható
ha nevezhető ennek az
akinek tere
nem terjed tovább egy cserépnél

újabban róma képeire hullatja leveleit
Stendhal naplójához ér gallya
ha segít neki a huzat

rólam is lehet ismerete
de erről nem ad jelzést
a sötét felé fordul
mindahány pajzskemény levele
ha költők látogatják

26.

paloznak-kő lépcsőn fut
iramlik fölfelé
vörös mint a vulkáni laterit

mások almádinak mondják
mert ott színesebb a szőlő levele
a gyümölcse meg násznagyfekete

csapkodja meztelen talpát
így fut a drámákban a görög tragika

az ablakok kórusa áll mögé
nem beszélnek
a félelem labirintusáról

válláról ellebben a mítosz
kezéből kihull
szétloccsan a gránátalma

a vörösek gyakran találkoznak

a tócsához szállt galambokat
szétrebbenti
és nem hall szavakat
hervay

27.

A sormetszetig hasad Elreped
Tovább Hogy kifordítja a kés
a cukros húsból a magvakat
fénylenek akár a jambusok és
nedvesek a piros hűvösében
Nyár van és tarlószag
fénycsíkolt darázs Meglékelt szonett

28.

az elhagyott írógép
felcsattan még éjszakánként
ahogy rálép billentyűire
a lakást bejáró kutya
és díjakat osztogat

29.

ma hollandkék
tegnap svájci sárga
előtte német okker

az omo mögött
halszag
nyugatszín

tíz évvel vagyok
magamnál fiatalabb
ti rongyok

30.

nem világító tömb
vékony karéj sarlónyi ív
a bokor alján

ennyi maradt az éjszakából
épp hogy belefér egy puha macska
betekerve a mocskos kékbe

délre tökéletesre fakul
ha nem lesz felhő el is tűnik
ilyenek a júliusi napszakok
már csak ilyen mértékűek a dolgok

a sötétben mutatta magát
mekkora mészkődarab
forró testéből sugárzott
mondjuk félmillió év

most szétfakult
hát gyorsan belefeküdt
saját múltjába
nem válaszol gyíknak
pajzsos büdösbogárnak

azt se tudja
mellette virrasztottam
hogy nézve
az időt tetten érjem

mikor felfénylett
és megfürdette tagjait a hold
zsíros fényében
ráejtette tollát a szajkó
majd a vérbükk egy száradt
színvesztett levelét

a hajnali szél sodorta el

akkor már késő volt__
megtapintani
hiszen a bizonyság
beszennyezett

31.

egy szőlőfürt érik a falon
balácapuszta átriumán
ezernyolcszáz éve
szépen borostyánosodik

nem tud semmit a peronoszpóráról
nem tud a paticsról
levál tőkéjéről
nem tud az elhalt istenekről
forog a fajszi fényben
utánozza a sakálok
sivatagi szemét

32.

a málladék
a salétrom térképei
a páfrányos nagy terek alatt
egy egész téglamúzeum

33.

csak szétvirrad
ez az éjszaka
kigurul
hártyás magházából

34.

kisózott orchidea

35.

átmégy a madárbirsek házán
az óváros térre aztán jobbra
a francsics lépcsőn le
a püspöki nyaralóig

az egyiptomi királynő
a sédnél napozik
a vágóhíd korlátján

befonja a haját
kibontja a szél
hallgatja a borvidék történetét

épp csak megérinti az eseményt
hagyja hogy átlépjen
a csonkolt kőrisfába

közelít eltaszít
enged az ellenőrzésnek

nem tud
nem tudsz

nofretu halat eszik
szopogatja az uszonyokat
és ellenőrzi
hogyan bontja-építi magát
a séd tükrén a város

36.

kikopog az írógépből
a betűkarok alól rám szól

szőrmók ugye jól látsz

37.

csöndben kitelik az alma
mint a hold árnyékos oldala
pirul és forog a fohász
fehéredik a mész a házfalon
s aki a tételek mélyére ás

38.

a levendula nem tudja
illatból van
és csurom kékből
hiába a találkozás

ki a hibás vagy nem hibás
a levendula nem tudja
kékeket napoztat szirmain

39.

becsomagolt szárnnyal
a költészet
(a létezési forma)

KUKORELLY ENDRE

Csodálkozás

Ámuldozzunk a növényeken. A növényzet
jó. Micsoda illat lengi
körül az illatos növényeket. Egy

kis növény csak keveset iszik
és árván áll és öszve-hajladoz
s végigsimít a fűvek alja

keresztülfutják a vizek
néha új hajtásokat ereszt
vagy elhullajtja a leveleit, és

alig változik. Talán nagy játékos
lesz. Talán valóban valaki
akire azt mondják, ez igen. Hát

nincs is semmi baj. A lányok
a lépcsőházban vonulnak.
Látni a bugyikat.

Valami csík

Valami csík jön.
A hajszál mint egy csík m
ered ki a fejből

van ebben némi báj.
Az ember méteráru végül is.
Kitölti, lám, az unalmas teret.

Ennyi tehát az, amennyit gondolok
de csak ennyit mondok ki, uraim
ám ezzel is örökké baj van.

Leült, és éppen ott

Leült, és éppen ott, ahol megállt
kicsit, a lába elé le, egy fácska
lába elé, mert mászkált már
eleget ebben az erdőben, s a
pénze is ott volt, jól beásva.

Már nekifogott építeni a hajót
és azt nézegette így, az innen
hogy ragyog, mert csakugyan
hozzákezdett az eső, és
a fejére is esett jócskán

és onnan folyt le a földre a víz.
Csak gyenge volt. Gyenge volt
felállni. Vágyott, de gyönge
volt ahhoz. Majd mindenkinek
meg fogja mutatni, ha kész.

Valahogy elkezdték

Valahogy mégis elkezdték, nem
volt az életnek eleje, neki
kezdeni, mások szerint más
lelkek is, hogy én nem a legjobban
csinálom, szerintük túlzottan is nem
mert ilyen túl-kényelmesen élek, és az
azt jelenti, aki vagyok. *Csak ne így*
most ne kezdjenek hozzá, ne kezdje
el valaki, azért, mert én el
alszom ha lökdösnek, akkor
azonnal elalszom, a lökdöséshez.
Lefekszem, elég, eddig volt, tehát
nem kell tovább szarakodni még
valahány évig, így, vége, vége
vége. Föl se kelek eleve. Ki se
nyitom a szemem, még a folyosóra
se megyek ki, csak az elő
szobában ide-oda, és a konyháig, a
leves, előbb a leves, fütyürészés
fütyürésztem leves után, akkor
vissza, alszom valamennyit, aztán
megintcsak kimegyek turkálni
kicsit, ücsörögni a konyhában, vad
krémszag ebéd, turkálok a husik
között, mert bennem is
mint oly sokakban, fekszik
a lélek, mégis, nem tartom meg, és
ez jelenti azt, aki vagyok.

MOHÁS LÍVIA

Születésnapra

Jókai Annának

Drága Anna Szófia! Nem a szlávok iránti rokonszenvemből fakad a megszólítás, hanem abból, hogy a Példabeszédek Könyvének 8. fejezetében van egy érdekes nőszemély: Szófia. Kitűnik e passzusból, meg egyéb komoly, fontos és szent tanításokból, hogy a kezdetek kezdetén Isten egykori társa, lelkének másfele – a bölcsebbik! – nő volt. Bizony. Asszonyi személy! A nőből csak a későbbi elvetemült korok csináltak asszonyi állatot. Szóval, mert e nő bölcs volt, s az vagy Te is, innen a megszólítás.

Mindebből nehogy azt hidd, dicsérni jöttem személyedet. Éppen hogy nem! A bűneidet és a hiányosságaidat kiabálom, mert vannak. Ott kuporognak leláncoltan, összezsugorítva a lelkedben, sírnak, és oly nagy a kiáltásuk, hogy kénytelen vagyok helyettük szólni.

Anna Szófia galambocskám! Bár Te ugyan Szófia is vagy, aki „ott áll, ahol az utak keresztezik egymást", és kiáltja, ahogy Te is kiáltottad sokszor: „Férfiak, hozzátok intézem szózatom, emberek, nektek szól szavam! Ó, ti együgyűek, legyetek okosak végre, és ti balgatagok, térjetek már észre!" Efféléket kiáltoztál az írószövetség elnöki székéből, s nem is mindig hiábavalóan, mert bár ostobácska néha a férfinép, de azért gyakran hallgattak Rád, hál' Isten. Érted, szimbólumokban beszélek, amint a bölcs Szófiát emlegetem, hiszen sokszor a komoly dolgok másként nem, csak vagy humorral, vagy szimbólumokkal közelíthetők meg. Anna Szófia galambocskám, azt is mondtad volt: „Nekem, a bölcsességnek birtokomban van az eszesség, én találtam fel az éleslátás tudományát. Az én tulajdonom a jó tanács és a siker, enyém az okosság és a lelkierő. (Az Úr félelme, a rossznak utálata.)" Hát itt a baj! Féled az Urat, ez rendben van. De biztos-e, hogy utálni kell a rosszat? Mi ez a rossz, kedves Anna Szófia? Mi az egyáltalán, hogy rossz? Engedted-e magadhoz a rosszat? Mertél-e, tudtál-e rossz lenni? Vagy csupán utálod, mert félsz? Miért nem voltál bátrabban bűnös? Miért nem engeded, engedted olykor szabadon a sárkányaidat? Nem az írásaidról beszélek, azokban vannak démonok, hanem Rólad.

Vigyázz csak! Figyelj csak! Nem az írásaidról beszélek, hanem Rólad! Hiszen írásaidban látom a démont, a komiszság démonját *A reimsi angyal* turistáiban, sőt az angyal rendíthetetlen mosolyában, a fájdalom démonját a *Szép délután* c. novella hősnőjében, és sok más helyen annyi, de annyi ábrázolása van a kiszolgáltatottságnak! Ott a rossz például Miklós és Ildikó létküzdelmében – a *Tartozik és követel* c. regényben – és ott a jaj a *Magyarórá*ban és így tovább... tovább, de mondom, nem az írásaidról van szó e kis köszöntőben, hanem Rólad!

Nem látom benned a rosszaság örömeit. Lebéklyózódott valahol a mediterrán könnyelműség, amely, hidd el, az Úr félelmével gyönyörűen összeegyeztethető.

Gondolj bele, azt mondja Szófia ezekben a szent és félelmetes iratokban, ő, a Nő-i okosság ősképe, minden értelmiségi és értelmes nő alapmintázata–mondja: „Alkotó munkája elején teremtett az Úr ősidőktől fogva, mint legelső művét. Az idők előtt

(Elhangzott 1992. november 24-én az írószövetség klubjában)

alkotott, a kezdet kezdetén, a föld születése előtt. Amikor létrehozott, még ősvizek sem voltak... Ott voltam, amikor az eget teremtette, s az ősvíz színére a kört megvonta" – nos, ha ott voltál, tudhatnád, és tudod is: az ég egyben villám, kéneső, gyilkos vihar, tomboló orkán küldője, és nemcsak a szelíd esőké! A víz, az ősvíz nemcsak termőágyunk, őshazánk, hanem pusztító szörnyeteg, hullámsír, gyilkos temető. Titanic, özönvíz és elsöprött falvak, jaj. Mindezek a gonoszságok Benned, Szófia, leláncolódtak túlságosan. És ezért vedd feddésemet, szemrehányásomat és egyben baráti buzdításomat, hogy még nem késő. Még van időd, sőt lehet, most jött el csak igazán a Te időd: merj KOMISZ lenni! Tudj Sötét Alak is lenni. Tudom én, ismerem ennek a Balkán szájában lévő országnak szemérmes, álszemérmes kívánalmait, itt az emberek nagyszájúak, de belül szemérmeteskedők, ne törődj te ezzel. Legyen már eleged abból, hogy jó vagy. Rossznak lenni szeretnélek látni. Szaftos Boccacciós vagy szelídebb Botticellis frivolitásokat hiányolok, shakespeare-i átkozódásaidat szeretném hallani, vagyis poláris ellentétét annak, amit az a szép tv-műsor adott Rólad, melyben megint a bölcs Anna Szófia voltál, galambocskám, rendben van. De az árnyékodat, a dolgok visszáját is látnám, amint előtüremkedik.

Szimbólumokat beszélek itt persze, de azért mégsem egészen csak szimbólumokat.

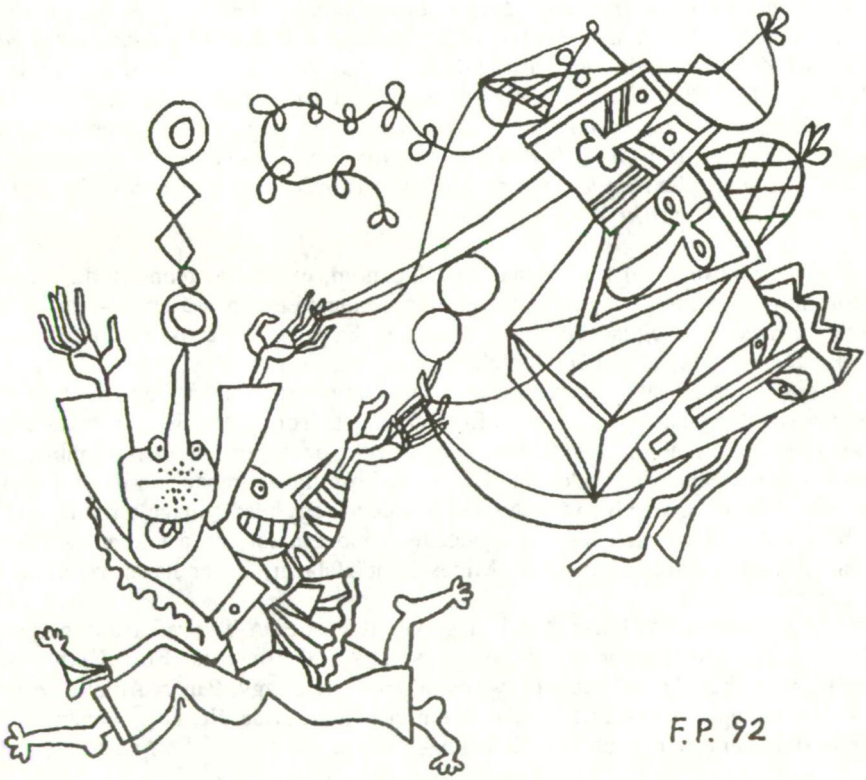

CZÍMER JÓZSEF

Páger Antal hazatérése*

Ez a részlet Páger Antal 1956-os hazatérésének és színházi újrakezdésének viszontagságairól szól. És persze az akkori lázas idők bonyolult társadalmi és politikai helyzetéről. Magam a már fortyogó 1956-os nyáron a drámaírók és színházi emberek unszolására elfogadtam a minisztérium kérését, hogy több ízben nyomtatásban is megjelentetett javaslataimat az egész színházi szerkezet és irányítása megreformálására segítsek nekik megfogalmazni és megvalósítani. Menjek be e célból a minisztériumba. Próbaképpen végül elvállaltam, de azzal a kikötéssel, hogy egyelőre nem a minisztérium alkalmazottjaként, fizetésemet is attól az Ifjúsági Színháztól kapom, amelyből már korábban bejelentettem kilépésemet. Egy hónap múlva aztán könnyű volt belátnom, hogy a minisztérium jelenlegi állapotában az én reformjaim kivihetetlenek. A minisztériumban ugyanis már két minisztérium létezik: az egyik, amelyik a reformokat kezdeményezi, a másik, amelyik a végrehajtásukat megakadályozza. Ugyanaz a kettősség, ami a pártközpontban és az egyéb közhivatalokban. Gyorsan kiléptem, nem kockáztatva a korpa közé keveredést. Magyar Bálint tudomást szerezve róla, nekem felajánlotta színházában a fődramaturgi helyet, cserébe a minisztériumnak átadta eddigi fődramaturgját, Kolozsvári Andrást. Rögtön utána azonban Boldizsár Iván is felajánlotta induló új lapjában, a Hétfői Hírlapban a kulturális rovat vezetését. Én az utóbbit választottam, de egyikük sem akart kiengedni, megegyeztek, hogy mindkettőt tartsam meg, mindkettőt főállásban. Magyar Bálint azzal indokolta, hogy maradjak a színháznál is, mert nála nem lesz sok dolgom, a műsortervet és a legfontosabb feladatokat ugyanis magának tartja fenn.

A jövő évad tervével nem kellett foglalkoznom, ezt Bálint fenntartotta magának. Nem törtem a fejem, hogy egyelőre mivel tudom magam hasznossá tenni – mikor aztán a véletlen egyszerre a segítségemre jött. Véletlen. Ez is egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek egész életemben mindig foglalkoztattak. Persze nem úgy, mint a Szent Lajos király hídja és a Kabala szerzőjét, a miszticizmus iránt soha nem volt érzékem (élményem?). Nem akarok itt a kérdés filozófiájába belebonyolódni, csak hadd szögezzem le, hogy a történelmi véletlenben nem hiszek, az egyéni életben azonban a véletlennek százféle lehetősége adódhat. De önteltebb pillanataimban, amilyen ez a mostani is, meg vagyok győződve róla, hogy a véletlenek egy részét maga teremti magának az ember, vagy pedig észrevesz egy „véletlen" mozzanatot, és azt a maga feladata, problémája megoldására megragadja. Minek köntörfalazni, Páger hazajöveteléről akarok beszélni.

1956 augusztusában Páger Antal megérkezett Pestre. A Távirati Iroda nemsokára közölte, a lapok nem nagyon mertek, vagy nem akartak írni róla. Én a Hétfői Hírlap kulturális rovatában leközöltem az egymondatos hírt, hogy Páger Antal, az ismert színművész Budapestre érkezett. Óriási feltűnést keltett. Kiderült, hogy abban a politikai atmoszférában egy egysoros hír is legalább olyan szenzáció lehet, mint egy merész

* Részletek a szerző *Átszállás – ugyanarra a vonatra* című készülő könyvéből.

politikai cikk. A lapnak amúgy is fantasztikus méretű volt a népszerűsége, vasárnap délután az Osváth utcában tömegek álltak lesben, kitépték a lapkihordók kezéből a friss lapot, az ilyen hírektől persze a lap még izgalmasabb lett. Nyilvánvaló volt, hogy Páger hivatalos engedély vagy éppen hívás nélkül nem jöhetett volna haza. Később rendeztek is neki egy sajtókonferenciát az Újságírószövetségben. Ott néhány szót szólt argentínai életéről, aztán várt a kérdésekre. Egyetlenegy kényes kérdést fel nem tettek neki. A sajtófogadás után egy négyszemközti magánbeszélgetést kértem tőle. Ráállt. Mintegy másfél órát beszélgettünk. Bevezetőben elmondtam, hogy mikor feljött Pestre, és a Belvárosi Színházba került, mi benne láttuk a feudális, de a polgári értelemben is konzervatív magyar színházban az új, az igaz, ha úgy tetszik, a népi hang megszólalását. Művészileg nem is csalódtunk. Akár Kodolányi Földindulásában, akár Shaw Szent Johannájában felejthetetlen volt. Aztán politikailag elkanyarodott. Rögtön hozzátettem: tudom, hogy több igaztalan, hamis vád is érte. Egy külföldi lap cikke nyomán világszerte elterjedt például annak a híre, hogy mikor a zsidó származású Rózsahegyi Kálmán felkereste, biztosítson neki a Színészkamarában kivételezettséget, pofonvágta Rózsahegyit. Később egyszer megkérdeztem Kálmán bácsit, mi igaz ebből, elképedve hallgatta: soha nem járt Págernál, különben is a Színészkamara elnöke nem ő volt, hanem Kiss Ferenc. Beszéltem emberekkel, akik a híradóban saját szemükkel látták, saját fülükkel hallották, hogy mikor a „nemzetvezető" meglátogatta őt az öltözőjében, hitet tett a pártvezető és eszméi mellett. Mikor a filmhivatalban dolgoztam, elővettem ezt a híradót is. Feltettem a vágóasztalra, és kockáról kockára végigvizsgáltam. Kiderült, hogy először is a „hitvallást" nem Páger hangján adták, hanem a bemondó közölte, mintegy interpretálta Páger szavait. De a vágóasztalon a kép is igazolta a hitvallás képtelenségét. A kép ugyanis Szálasi gratulációját, kézfogását mutatta, majd hogy Szálasi szóözöne közben Páger kétszer nyitotta ki a száját egy-egy szó erejéig, amelyen azt lehetett leolvasni, hogy köszönöm, legfeljebb valami olyat, hogy igenis. Itt Páger közbeszólt, hogy csakugyan, Szálasi felkereste őt az Egy nap a világ egyik felvonássünetében, de ő semmiféle beszélgetést nem folytatott vele, tűkön állt, készülni kellett a felvonáskezdésre, Szálasi meg csak beszélt és beszélt. Ezt a trükköt egyébként a nyilas sajtó is el-elkövette vele, mert persze ő soha nem kérte számon. Még néhány ilyen hamis mozzanatot említettem, aztán előhozakodtam a másik listával. Először is, hogy eljátszotta a nyíltan uszító, fasiszta, antiszemita Őrségváltás főszerepét, amelyet annak idején először Tímár Józsefnek ajánlottak fel, de ő nem vállalta. Nekem Tímár az Egri csillagok egyik próbája után elmondta, hogy leköpdöste a forgatókönyvet, és ugyanezt tette Ajtay is, akinek őutána prezentálták. Páger megérkezésekor megkérdeztem Ajtayt. Ajtay gőgösen felelte: nem igaz, hogy ő leköpdöste, ő darabokra tépte, és megbízóik előtt összetaposta, és csak azt sajnálja, hogy nem verte szét a fejükön. De Páger elvállalta. Páger azzal védekezett, hogy neki szerződése volt a producerrel. Igen, de Tímárnak is, Ajtaynak is szerződése volt. Aztán a Harmincadik. Amely akár kommunista film is lehetett volna, ha nem lett volna olyan kihívóan Jud Süss-szerűen antiszemita. A film ugyanis arról szól, hogy egy mecseki bányászfaluba tanítót hívnak, iskolát akarnak létesíteni, hogy a kisgyerekeknek a néha szörnyű, zimankós időben, esőben, viharban, fagyban ne kelljen ázva, fázva (egy ilyen képpel kezdődik a film) sok kilométert gyalogolni a legközelebbi olyan helységbe, ahol van iskola. Igen ám, de az akkori törvények szerint a bányavállalat csak akkor köteles iskolát fenntartani vagy létesíteni, ha legalább harminc iskolaköteles gyerek van. Itt azonban nincs, csak huszonhét. Nagy nehezen a szomszéd faluból kerül még kettő, de nincs harmincadik. Sebaj, a bánya területén el-

fekvő, eldobált mindenféle anyagokból kalákában összeeszkábálnak egy hajlékot iskolateremnek. Mindenki boldog, a gyerekek, a szülők és az egésznek szervező lelke, a tanító (Páger). Csakhogy a bánya igazgatója harmincadik gyerek híján nem tűri a bánya területén a bánya tulajdonában levő anyagokból a „törvénytelen" iskolát, szétdobáltatja, és megszünteti az iskolásdit. A falu küldöttsége felmegy az igazgató feletteseihez, kiderül, hogy ők az egészről mit sem tudtak, az aljasság a zsidó igazgató manővere. Hazamennek, és Páger, az akkori dramaturgiai sablon szerint (lásd Őrségváltás) felpofozza a zsidó igazgatót, és most már törvényes engedéllyel felépíthetik az iskolát. Keveseknek tűnhetett fel, hogy akkor a mecseki bányák német tulajdonban voltak, és aligha volt lehetséges, hogy a negyvenes években a németek egy zsidót neveztek volna ki igazgatónak a vállalatukba. Páger azzal védekezett, hogy ez az uszító befejezés eredetileg nem volt benne a forgatókönyvben, a cenzúra követelésére került bele. Igen ám, de Páger mint rendező, a filmen belül is talált eszközöket a zsidóellenes érzelmek felkorbácsolására. (Például az iskola szétdobálásakor, mikor le kellett venni a feszületet a már beporosodott falról, a falon a napfényben tovább ragyogott a kereszt portól és piszoktól érintetlen helye.) De aztán sorra vettem a többit. A hírhedt plakáton a kislánya véres kezében egy babával (a felirat: „Én is hadicélpont vagyok?") annak a náci propagandának igazolására, hogy az amerikaiak robbanó babákat dobnak le a mit sem sejtő kislányoknak. És így tovább. Pesten „köztudott" volt, hogy Páger szép szőke színésznő-felesége, Komár Júlia, nyilasok társaságába jár, és állítólag a későbbi nyilas belügyminiszter, a háborús bűnösként kivégzett Endre László szeretője. Pletykákkal azonban nem akartam foglalkozni, különben sem tudtam, mit szólt a családja az ő „próba-hazatéréséhez". Páger afféle „Ténis öngőzzel", magára erőltetett, felduzzasztott öntudattal válaszolt, kétségtelenül annak tudatában, hogy – mint azt a sajtókonferencián is elmondta – ő a kormány meghívására jött haza, mintegy körülnézni, mi itt a helyzet. Egyébként is argentin útlevéllel érkezett, és az argentin követség védelme alatt áll. Lassan azonban megenyhült. A Páger-féle kivagyiság nem oszlott el, de irántam bizalma ébredt. Szemben Ajtayval, aki korántsem volt olyan okos ember, mint akiket olyan nagyszerűen jelenített meg színpadon, Páger a szó hétköznapi értelmében is okos ember volt. Átlátta, hogy én nem provokálni akarom, hanem segíteni az itthoni beilleszkedését, amihez azonban csak bizonyos önmagához való őszinteségen át vezet út. Ez persze számára egy ideig nem volt könnyű. A sajtókonferencián még ötvenkét évesnek mondta magát, én tudtam, hogy ötvenhét. Fiatal színészeknek, színésznőknek, akik csupán legendás színészi presztizsét ismerték, még később is el-elejtette, hogy fiatalabb Ajtaynál, holott idősebb volt. Ősz hajjal érkezett, de hamar befesttette a haját. Maszkot sem engedett csináltatni. „A közönség Páger Antalt akarja látni. Engem." De, mint említettem, gyors észjárása volt, ennek nagy hasznát látta művészi munkájában is, például a próbák rögtönzéseiben, ez azonban nem zárta ki, hogy ne a nagy művész lelkiismeretével, pontosságával, alaposságával készüljön fel a szerepeire. És természetesen azt is hamar észrevette, hogy én átlátok hiúsága nem túl ravasz csúsztatásain, de azt is, hogy én nem az ilyen-olyan gyöngéivel akarom szembesíteni. Lassan aztán elkezdett magától beszélni. Arról is, hogy idejövetele előzményeként hogyan kezdett szétbomlani a délamerikai színészemigráció, hogyan kezdtek nélkülözni, ő maga is egy időben festőként kereste a kenyerét (főleg, mondta, a Tisza-partot festette). Aztán hogy hogyan jutott a hazalátogatás gondolatához. Az utóbbi időben a kinti magyar követség egyre gyakrabban meghívta, új magyar folyóiratokat adtak neki, azok növelték a bizalmát az itteni helyzet iránt. Főleg Sarkadi írásait szerette. „Fogok én még ezekből filmet csinálni"

tette hozzá nagy magabiztosságot mutatva. Nem tudtam, mit ígérhettek neki, hazahívásának célja nyilvánvalóan a dél-amerikai emigráció robbantása volt. Páger mindenesetre meg volt győződve róla, hogy ha egyszer itthon letelepszik, mindjárt filmrendezést kap, forgatókönyveket választhat, írathat és játszhat. Mint egyetlen ígéretet, illetve mint hazajövetele saját feltételét, azt említette, hogy visszakapja Tamás utcai villáját, amelyben azonban még Balázs Béla özvegye lakik, ezért szállt meg ő egyelőre a Gellértben. Ezért felidézte hazaérkezése – számára – félelmetes pillanatait. Megérkezése előtt az éjszakát Bécsben töltötte. Az izgalomtól egész éjjel nem aludt, még nem tudta, itthon mi várt rá. Bécsben mindenki megpróbálta lebeszélni. Ezeknél, magyarázták neki, nincs törvény, nincs adott szó, ezek a határon – argentin útlevél ide, argentin útlevél oda – leszednek a vonatról, egyenest a börtönbe, de jöhet még rosszabb is. Az egész csak csapda. Ő azonban, bár megmondja őszintén, félt, „de világéletemben bátor kölyök voltam", felszállt a Budapestre induló vonatra. El volt készülve rá, hogy a határon leszállítják a vonatról. A határon az útlevélkezelésnél a tiszt hosszan vizsgálta az argentin útlevelét, mélyen az arcába nézett, aztán az útlevéllel együtt eltűnt. Na most...! Nagyon hosszúnak tűnt az idő, míg a tiszt visszajött. Benyomta a pecsétet az útlevélbe, átnyújtotta, és elment. Elindult a vonat, de még mindig nem nyugodott meg. Mikor a Keleti pályaudvaron kiszállt, senki sem kérdezte, kicsoda, beült egy taxiba, elvitette magát a Gellért Szállóba, ott minden további nélkül megkapta a megrendelt szobáját, letették a szobában a poggyászát, és magára hagyták. Csak akkor kezdett megnyugodni. Hazatérésének legsúlyosabb pillanata azonban – tudta, ha akkor nem beszélt is róla – még hátra volt.

Mikor elköszöntünk egymástól, kint már türelmetlenül várt Máriássy Judit. Arra kért, írjam meg az Irodalmi Újság számára Págerral való beszélgetésünket. Ezt nem vállaltam. Egyrészt a riport, az interjú nem az én műfajom. De főleg azért nem, mert ezt Páger és én is magánbeszélgetésnek fogtuk fel, úgy is kezeltük, ha Páger most ezt lapban olvassa, teljes joggal hiszi, hogy rászedték, beugratták. Azt azonban szívesen vállalom, erre fel vagyok készülve, hogy egy hosszabb cikkben felrajzolom Páger egész művészi pályáját az elmeneteléig, felmérve színészi egyéniségét, és megpróbálva megkeresni a helyét a magyar színházművészetben. Máriássy Judit ennek is örült. Meg kell mondani, hogy részéről maga a felkérés is bizonyos bátorságra vallott. Minél súlyosabb egy seb, annál veszélyesebb avatatlanul hozzányúlni. Nem is mert hozzányúlni senki, ezt mutatta a sajtókonferencia is. De mutatta az is, hogy azért Jucó hozzátette: persze még meg kell kérdeznie a szerkesztőséget, de arra kér, addig is ne ígérjem el a cikket más lapnak. Másnap Magyar Bálint azzal fogadott a színházban, hogy Máriássy Judit keresett telefonon, és azt üzeni, írhatom a Páger-cikket. Tőle tudja, mondta Magyar Bálint, hogy én egy hosszú, négyszemközti beszélgetést folytattam Págerral. Nem hoznám-e össze vele, szeretné szerződtetni. Persze tudja, hogy a jelenlegi körülmények között ehhez minisztériumi engedély kell, de azt is tudja, hogy nekem megmaradtak a minisztériumiakkal, Both Bélával, Ibossal a jó személyi kapcsolataim, nem beszélnék-e velük az ügy érdekében. Ez valóban így volt, néha felhívtak, hogy segítsek átadni az ügyeket utód-elődömnek, Kolozsvárinak, egy-egy személyi kérdésben megkérdezték a véleményemet. Máriássy Judit is felhívott, hogy legyek óvatos, terjedelemben se méretezzük túl a Páger ügyet. (A cikk végül így is majd egy teljes kolumna lett.) Bementem a minisztériumba, ahol Ibos felvilágosított, hogy ilyen ügyekben a minisztériumi vélemény mit sem számít. És elmagyarázta, mi az ilyen ügyek mechanizmusa. Először is a párt Politikai Bizottsága dönt. De a P. B. nem végrehajtó szerv,

arra van a minisztérium, amely megkapja a P. B. „ajánlását". A minisztérium aztán kijelöl egy személyt vagy egy bizottságot, amely a végrehajtásért felelős. Ő még ma beszél Kállai Gyulával (akkor első miniszterhelyettes), hogy lépjen érintkezésbe a pártközponttal. Másnap felhívott Ibos, hogy minden rendben, írásban megkapjuk tőlük a minisztériumi engedélyt. Referáltam Bálintnak, ő azonban a biztonság kedvéért a pártközpontban felkereste Lakatos Évát, aki persze túl kis pont volt ahhoz, hogy ilyen kérdésekben dönthessen, de természetesen tudott a dologról, és „hozzájárult". Az akkori atmoszférát kell érzékelni ahhoz, hogy megértsük, maga a szerződtetés felvetése Magyar Bálint részéről milyen bátor tett volt. Nemcsak azért, mert mint korábban megemlékeztem róla, a háború előtti értelemben baloldali volta ellenére már előbb sem volt népszerű a különféle kommunista vezetőségekben, de az egész közhangulat egyáltalán nem volt Páger mellett, sőt, mint látni fogjuk, maga a színházi, színészi, de a vezető színészi hangulat sem. Mindenesetre a felsőbb engedélyek birtokában Magyar Bálint azonnal összehívta a színház Művészeti Tanácsát.

Ezek a Művészeti Tanácsok! Állítólag demokratikus intézmények, hiszen tagjaikat nagyrészt választották. De hát a történelemhamisítás nem az én asztalom, az a politikusoknak és egyes történészeknek van fenntartva. A demokráciáról szólva gondolom köztudott, hogy – természeténél fogva – onnan nemcsak előre, visszafelé is vezet út. Nem akarom elbölcselkedni a kérdést, de kissé vulgarizálva a történelmi igazságot, fölösleges emlékeztetni rá, hogy Weimarból a hitleri nacionálszocializmus, Kerenszkijtől a lenini proletárdiktatúra felé is vezet út. A mi művészeti tanácsainkat is eredetileg mint demokratikus vívmányt tálalták az „igazgatói önkényuralom" kordában tartására. Hogy szülőhelyén, a Szovjetunióban volt-e demokratikus jellege, nem tudom, alig hiszem. Mikor én megismertem, akkor már afféle biztonsági szelep volt, gondoskodás arról, hogy a párt szempontjai érvényesüljenek a színházon belül is. Aminthogy szélesebb körben ez volt a feladata az egyéb művészeti szövetségeknek és hasonló képződményeknek is. Nálunk, úgy értem, itthon, Magyarországon ez az intézmény mindig megbukott, de mindig újra és újra feltámasztották. A színházi osztályra folyton új és új vezetőket neveztek ki, hozzáértésük nem volt, kultúrpolitikusnak is koraéretlenek, persze gyorsan elküldték őket gyors okulásra Moszkvába („példaképünk a nagy szovjet elefánt"), hogy hozzák haza, és itthon érvényesítsék az ott szerzett színházi tapasztalatokat. Ezek többsége, traktorosok, katonák, Mávag-káderek, ahogy a színészek mondták, be voltak oltva színház ellen, gőzük sem lévén róla, hogy mit volna érdemes hazahozni, felfedezték a Művészeti Tanácsot, holott az nálunk már előttük vagy háromszor-négyszer elhalt, mint Engels állama. A Tanácsoknak például állást kellett foglalniok a műsortervvel kapcsolatban. A tagok, ha egyáltalán elolvasták a műsorra tűzött darabokat, erre legtöbbször a színházi próbák, előadások, rádió, film, szinkron, egyéb társadalmi fellépések, haknik miatt idejük is alig volt, hiszen a Tanács tagjai a „társadalmi szervek", párt, szakszervezet, KISZ stb. kivételével a színház legrangosabb, ezért legtöbbet igénybe vett tagjai voltak, tehát ha egyáltalán elolvastak egy-egy darabot, egyedül azt nézték, van-e benne számukra jó szerep. Ha volt, pártolták, ha nem, vagy ha nemszeretem-szerep ígérkezett, ellene foglaltak állást. Aztán ha mondjuk, Sulyok Mária úgy ítélte meg, hogy a darabot Bulla Elma kedvéért tűzik műsorra, ellene szavazott, és megfordítva. Magyar Bálint általában türelmesen végighallgatta mindezt, aztán döntött a saját elképzelése szerint. Jogosan. Természetesen ezek a minisztériumi hivatalnokok mit sem hallottak Max Reinhardt nevezetes Regiesitzungjairól, hogy hogyan kell „demokratikusan" vezetni egy színházat. Goda Gábor egy év múlva egy

évadon át igazgatója lett a színházunknak. Ultrabalos politikai szemlélete, elfogultságai, hozzá nem értése egy időben csaknem üzemképtelenné tette a színházat. De nagyon okos és mégiscsak kulturált ember létére lassan rájött, hogy a színházi munkát csak a hozzáértő szakemberekkel együtt lehet és kell vezetni. Ezek után a már nem eléggé favorizált színházbeli elvtársai illetékes helyeken bepanaszolták, hogy egy klikkel vezeti a színházat, ez pedig a szocializmusban megengedhetetlen. Goda szellemesen azt válaszolta, hogy igen, ő – bevallja – egy klikkel vezeti a színházat, a gazdasági igazgatóval, a főrendezővel, a fődramaturggal és a főtervezővel. Most már azt sem tette hozzá, hogy a párttitkárral és a tömegszervezetek vezetőivel. Évad végére fel is mentették. De eltérek a tárgytól. Tehát Páger szerződtetése ez elé a Művészeti Tanács elé került. Nem arattunk sikert vele. Ha most azt mondom, hogy vezető művészeink meglehetős ellenszenvvel fogadták a tervet, túlságosan finom vagyok. Különösen Ajtay és Bulla voltak nagyon, már-már szenvedélyesen élesek. Ajtayt még valahogy érteni véltem, Páger politikai előéletén kívül attól is tarthatott, hogy esetleg Páger jelenléte jelentős szereplehetőségektől fosztja meg. Bullán csodálkoztam. A Belvárosi Színházban Bárdos Artur egyszerre röpítette fel szárnyaikat a siker magasságába, Bulla Szent Johannája és Páger Dauphinja egyformán szerzett nekik óriási indítósebességet. De a két röppálya sokáig nemcsak párhuzamosan, de együtt is haladt. Lehet, hogy Bulla Elmát is Páger politikai múltja irritálta? Később, már mikor Páger is régen otthon volt a színházunkban, a közös próbákon mindig szellemesen cukkolták, kritizálták egymást, persze sohasem bántóan. Aztán – ki érti ezt? – közösen vállaltak vidéki haknit. Ajtay és Bulla határozott „Nem!"-je után már nem volt meglepő, hogy a Tanács legtöbbje ugyancsak nem kívánt beleegyezni. A Tanács színésztagjai általában amellett voltak, hogy „inkább Kiss Ferenc", de voltak, akik azt javasolták, hogy hívjuk haza Jávor Pált és Darvas Lilit. Magyar Bálint szívós diplomáciája végül mégis elérte, hogy beleegyeztek, de ragaszkodtak legalább egy „mélyen sajnálom"-hoz.

Magyar Bálintra azonban még egy, inkább kínos, mint kényes diplomáciai feladat várt. A Színházi Szövetségben létrehoztak egy bizottságot vagy tanácsot, hogy az a színházi művészek nevében tiltakozzék Páger szerződtetése ellen. Tagjai a fővárosi és vidéki színházak vezetőiből és vezető művészeiből tevődtek össze. Ennek ellenére megidézték Magyar Bálintot, mint az egyetlent, aki hajlandónak bizonyult Páger Antal szerződtetésére. Magyar Bálint (érthetetlenül) nem volt tagja a Szövetségnek. Magam ugyan tagja voltam, de persze sem ebbe a bizottságba nem delegáltak, sem erre a tárgyalásra nem hívtak meg. Ami ott történt, azt először Magyar Bálinttól hallottam, majd később a minisztériumbeliek nagyjából megerősítették. Eszerint a bizottság tagjai mind támadták Págert és a szerződtetés szándékát. Szilágyi Bea, a Szövetség titkára előterjesztett egy nyilatkozatot, amely szerint a magyar színművészek tiltakoznak Páger Antal szerepeltetése ellen, és ha valamelyik színház ennek ellenére fel merné léptetni, a magyar színésztársadalom egyöntetűen sztrájkba lép. Bizony, ez a Szilágyi Bea azonos Páger Antal későbbi feleségével. Ha már itt tartok – és azt ígértem magamnak, hogy csak az igazat fogom írni –, hadd szóljak egy szót Szilágyi Beáról. Ő egyike azoknak az önmagukban teljesen jelentéktelen, mégis sokat és szinte folyton szereplő városi, polgári nőknek, akiket akkoriban pártapácák néven emlegettek. Ezek buzgón, általában túlbuzgón imádták az Urat, amely Úr azonban nem valamelyik egyistenhívő vallás imádottja, de hozzátehetni azt is, hogy ezeknek a pártapácáknak a hitbuzgalmából gyakran csupán a hit hiányzott. Legtöbbször kérlelhetetlen szívós kegyetlenséggel alkalmazkodtak a felsőbbség valódi vagy vélt kívánságaihoz. Nos, mint mondták, Magyar

Bálint nagyon röviden és nagyon nyugodtan válaszolt Szilágyi Bea felhívására. Hogy sajnos a felhívás elkésett, már mind a pártközpont, mind a minisztérium jóváhagyta Páger szerződtetését. Erre az egész tiltakozásnak egyszerre vége lett. Hogy hogyan vezetett innen Szilágyi Bea útja a Págerral való házasságig, nem az én témám, regényírónak való. De egyvalami nagyon birizgálja a tollamat, hogy leírjam. Ha ez az írás valaha kiadásra kerül, és egy szerkesztő úgy ítéli meg, hogy a következőkben elmondandó történet nem illik ennek az írásnak ízléskereteibe, nem fogok tiltakozni, ha kihúzza. Kiss Ferenc börtönbüntetését kitöltve, mint ismeretes, nem léphetett rögtön színpadra, de végül is visszatérhetett a színészethez, és több más, vidéki fellépés után Szegeden eljátszotta Az ügynök halála Willy Lomanját. Mindenképpen meg akartam nézni, nem csak azért, mert figyelemmel kísértem Kiss Ferenc szabadulása utáni színpadi útját, megnéztem győri szerepeiben is, de a szegedi előadás rendezője, a szerencsétlen önsorsrontó Komor Pista, nekem az Ifjúsági Színházban kedves kollégám, külön is felhívta a figyelmemet a produkcióra. Én persze akkor már láttam Tímár József Willy Lomanját. Nagyon sajnáltam a beteg nagy színészt, de hiába, az alakítás maga nagyon nem tetszett. Kiss Ferenc ügynöke nagyszerű alakítás volt. Szemben Tímárral, akinek belépése egy halálra szánt ember megjelenése volt, Kiss Ferenc egy életerősnek mutatkozó, látszatra magabiztos Willy Lomant hozott be a színre, akit a dráma aztán éppen belső gyengesége miatt fokról fokra roppant össze a végsőkig. Hazafelé a vonaton együtt jöttem Kiss Ferenccel. Az úton először természetesen az előadásról volt szó. Kívánságára elmondtam a benyomásaimat az egészében igen sikeres produkcióról, ő felidézte az előadás létrejöttének bizonyos mozzanatait, dicsérte a fiatal színészeket (Kovács János), és szó volt Komor Pista barátom jól ismert slendriánságáról is. Aztán én szót kerítettem a személyi kérdésekre. A kényes vagy éppen kínos helyzeteken a magam tapasztalata szerint úgy lehet a legkönnyebben túljutni, ha az ember őszintén, hátsó gondolatok nélkül szembenéz velük. Ezúttal nem volt nehéz dolgom. Nem úgy, mint Págerral, akit először én szembesítettem a múltjával, neki nyilván már százszor feltették ezeket a kérdéseket, ezért gátlás nélkül válaszolt mindenre. Beszélt a börtönéveiről, arról, hogy ott volt alkalma szembenézni saját méltatlan ostobaságával, ezen, ezeken, mindezeken végre szerencsére már rég túl van. Mikor a politikai ügyeken mi is túl voltunk, megemlítettem, hogy 1945 júniusában, mikor én a Szabadság munkatársa voltam, a Nemzeti Színház közvetlen szomszédságában, mindjárt a Rökk Szilárd utca elején volt egy borbély. Ismeri? – kérdeztem Kiss Ferenctől. Igen – felelte – a háziborbélyom volt. Nos, elevenítettem fel, akkor az ön háziborbélya mondta nekem, hogy ön, mikor méltóságos úr lett, bement hozzá borotválkozni, a borbély megkérte: „Volna szíves, művész úr, egy kicsit hátrább csúszni a széken." Mire ön kirántotta a kendőt az álla alól: „Én magának nem művész úr, hanem méltóságos úr vagyok!" Kiss Ferenc egy pillanatig hallgatott, aztán minden mosoly nélkül azt mondta: „Igen, ez voltam." Ekkor már magamban elhatároztam, hogy ajánlani fogom Várkonyinak – az Amerikai Elektrára készültünk – Ezra Manon szerepére. A premieren el is játszotta – nagyszerűen –, de néhány előadás után kórházba kellett vinni, már nagyon rossz állapotba került, és Deák Sándor váltotta fel a szerepben. Most, ahogy a vonat közeledett Pest felé, a beszélgetés egyre derűsebb, könnyedébb lett. Össze is tegeződtünk. Kiderült, hogy én a Németvölgyi úton lakván, ő egy sarokkal feljebb lakik, Páger pedig, most már a saját régi Tamás utcai villájában egy sarokkal őfölötte. Ha már szóba került Páger, megkérdeztem tőle, hogy esik neki, hogy ő börtönben ült, Págert meg nemcsak hazahívták, de még a villáját is visszakapta. Nagyot nevetett. „Idehall-

gass, én leültem a nyolc évet, Téni elvette Beát, én jártam jobban." Szilágyi Beát azonban Páger feleségeként sem hagyta cserben régi természete. De nálunk a Vígszínházban gyorsan kitelt a becsülete. Bejárt Págerral a próbákra, őt mintegy saját tulajdonának tekintette, intézkedett, bármibe beleszólt a maga fontosságának tudatában, míg egyszer ezt Várkonyi a színpadról észrevette. Leállította a próbát, és egyenest odament hozzá. „Mi nem magát, hanem Páger Antalt szerződtettük!" – förmedt rá. És egyszer és mindenkorra megtiltotta, hogy előadáson kívül bármilyen céllal vagy ürüggyel betegye a lábát a színházunkba. Nem is láttuk többet, csak premieren. Ami pedig Páger beilleszkedését illeti, az, mint várható volt, nem okozott gondot. Először is mindig jókedélyű, kellemes partner volt, amellett erre a szerepre, a bemutatkozásra és beilleszkedésre, mint minden színpadi szerepére is, alaposan felkészült. Arra a bizonyos „mélyen sajnálom"-ra összehívtak egy találkozót a társulattal. De addigra Páger már személyesen mindenkivel megbarátkozott. A múltról beszélve pedig nem az itthoni, hanem az argentínai múltjáról mesélt, kedélyesen, még a kudarcokat és a nélkülözéseket is dicsőséggé varázsolva, anekdotáival nagy derültséget és sikert aratva a kisszámú második vonalbeli színészek között, a vezető színészek közül egy sem ment el. Így a „mélyen sajnálom"-ról szó sem esett. Mikor aztán már a próbákra került sor, ott a nem mindennapi tehetsége, sármja, ha kellett önirónia minden problémát elmosott. Hanem visszatérésének legsúlyosabb pillanata – és ezt ő is tudta – még hátra volt. Ami pedig az én róla szóló cikkemet illeti, annak – némi túlzással azt lehetne mondani – a szokványos sorsa lett. Megírtam, és bevittem az Irodalmi Újsághoz. Ott azt mondták, nagyon jó, közlik. De az Irodalmi Újsággal, mint köztudott, akkor már a pártnak nagyon sok baja volt, többször betiltották, egy szerkesztőbizottságot neveztek ki a lap élére. Ebben Vaád Ferenc, akinek egyébként állítólag tetszett a cikk, azt az álláspontot képviselte, hogy tudomása szerint Páger politikai szempontból kényes ügy, kérdezzék meg a pártközpontot. A pártközpont azt válaszolta, hogy Páger hazajöttével a célt elérték, a szerződést is azért engedélyezték, hogy most már pontot tegyenek az ügyre. A lapok ne foglalkozzanak Págerral, ha majd a színházban fellép, a szakmai, a színi kritika foglalkozzék az alakításával szakmai szempontból, de ne politikailag, semmilyen Páger-kérdést nem akarnak. (Persze később, mikor a párt „irányító" tekintélye szétfoszlott – ne felejtsük el, 1956 őszén vagyunk – csőstől kezdtek áradni a cikkek, tiltakozások Páger hazahívásával kapcsolatban.) Ha pedig a cikk csakugyan olyan jó, mint mondják, fizessék ki, a szerző minderről nem tehet. Így is lett, gavallérosan kifizettek, a cikk a papírkosárban. Ami pedig Págernak azt a bizonyos súlyos drámai pillanatát illeti, arról, mint koronatanú, kénytelen leszek tanúskodni – de arra még jó időt várni kellett.

A hattyú

...Eközben eldőlt *A hattyú* bemutatásának minden vitatott vagy függőben maradt kérdése. Megtörtént Págerral a megállapodás, hogy az első évadban két szerepben lép fel: A hattyú trónörökösében és a Földindulásban a régi szerepében. Páger szerette volna, ha a Földindulásban kezdhetné, de Bálint ragaszkodott hozzá, hogy először a Molnár-darabban, és ne főszerepben lépjen színpadra. Érthetően. A feljegyzéseimben látok egy akkoriban elmondott Kádár-beszédet, amelyben említi Molnár Ferencet is. Pontosabban: a jegyzetben két Kádár-beszéd szerepel. Az egyik a Hősök terén egy nagygyűlésen hangzott el, amelyben is Kádár kitartott a további letartóztatások mellett, mondván, hogy „ez a tömegek követelése". Minden hatalmi erőszakosság, bosszúvágy a

tömegekre hivatkozik, függetlenül attól, hogy ez a mondjuk május 1-jei tömeg csakugyan a népet képviseli-e, és nem az-e a nép, amely október 23-án olyan elsöprő egyetértésben spontánul állt ki a rendszer ellen. A másik feljegyzett beszéd egy parlamenti beszámoló, amelyben Kádár a kultúráról is szót ejtett. (Azt írtam melléje a jegyzetemben, hogy „primitíven".) A beszédben Molnár Ferenc játszását hozta fel példának. Vagyis, hogy a polgári világban Molnár Ferencnek évente csak egy bemutatója volt (a Vígszínházban), most több színház is műsorára tűzte. (Ebből aztán a vak is láthatja, hogy október 23. ellenforradalom volt.) Ezeknek a beszédeknek felidézéséhez – jellemző módon – a jegyzeteimre volt szükség. A kor jellegzetes karikatúráiról nem készítettem feljegyzéseket, mégis jobban megmaradtak az emlékezetemben, mint a szónoklatok és vezércikkek. A Ludas Matyiban A hattyú bemutatója előtt megjelent Sándor Károlynak egy rajza. A rajzon a pesti utcák akkor jól ismert hirdetőoszlopa, valójában egy nagy henger, köröskörül teleaggatva plakátokkal, hirdetésekkel. A rajzon egy ilyen nagy hirdetőoszlop tövében két férfi, fejük felett az oszlopon színházi plakát, nagy betűkkel: Vígszínház, alatta: Bemutató, alatta: A hattyú. A két férfi egyike Páger Antal, a másik, a tömzsibb, monoklis, Molnár Ferenc. A rajz aláírása: „Gondolta volna Ténikém, hogy mi egyszer itt találkozunk?" Mint a jó karikatúra általában, ez is gazdag volt képzettársításokban. Először is, a köztudat szerint egymásnak világnézeti és politikai ellenfelei voltak, vagy lehettek volna. Másodszor, mindketten más és más okból a kommunista rezsim száműzöttjeinek tekinthették magukat. Páger, mint talán említettem, a nagyon jóeszű, gyors észjárású művészek közé tartozott, szemben Ajtayval, aki ha lelépett a színpadról, nem tudta felmérni sem önmaga, sem a körülötte mozgó világ helyzetét. (Akkoriban gyakran emlegette, hogy őt kellene kinevezni miniszterelnöknek, egyedül ő tudja, hogyan kellene rendbehozni ezt az országot.) Páger gyorsan átlátta, miről van szó, és azonnal készségesen beleegyezett, hogy A hattyú trónörökösének szerepével kezd. Így hát elkezdődtek A hattyú próbái. Aki olvasta a húsz évvel később, elég különös formában írt tanulmányomat, nehezen fogja most elhinni nekem, hogy A hattyú próbáinak elkezdésekor nem volt igazán tiszta képem Molnár Ferencről. Már persze elsősorban írói, drámairói, dramaturgiai szempontból. Azt a bizonyos terjedelmes dolgozatot 1978-ban, Molnár Ferenc születésének századik évfordulójára egy hetilap kérésére kellett volna írnom, bevezetőül egy képes megemlékezés elé. Mielőtt elvállaltam, szükségét éreztem, hogy végre szemébe nézzek az írónak és életművének. Az eredmény azonban egy olyan terjedelmes összefoglaló lett, amely a hetilap céljának és terjedelmének természetesen nem felelt meg, és csak később, kötetben jelent meg. A hattyú próbáinak kezdetén még mindez nem volt tiszta bennem. Természetesen minden darabját ismertem. Végre is Molnár Ferenc a magyar drámairodalom történetének egy jelentős fejezete. Azt sem mondhatom, hogy Molnár színműveinek bizonyos nem lényegtelen elemeiről ne lett volna képem. De aztán nagyon sokat tanultam Molnár dramaturgiai szemléletéből. A közhelyekben gondolkodók – és Molnár Ferencről legtöbben még ma is közhelyekben gondolkodnak – úgy tudják, hogy Molnár a századforduló olcsó francia bohózatíróinak, Feydeau-éknak tanítványa, legföljebb néha jobban megtanulta a leckét, mint a tanítói. Persze ez nem igaz. Először is Feydeau maga egyáltalán nem olyan olcsó bohózatíró, ahogy azt a mi konzervatív színikritikáink megbélyegezték, utóvégre – horribile visu! – ő volt az első, aki ágyjeleneteket először mert vígjátéki célra felhasználni. Mindennek következtében színpadjainkon is olcsó mulattatóként kezelték. Itthoni marxistáink szerint is sikervadász, frivol polgár. Hát először is Feydeau nem polgár, hanem arisztokrata. Másodszor, már az édesapja is

jelentős író volt, őt magát pedig egyes francia irodalomtörténészek Moliére után a legjelentősebb francia vígjátékírónak mondják. Neve és munkássága a franciáknál még a kis Larousse-ban is szerepel, míg nálunk, a mi világirodalmi kislexikonunkban nem is létezik, miközben Konsztantyin Alekszandrovics Fegyinről majd egy oldal értekezik. Bizonyára nálunk mindebben szerepet játszott a feudális hagyományunk a „könnyű műfaj" megvetésére, és ezt különösen a világszerte rangot szerzett, úgynevezett pesti humorra vonatkoztatták. Márpedig, ha most már visszatérünk Molnár Ferencre, vígjátékai a francia nemzeti színház, a Comédie Française műsordarabjai, az angol nemzeti színházban pedig Lawrence Olivier rendezte. De, hogy úgy mondjam, szakmai oldalról nézve Molnár sokban különbözik Feydeau-tól. Ezt már akkor láttam. Talán úgy is mondhatnám, hogy Feydeau párizsi, Molnár pesti. A szellemességük természetesen közös. De Feydeau sohasem poentíroz, Molnár mindig. Ha Feydeau-t „pestiesítik", nemcsak lefokozzák, de többnyire megölik a humorát. Az ilyen hatásvadász színészi és rendezői törekvések ellen Feydeau egy alkalommal személyesen is tiltakozott. Volt úgy, hogy emiatt otthagyott egy próbát, és nem volt hajlandó többet a bemutató előkészületeiben részt venni. Molnár humora azonban akkor érvényesül, ha okosan poentírozzák, nemcsak a dialógusait, de jelenetépítésének ritmusát is. Természetesen a túlhangsúlyozás, a hatásvadászat ezt éppúgy tönkreteheti, mint Feydeau-t. E tekintetben most, a mi előadásunkban a próbákon bizony nehézségek jelentkeztek. Kiderült, hogy a színészeink jó része, persze elsősorban a fiatalabbak, nem tudnak poentírozni. Az agyon- és nem egyszer félremagyarázott Sztanyiszlavszkij nyomán hol „lenyelik" a poént, hol túlhangsúlyozzák, megmagyarázzák, rájátszanak. Persze a „régieknek", Sulyok Máriának, Ajtaynak, Págernak az igazi Molnár a vérükben volt, mesterien értették a feladatot. Ajtay az udvarmestert játszotta, de szerencsére rendezte is a darabot, és amennyire lehetett, irányította a színészeket. Az előadás legnagyobb nyíltszíni tapsát minden este az udvarmester Ajtay és az inast játszó fiatal Dobák Lajos rövid angol–német–francia párbeszéde szerezte. Csak felsőfokon lehetett írni és szólni Ruttkai Éva Alexandrájáról is, azt hiszem, hogy az ősbemutató Alexandrája, Varsányi Irén is elismerően bólintott volna az alakítására. Pálos György igen jó színész volt, saját személyében is rokonszenves egyéniség, így Ágit is rokonszenvessé tudta tenni. Szerencsére azonban senki sem emlékezett az ősbemutató Ágijára, Csortosra. De hát akkor a színháznak nem volt Darvas Iványa vagy Gábor Miklósa. Ruttkai Éva helyzetét – mint bizalmasan elmondta – nehezítette, hogy Pálos alacsonyabb volt nála. Ez az előadásban nem látszik, jegyeztem meg. A színésznőnek megvannak a maga eszközei, amelyekkel ezt eltünteti, felelte Ruttkai bizonyos cinkos mosollyal. És persze vérbeli molnár-ferenci, de talán úgy is mondhatnám, hogy vérbeli bécsi volt Sulyok Mária Beatrixja. Magyar Bálint, hogy külsőleg is felidézhesse a „békebeli" Vígszínház hangulatát – amely régi Vígszínház felélesztése Magyar Bálint egyik fő törekvése volt –, a premierre szóló meghívókra rányomatta, hogy megjelenés esti öltözetben. Illetékes feletteseknél nem aratott vele sikert. Az utóbbi évtizedben már nemcsak a köznapi színházba menés vesztette el az ünnepélyességét, de a premiereken is pulóverben, ingujjban ültek, egyesek valósággal kötelezőnek érezték a „prolis" öltözködést, szinte tüntettek vele (ami később, a beatkorszakban megismétlődött). Mindenesetre A hattyú premierjének nézőtere valóban a régi Vígszínház elegáns képét mutatta. Van egy fényképem erről a nézőtérről, ezen én is ott ülök az első sorok egyikében, az estélyi ruhás Mezey Mária mellett – szmokingban(!). Csak tudnám, honnan szerezhettem azt a szmokingot, ma

sem tudok rá visszaemlékezni. A nézőtér hangulatából csupán a páholyokban ülő hivatalos személyek ríttak ki, tüntetően nyitott ingben és világos zakóban. A premier mindenesetre minden elképzelésünket felülmúló hatalmas siker lett.

Az olvasó valószínűleg észreveszi, hogy én itt mindenféléről locsogok, színésznői trükkökről, szmokingokról, és kerülgetem a legizgalmasabb pillanatot, vagy mélyen hallgatok róla, és Páger Antal nevét le sem írom.

Páger személyét illetően a próbák nem okoztak különös gondot. Miután az a bizonyos ismerkedő összejövetel, amelyen Páger beszámolt a távozás utáni életéről, megtörtént, a társulatból hamar kiszállt a feszültség. Úgy éreztem azonban, hogy Págerből még nem. A próbákon ez nem érződött, remek volt a hangulat. Páger derűsen rögtönzött, mókázott, minden rendezői instrukcióra nyitott volt. („Jó, akkor én most itt jobbra disszidálok.") Tudta a szövegét, Szegeden már játszotta is, szereplőtársai számára is eszményi próbapartnernek bizonyult. (Évek múlva panaszkodott csak egyszer Ruttkai, a Macska a forró tetőn próbáin, hogy „nem kapok tőle vissza semmit".) És persze sokat nyomott a latban bravúros színpadi tehetsége, színészi fantáziája, eredetisége, ahogy az instrukciókat végrehajtotta, és ahogy maga is szülte az ötleteket. Egy ilyen jól sikerült próba után jókedvűen szökdelt le a nézőtérre. Mellettem elhaladva rámhunyorított: „Még majd kiderül, hogy színész lesz belőlem." Ajtay is örömmel próbált vele, akkor még nyoma sem volt annak a színészi féltékenységnek, ami később Ajtayban néha nagyon is indulatosan nyilvánult meg. Most még örült is Páger nagyszerű próbáinak, számított rá, hogy Páger színészi sikere az ő rendezői sikere is lesz. Páger rögtönzései a próbákon valódi rögtönzések voltak, noha ritka tudatos művész lévén, otthon már akkor magnóval készült a szerepeire. Az volt azonban az érzésem, hogy néha életbeli szerepeire is: hogy semmilyen váratlan helyzet ne érje készületlenül. A komédiás ösztöne valódi, a remek próbahangulat valódi volt, én néha mindennek ellenére éreztem mögötte valami feszültséget, valami erőltetett „ténis öngőzt". Képzelődtem volna? Néha minden apropó nélkül leült mellém egy kicsit beszélgetni. Elmondta filmötleteit, két teljes filmtémája volt készen. Biztos volt benne, hogy hamarosan filmet fog rendezni, legalábbis azt mondta, és akkor hazahozza a családját is. Dicsérte Komár Julit, én azonban éreztem, hogy mindemögött valami nincs benne lezárva. Aztán eljött a pillanat, amely igazolni látszott a – mondjam úgy – feltevésemet. Ajtay sztárolta Págert. Molnár úgy készíti elő a trónörökös színre lépését, mint egy primadonnáét. A darabban elejétől fogva folyton róla beszélnek, világossá teszik, hogy ha nem is ő a főszereplő, ő itt a legfontosabb személy, az ő elhatározásától függ itt majdnem mindenkinek a sorsa. Ezért, mikor belép, nagy súlya van a megjelenésének. Nos, Ajtay ezt már a díszlettel adekvát módon tudatosította. Az operettprimadonna általában fent egy lépcső tetején jelenik meg, és a nagy fogadótaps után a lépcsőn lassan lefelé lépdelve énekli el a belépőjét. Ajtay Págert is ilyesféle módon hozta be a színpadra. Fent a magasban a (rendezői) jobb oldalon építtetett egy balra, a színpad közepe felé tartó karzatszerű folyosót, amelynek végéről egy hosszú, kissé meredek lépcső vezet le a színpad közepe felé, ahol a darab voltaképpen játszódik. A próbákon Páger ott fent, a kulisszák mögül lépett ki erre a karzatfolyosóra, végigment rajta a lefelé vezető lépcsőig, lement a színpadra, ahol a darab az ő szövegével folytatódott. A nyilvános főpróbán én is felmentem Págerral a karzatfolyosóhoz, és a jelenésére várva – természetesen „takarásban" – halkan beszélgettünk. De Páger szórakozott volt, nem nagyon figyelt oda, részben, mert talán a feladatra koncentrált, részben a végszóra és az ügyelő jelzésére – gondoltam. De Páger nem a szerepre koncentrált. Óriási rutinja

volt, amellett, mint a főpróbák is igazolták már, alaposan felkészült, neki ilyen szorongásai nem voltak. Mégis, úgy láttam, reszket. Az ügyelő intett neki, hogy készüljön, mire Páger egyszer csak odafordult hozzám: „Most jön, ami még nem volt. Búcsúzz el tőlem, lehet, hogy pár másodperc múlva golyót kapok." Ez nem megjátszás, nem póz volt. Tudott róla vagy sem, de a színházhoz egyre-másra érkeztek levelek, amelyekben a legenyhébb fenyegetés az volt, hogy „Lekergetjük a nyilas Páger Antalt a színpadról!" Nos, Páger kilépett a színpadra. A karzatra. Egy pillanatra megtorpant, de ez elég volt ahhoz, hogy kitörjön a viharos, szűnni nem akaró taps. Páger, ez egész biztos, nem a tapsért állt meg, hanem a szorongástól. Mert mikor kitört a taps, ennek a tüntetésnek láthatóan éppúgy nem örült, mint ahogy nem örült volna az inzultusnak. Egy pillanat alatt átlátta Ivanis, hogy ez a tüntető taps neki most nem jól jön. A taps szünet nélkül viharzott, Páger azonban egy pillanatot sem várt, nem vett róla tudomást, mintha nem neki szólna. Lesietett a lépcsőn, és közben beszélni kezdett. Molnár szerint a trónörökös első megszólalása egy afféle locsogó ária, egy még kint kezdődött beszélgetés folytatása. A trónörökös jelentéktelen dolgokról fecseg. Az adjutánsai ébresztő technikájáról, köhögésstílusáról, szerepe szerint mellébeszél, nem akarván arról beszélni, amit vendéglátói olyan mohón várnak tőle. Páger nem törődve a harsány tapsviharral, elindult, és azonnal rákezdte: „...azonkívül katona, és mint olyan, neki egyenes, bátor köhögése van..." satöbbi. A taps azonban folytatódott, de Páger beszéde is, amiből persze egy szót sem lehetett érteni. Ráadásul közismert Páger rossz orgánuma, amihez most hozzájárult egy rekedtség, amit kétségtelenül az izgalom szült. De Páger rendületlenül beszélt és játszott tovább, nem törődve a közönséggel. Mikor a közönség észrevette, hogy hohó, nem hallja Págert és a darabot, abbahagyta a tapsot. A további aztán már a színész diadala volt. Mikor a jelenete után kijött a színpadról, a portálnál vártam, hogy mit fog most mondani. A verejtékező, de megkönnyebbült arcáról ítélve azt vártam, hogy első mondata valami olyasféle lesz, hogy „Végre itthon vagyok!" Ehelyett azt mondta: „Annak a rohadt lépcsőnek az alsó foka még mindig mozog. Látod, hiába pofáztam, nem javították meg!" Az első felvonásban nem volt több szerepe, vállamra tette a kezét, és elindultunk a közvetlenül a színpadnál levő öltözője felé. A premier aztán a sikert, ha lehet, még növelte. Páger rekedtsége is hirtelen elmúlt. „Valahol megfázhattam" mentegette magát a főpróba után. A premieren megszűnt a partnerek néha ijesztő bakisorozata is, amit kétségtelenül ugyancsak az izgalom okozott. Nekem különösen jólesett Bilicsi sikere Jácint atya szerepében, mert akarva-akaratlan értem is játszott. Soha nem szűnt meg emlegetni és köszönni ezt a szerepet, amelyet Ajtay ellenében kiharcoltam számára, kiragadva őt abból a skatulyából, amelybe már mindenütt bezárták. De én nem felejtettem el, hogy A néma levente immáron színháztörténeti ősbemutatóján Hevesi Sándor Bajor Gizi és Törzs Jenő partneréül rábízta Beppo szerepét, és igaza lett. A hattyú előadásán egyedül Berky Lili volt halványabb, de ezt én gyenge egészségi állapotának tulajdonítottam. (Aztán, fájdalom, nemsokára valóban – erről is van fényképem – együtt álltunk őrt Págerral Berky Lili koporsójánál.) A premierre Ajtay nagyon okos tapsrendet állított össze, hogy Páger megjelenése ne kapjon túlságosan nagy hangsúlyt.

TANULMÁNY

LUKÁCSY SÁNDOR

Egy irodalmi végállomás

PETŐFI: TEMETŐBEN

Petőfinek ez a verse Gödöllőn 1843-ban, a kritikai kiadás szerint augusztus második felében keletkezett. Horváth János „elringató szépségű költemény"-nek mondta, és bemutatására majdnem egy egész lapot szánt. Én csak az ötödik strófájáról írok.

A szobrok a domboru hant elején
Mindannyi betűi egy isteni lapnak;
Nagy gondolatit mikor olvasom én:
A sírba, a sírbul az égbe ragadnak.

A költő a temető látványából metaforát formált: az egymás mellett sorakozó sírszobrok egy (könyv)lap betűsoraira emlékeztetik. A hasonlításnak kellő szemléleti alapja van, a vers azonban nem áll meg ennél. A betűk egy *isteni* lap írásjelei; elolvasásuk *nagy* gondolatokat ébreszt, s ezek nem csupán az elmúlást, a személyes halált idézik fel, hanem *az égbe ragadnak,* vagyis a vizuális képből alkotott metafora transzcendentális jelentéshez vezet el, vallási értelemmel telik meg.

Ez a különös metafora régi-régi hagyománynak kései és egyéni leszármazottja: a *liber naturae* toposz családjába tartozik. Erről a toposzról Ernst Robert Curtius egész fejezetet írt,[1] persze magyar példák nélkül.

A toposz a hellenizmus idején, az antik filozófia és az ókeresztény kultúra érintkező mezsgyéjén keletkezett. Ennek a kornak a termékei azok az iratok, melyek a legendás egyiptomi bölcs, Hermes (Mercurius) Trismegistos nevéhez kapcsolva sokáig nagy tekintélyt élveztek. Csúzy Zsigmond szerint Trismegistos „a pogányságnak mintegy törvént szabó Moysesse vala", és idézi: „Universum est liber Divinitatis."[2] A természet Istenről beszél: ezt a gondolatot Cicero is fejtegette, de a könyvmetaforát valószínűleg a trismegistosi iratok kedveltették meg.

A keresztény irodalomban az a felfogás alakult ki, hogy Isten két könyvbe foglalta tanítását: az egyik a természet könyve, a másik a Biblia (*mundus* és *lex*). Az első a teremtés kezdetétől létezett, de az ember a bűnbeesés miatt nem értette meg, ezért lett szükség a bibliai kinyilatkoztatásra. A két könyv kiegészíti egymást; Scotus Erigena szerint: „Scriptura explicat quae creatura probat."[3]

A *liber naturae* metafora tehát fontos szerepre tett szert a keresztény gondolkodásban, s ez megkönnyítette toposszá válását. Leírta Nagy Szent Vazul, az évszázadok múlva is sokszor idézett egyházatya: „totus hic mundus quasi conscriptum quoddam volumen est, praedicans gloriam Dei"; versbe foglalta Alanus ab Insulis: „Omnis mundi creatura Quasi liber et pictura Nobis est et speculum"; Remete Szent Antal azt mondot-

ta, hogy jól boldogul pusztában könyvek nélkül is, mert „meus codex natura creaturarum est"; megtalálható a toposz Hugo a Sancto Victore, Thomas Cantimpratensis, Szent Bonaventura, Nicolaus Cusanus és még sok más szerző műveiben.

Az egyházi íróktól átkerült a világiakhoz. Némelyek, mint Paracelsus, Francis Bacon, Campanella, még megtartották a hagyományos vallási jelentést. A mi Apáczai Csere Jánosunk is, bár a könyvmetaforát nem írta le, a bölcsesség tanulásáról mondott szép beszédében (1653, latinul) a tudásnak két forrását jelölte meg: a természetet és az isteni kinyilatkoztatást. A felvilágosodás korában már szétválasztották a két ismeretforrást. Diderot szerint a (profán) filozófus a természet könyvét olvassa, a teológus a Bibliát, mégpedig különböző módon: az egyiket a tapasztalat és a megfigyelés vezeti, a másikat az Egyház tekinté'_e és a hagyomány. A pálmát a természet könyvének adták, az jobb tanítást kínál, mint bármilyen livreszk tudomány. Homérosz és Shakespeare azért lett nagy, mert a természet könyvét tanulmányozta.

Hazai íróinknál a XVII. század elején jelenik meg a *liber naturae* toposz. Bibliafordításához csatolt *Oktató intés*ét Káldi György, ezekkel a szavakkal kezdi: „Bizonyos dolog, hogy a mindenható Isten az ő sok szép és hasznos alkotmányaival valóban megbizonyította az ő hatalmasságát, bölcsességét és jóvóltát, úgy hogy az emberek megismérhetnék és szerethetnék ő Szent Fölségét..." – s igazolásul három bibliai helyet citál, majd Cicerót idézi, végül pedig Merkurius Trismegistust, aki „e világot *az Istenségről való könyvnek* nevezte, és *az Isten dolgainak fényes tükörének* mondotta". Káldinak nem kellett sokat keresgélnie, hogy rátaláljon Trismegistos szöveghagyományában a toposz (valószínű) ősforrására; kezébe adta az idézetet a XVII–XVIII. századi prédikátorok egyik legtöbbet forgatott kézikönyve, Cornelius a Lapide („bölcs Cornelius") hatalmas Biblia-kommentárja. A tudós németalföldi jezsuita bevezetőt (amolyan *Oktató intés*t) írt kommentárjainak első kötete elé, és Káldi ennek kezdősoraiból vette át – forrására való hivatkozás nélkül magyarra fordítva – a nevezetes szavakat: „Universum est liber divinitatis, seculumque hoc sublustre est speculum divinorum."

A toposz későbbi alkalmazói többnyire Nagy Szent Vazult vagy Remete Szent Antalt idézték, Pázmány mind a kettőt: „Méltán írja Sz. Basilius, hogy e világ nem egyéb szép írott könyvnél, melly az Isten dücsősségét és felségét hirdeti. [...] Ugyanezt mondá Szent Antal egy pogány bölcsnek, ki azon tudakozék tőlle, mint lakhatik a pusztában könyvek nélkül."[4] Leírta Pázmány a toposzt Kempis könyvének fordításában is: „Ha a te szüved igyenes úton járna, minden teremtett állat életednek tüköre és szent tudományoknak könyve vólna."[5]

Katolikusok és protestánsok buzgón adogatták kézről kézre a népszerűvé vált képet. A lutheránus Mihalyko János (német forrásból): a világ „kiterjesztett könyv";[6] a katolikus Lépes Bálint (olasz szerző nyomán); „szép irott könyv".[7] Mivel a toposz azért toposz, mert hosszú életű, a pálosrendi Alexovits Vazul még a XVIII. század végén is leírta: „Az egész világ egy nyitott könyv néki [az istenfélőnek], mellyben ő állhatatosan az Isten magasságát és az emberek vakságát olvassa."[8]

A könyvmetaforát egyházi íróink többféle szolgálatba tudták állítani. A jezsuita Szabó István a vanitas-témával kapcsolta össze, Kempis Tamásra hivatkozva, „ki e világ könyvének minden foliusin, azaz minden teremtett állatin elhordozván szemeit, mindenikének végén azt olvasta: *Vanitas vanitatum.*"[9] Mások istenbizonyítéknak használták. Mint Egyed Antal: „Ha az Istennek vagyonságáról, egységéről, és hogy ő légyen alkotója a természetnek, bizonyságot kívánunk, bizonyságot tesz az egész világ: bizonyságot az ég az ő kerekségével, ragyogó és bújdosó csillagaival, rendes moz-

dúlásival, ereivel; bizonyságot a föld az ő gyümölcsöző fáival, zöldellő plántáival; bizonyságot a tenger az ő folyásával és visszafolyásával; végre az élő állatok, barmok, madarak és halak, és az egész természet, mint valamelly írott könyv, egy szóval kiáltja és bizonyítja, hogy egy Isten vagyon, alkotó első oka, igazgatója és mozgatója minden teremtett állatoknak..."[10] Hasonlóképpen Taxonyi János: „Mivelhogy a teremtett állatoknak nagy-vólta az Isten véghetetlenségét, ékessége szépségét, erőssége hatalmát, fényessége dicsősségét, édessége sok vígasztalásokkal bővelkedő jó-vóltát adja értenünk; mert valami a kútfőből származik, azzal bővelkedni kell a kútnak [...] Méltán írja ezért Sz. Basilius, hogy e világ nem egyéb szép írott könyvnél, melly az Isten dicsősségét és felségét hirdeti."[11] Nádudvari Péter, „a kolosvári Reformáta Eklésiának egyik méltatlan lelki pásztora", ugyancsak a teremtés titkát fejtegeti: „két könyvekből tanulhatjuk azt meg, hogy e világot Isten teremtette: egyik *a Természetnek Könyve,* mellyből tanulunk a természeti okoskodás által; másik a *Szent Irásnak Könyve,* mellyből tanulunk a hit által. De mivel az első nem elégséges, azért szükségesképen megkivántatik a második." Ez hiányzott a régi pogány filozófusok gondolkodásából. Szerintük a levegő, az atomok, a káosz vagy más valami a világ ősprincípiuma; tanaikat alapos tudománnyal ismerteti és cáfolja prédikátorunk.[12] Az ugyancsak református Gombási István felbontja a könyvmetaforát. Alexandriai Szent Kelemen nyomán azt írja, hogy a természet könyvét három levél alkotja: az Ég, a Föld és a Tenger; majd váratlanul a kínai írásmódról értekezik, melynek nyolcvanezer betűje van. „De a természet nagy könyvében és ennek három levelein több mégis a betű. Mert amennyi csillag láttatik a magos Égnek kék bóltozatján; amennyi teremtett állat és dolog találtatik a Földnek színén és belső részeiben; és amennyi csudák, halak, csemeték és egyebek vagynak a mélly Tengerben, annyi betűit lehet számlálni. Mégpedig olyan betűk ezek, amellyek által, sőt amellyekben folyvást olvashatják még az írástudatlanok is a nagy Teremtőnek mindenhatóságát, bölcsességét és jóságát."[13]

A természet könyvének betűiről írt Johann Arndt luneburgi szuperintendens is (1555–1621) pietista szellemű erkölcstani műveiben; lefordítására három evangélikus lelkész vállalkozott; az eredmény az egyik legszebb régi magyar szöveg. A növények az Istennek beszédes teremtményei. Nemes illatuk és színük által („Mert ez az ő nyelvek") így szólnak kikeletkor az emberekhez: „Nézzétek, melly szépen ruházott meg minket újonnan a mi Teremtőnk ily szép színekkel [...] az Isten jósága virágzik mibennünk tinéktek [...]. Ki nem látja immár itt csak a földi vetemények között az Isten szeretetének, jóvoltának és mindenhatóságának sok ezer bizonyságit? Itt készített az Isten nagy patikát, és füvekből írt egy könyvet épen csudálatosan és tökélletesen. Élő könyv az; nem mint a füveket a könyvekben leírják és mint hólt árnyékot lerajzolják, hanem az Isten könyvében élő bötűk vagynak, mellyek minden embereknek, nagyoknak és kicsinyeknek, tudósoknak és tudatlanoknak, szemek eleibe állíttatnak [...]. Gondold meg itt az Isten bölcseségét és jóvoltát. Te egy füvön és virágocskán kiváltképen való jeleket találsz, mellyek az Istennek élő kézírási és felyülírása, mellyel minden füvet az ő titkos ereje szerint, olly mesterségesen, olly csudálatosan, olly ékesen jegyzett meg, hogy semmi okos képíró olly vóltaképen azt le nem írhatja. Sőt külső formájokkal és proporciójokkal megmutatják gyakorta az ő elrejtett erejeket. Mert egyiknek ollyan formája vagyon, mint a főnek; a másiknak ollyan ábrázatja és jele vagyon, mint a szemeknek; a harmadiknak, mint a fogaknak; a negyediknek, mint a kéznek és lábnak [...]. Mihelyt te zöld fűre lépsz, mindjárt a te lábaid alatt eledeled és orvosságod vagyon. Mert a legalábbvaló füvecskében és magocskában is, mellyet te alávalónak és haszon-

talannak tartasz, az Istennek nagyobb bölcsesége, ereje és tehetsége vagyon, mintsem elméddel azt felérhetnéd."[14] Sűrű szöveg: az emberért teremtett világ sztoikus-keresztény képzete párosul benne a teremtmények antropomorf ábrázolásával és Istenre utaló tanítással, melyből a növények szózata rögtön ízelítőt ad.

A természet Isten könyve: a toposz legnagyobb szabású kifejtését Csúzy Zsigmond egyik prédikációjában találjuk meg.[15] A szerző (szokatlanul) „kölcsönyözött" beszédnek mondja, de nem tudni, kitől kölcsönözte. Egyike ez azoknak a – nem ritka – prédikációknak, melyek egyetlen metaforára és részletes értelmezésére épülnek.

Csúzy Remete Szent Antalra és Trismegistosra hivatkozva írja le a toposzt, és a kötet végén, a beszédek sommás lajstromában így bontja elemeire: „Ez az egész világ a Fölségesnek egy csodálatos könyve [...]. Ennek táblái a forgó egek; levelei az éltető állatok; lineái az országok és tartományok; betűi az alkotmányok; olvasója pedig az Isten képére formált ember." Ebből a könyvből egyaránt tanulhat a „bárdolatlan és ostoba paraszt", a mély elméjű filozófus és „az egek forgását vizsgáló és az isteni bölcsességet bizonyos mértékkel fejtegető theologus". Ez a könyv télen becsukódik, amikor „setét barlangokban lappangnak a vadak; jég alatt, mély örvényekben a halak; a barmok az istállókban, a madarak a sűrű gallyak között, avagy is a föld hasadékaiban, sőt még a pázsitos füvek is, a jóillatú virágokkal, vastag hóval palástóltatnak bé, az emberek pedig titkos meleg kamrájokban rejteznek" – de a tavasz kinyitja a könyvet. Csúzy szerint azért, hogy a teremtmények hasonlatokkal taníthassák az embereket. „Elsőben is: a virágok az ember állapotjának gyarlóságát jelentik." A természet könyve ezúttal nem istenbizonyítékokat kínál, hanem erkölcsi példatárat, tanúsítva a toposz alkalmazásának tág lehetőségeit. Csúzynál a természet nem olyan barátságos, mint Arnd Jánosnál, inkább veszélyekkel teli. „Mert úgyanis majd minden teremtett állat az embernek vesztére, halálára céloz. A levegő ég dögleletességgel és büdös bűzivel; a víz elnyeléssel, megfojtással; a tűz égetéssel, emésztéssel; a föld omlással, temetéssel; és a fenevadak öléssel, szaggatással irtóztatják és fenyegetik; sőt még a lúdak is pesszegnek ellene, ugatnak az ebek, kergetik a méhek, csipdezik a szúnyogok, és alkalmatlankodnak a szemtelen legyek." Az ellenséges természetnek kiszolgáltatott embert példázzák a virágok; ezek „ha le nem csipettetnek is, vagy a dértől le nem szedettetnek, magok csekélységéből lehullanak; így az emberek, ha gyilkossan meg nem ölettetnek is, természetek szerént, a bűnnek férgétől emésztetvén, hamar meghalnak". A virágok napkeltekor kinyílnak, napnyugtakor behúnyják szemüket; így az emberek is szerencséjük fényénél „kérkednek, tobzódnak és feslett életet élnek", a szerencse távoztával „háborognak, keseregnek, sírnak, szomorkodnak". Továbbá: a virágok arra ösztönzik a kereszténytet, hogy „tekélletessen éljen", „kellemetes szép erkölcsökkel és jóságos cselekedetekkel" illatozzék. E tanácsokat új meg új hasonlatok igazolják. Ha megfogadjuk őket, a mennyei boldogságba jutunk, „ahol a keserű télnek kedvetlen zúrzavarát soha nem érezzük", hanem „örökké gyönyörködtető tavaszt tapasztalunk", és „bététetvén ez a világ könyve" (mint már szükségtelen), szemtől szembe láthatjuk az Urat, „az eredendő vétek által megszaggattatott rongyos könyv" helyett „az örök élet könyvében" olvashatunk.

1760-ban jelent meg először (majd a XVIII. században még kétszer s azóta is többször) Bod Péter *Szent Hiláriusa*, mely számozott kérdések hosszú sorára ad, német eredeti nyomán, részint vallási, részint világi szellemű válaszokat. A 2. számú kérdés-felelet: „Az Istent honnan lehet megesmérni? Két könyvekből. 1. A természetnek könyvéből, melly minden teremtett állatok. 2. Az Isten könyvéből, melly a Szentirás." A 48.

felelet részletezőbb: a világ „Egy nagy bibliotheca, könyvesház, mellyben mind mennyei s mind földi dolgokat lehet tanulni szüntelen. Itt vagyon a könyv, mellynek három levelei vagynak, az ég, föld, tenger, s annyi betűje, amennyi teremtett állatja" (akárcsak Nádudvarinál), s mind azt kiáltja: „Vagyon Isten." A 494. szám a toposz leggyakrabban idézett forrásához, Remete Szent Antal szavaihoz tér vissza: „Az én könyvem nékem mindenkor kezemben vagyon, a teremtett állatoknak természetek. Ennek első levele a föld, annak füvei, virági, fái, kövei, sok százezer különböző lelkes állati. Második a tenger, minden csuda állatival, cethalaival, borjaival, halaival. Harmadik az ég a csillagokkal, égen repeső madarakkal. Ezekből lehet mindenkor olvasni. És az Istent a teremtett állatokban, a természetnek illyen nagy tüköriben lehet látni."

Bod Péter még a hagyományos módon kezeli a toposzt, megtartja a kép szokásos felbontását (föld, tenger, ég), Szent Antal idézésével utal az irodalmi eredetre. Idő múltán ezek az elemek elmaradhatnak. Csaknem száz évvel később a református Herepei Gergely szép beszédében a toposz új, költői keretet kap, tavaszi séta leírásába illeszkedik, citátumok helyett maga a látvány inspirálja. „Elmult a tél, itt a szép tavasz!" – így kezdődik a prédikáció; „Ki azért a szabadba, egy sétálásra hívlak én meg benneteket, atyámfiai! ki a szép, a megifjult természetbe, ki a rétnek zöld bársonyára, melyet a természet mesterkeze, nem a mesterség egyforma szűk régulái szerént, csak szabad mérész törvényeit követve, rendetlen pompával, ezer színű pompával hímezett. Ki a völgynek kristálytiszta patakjai mellé, melyeknek kigyódzó folyását emberi kéz nem szorította faragott kövek közé; hol a berek zöld ernyői árnyékokkal kinálkoznak az önként egybefonódott galyak lugossai alatt; hol az erdő énekessei minden kota s minden előre kiszámított hangváltoztatás nélkül, a legszebb, a leg-érzést-emelőbb concerttel mulattatnak..." Itt nincsenek cethalak, víziborjak s egyéb irodalmi rekvizitumok, mint Bod Péternél; amit a prédikátor leír, az a Kolozsvárt körülölelő hazai táj. „Mihelyt a város szűk falai közül kihaladva a szabadba lépünk, s egy halom tetejéről végignézünk az előttünk elnyúló völgybe, előttünk és körültünk ezerféle tárgyak tünnek fel, külön darabjai a nagy természetnek, mely mint egy kitárt könyv fekszik előttünk." A toposzból szemléletes hasonlat lett; kifejtve, a hagyományos istenbizonyíték: „nincs egy fűszál, nincs egy bokor, melynek értelme ne lenne, egyes betűk azok a természet nagy könyvében, melyeket ki olvasni tud, szívnek, léleknek gazdag táplálatot, a legtisztább gyönyörűséget, a legmélyebb tudományt, bölcseséget meríthet, tanulhat onnan. Századokig feküdt e könyv kiterítve az emberiség előtt, s ezt az egy szót, hogy: Isten, sem tudta onnan tisztán kisillabizálni, s pedig [...] kivált most tavasszal látjuk, mily hatalmasan dagasztja új életerő a föld kebelét, mint éled, nő, fejlődik, tenyész minden; lehetetlen, hogy egy felsőbb hatalomnak képzete s érzése ne támadjon lelkünkben; hát ha még egy magasabb nézőpontból láthatnók az egészet, [...] s látnók a rendet, a szépséget, az egybehangzást a nagy mindenségbe: ki az, akinek lelkét nem hatná keresztül ezen meggyőződés: ez lehetetlen, hogy vaktörténet munkája legyen, ez egy az egészet elrendelő hatalmas fővalóság munkája!"[16]

A toposz nagy életerejére vall, hogy a profán irodalomban is gyökeret tudott verni. Széchenyi *A kelet népé*ben arról ír, hogy országászati dolgokban is, analogikusan, a természet útmutatását kellene követni. „...ugyan nem szól-e a legkisebb virágtul kezdve a csillagok dicső seregéig minden legvilágosabban hozzánk; nem olvashatjuk-e a természet olly könnyen olvasható irásában, hogy okvetlen a legfőbb szellemi értelem, és egyedül ez kormányozhat mindent a világi egyetemben; nem szól-e, nem mutatja-e ezt világosan azon szózat, azon irás, [mely] bölcsebbé teheti az embert, mint hosszú évek

négy fal közé szorított iskolái, mint egész könyvtároknak véres verítékü szorgalommal kikutatott kincsei, mik mindannyi holt betűk..." – s a folytatás még kétszer visszatér „a nagy természet irásá"-ra, melyet „olvasni", „kibetűzni" kell. Mert „nézzük a nagy természetet; nézzünk [...] a csillagvilágba, és mit fogunk ott tapasztalni? A legnagyobb egybehangzást!" Néhány év múlva Herepei Gergely is az „egybehangzás"-t látja a természetben, istenbizonyíték gyanánt; Széchenyi gondolata megmarad a társadalom körében. Itt az egybehangzást az értelemre alapított politika teremti meg, „az értelem, a bölcseség [...] eszközli a lehető legnagyobb számnak lehető legnagyobb boldogságát".[17] Bentham jeligéjét Széchenyi az egyházi eredetű toposszal igazolja. Hasonló gondolat, hasonló szavak Kölcseynél: „Midőn a filozóf az emberiséget körülölelő nagy természetre függeszti figyelmét, lehetetlen, hogy mindabban, amit egen és földön magának kivűle lát, rendnek és összefüggésnek csalhatatlanúl szembetűnő jeleit ne lássa..." – ezt a rendet keresi Kölcsey, olyan elvként, mely a történetvizsgálót eligazíthatja az „örök rendetlenségben".[18] Másutt, egy Parainesis-szerű levélben, ő is leírja, hogy „a világ az ismeretek nagy könyve", de ez már nem a természet, hanem a közélet világa.[19] Sokkal később, Jókainál, *A fekete gyémántok* első lapján, az egyházi eredetű metafora teljesen laicizált változatban jelenik meg: a nagy könyv a föld kérge, lapjai a geológiai rétegek, mind teleírva betűkkel, „tudósításokkal, miket egyik százezred év a másiknak hagyott hátra", ezekből olvas a profán tudós.

Petőfi verse a toposz hosszú útjának egyik végállomása, s egyszersmind belépése egy új tartományba: a világi líra körébe. Hogyan jutott a húszéves költő a toposz ismeretéhez, nem tudjuk. Talán iskolai hittanórán? 1842-ben Vörösmarty remek kétsoros epigrammában foglalta össze a toposz lényegét:

A természet örök könyvét forgatni ne szünjél:
Benne az istennek képe leírva vagyon.

– de ez nem lehetett közvetítő, mert csak 1863-ban adta ki Gyulai Pál. Inkább Petőfi az, aki közvetít: a fiatal Jókaihoz. „A természet hallgatása egy nagy fehér könyv, teleírva láthatatlan betűkkel, miket csak azok olvashatnak, kik szent ihlettel nyitják fel lapjait." (*Adamante,* 1847.) Jókai egy másik passzusában a Petőfi-vers színtere, a temető is megjelenik, a lengedező esti széllel (mely Petőfinél akácokat, Jókainál virágokat ingat): „Sokszor végigmegyek temetőkerteken, a halál kezével írt hosszú sorokon, hol mindegyik betű egy lezárt sírhalom, a sárga fűvirág leng az esti szélben, alattam itt annyian alszanak nyugodt, csendes álmot..." (*Egy bujdosó naplója,* 1849.)[20]

Petőfi nagy újítása az, hogy a toposzt személyes lírába ágyazta. Versében nincs sem teológiai tézis vagy kegyes oktató célzat, mint a régieknél, sem társadalomfilozófiai megfontolás, mint Széchenyi vagy Kölcsey munkáiban. Elmarad a gnómaszerű alapképlet, mely tökéletes formát öltött Vörösmartynál; ehelyett a toposzt mintegy in statu nescendi látjuk: vizuális élményből égbe ragadó gondolatot; és látjuk magát a költőt „a halk temető morajatlan ölében", akácfák falusi lombja alatt, esti órán, mely szellőt indít és harangot kongat; a halálköltészetnek, fiatal elmék és szívek műfajának jelenete ez, sírásókkal mint staffázs-figurákkal; a költővel, aki mielőtt búcsút vesz szerelemtől és dicsőségtől, „nagy gondolat"-ot pendít meg, hagyományosan szakrálisat és újszerűen poétikusat, fölhasználva és átalakítva a toposz elemeit – ez méltó Petőfi (összegező és szétbontó) tehetségéhez.

JEGYZETEK

1 Ernst Robert Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* Bern, 1948. 321–327. A fejezet címe: *Der Buch der Natur.* További adatok: Eugenio Garin: *Alcune osservazioni sul libro come simbolo.* In *Umanesimo e simbolismo.* Atti del IV Congresso internazionale di studi umanistici. Padova, 1958. 91–102.

2 Csúzy Zsigmond: *Zengedező síp-szó.* Pozsony, 1723. 159.

3 Migne: *Patrologia Latina,* 177. k. 505 A.

4 *Kalauz,* Első könyv, második rész.

5 *Krisztus követése,* Második könyv, negyedik rész.

6 Mihalyko János: *Az örök életnek szép és gyönyörűséges nyári üdejéről való könyvecske.* Bártfa, 1603. 8–9.

7 Lépes Bálint: *A mennyei bóldogságra édesgető tükör.* Prága, 1617. 61.

8 Alexovics Basilius: *Vasárnapi prédikátziók.* Tavaszi rész. Pest, 1790. Az idézet az 1808. évi második kiadásban: 391.

9 Szabó István: *Három esztendőre-való vasárnapi prédikátziók.* Nagyszombat, 1746. II. 224.

10 Egyed Antal: *A keresztény tudományról oktató beszédek.* Első rész. Vác, 1794. 111–112.

11 Taxonyi János: *Az emberek erkölcseinek és az Isten igazságának tükörei.* Győr, 1740. Többször kiadták; az idézet az 1805. évi kiadásban: 293.

12 *Nádudvari Péter Nyolcvan-négy predikátziói.* Kolozsvár, 1741. 191–193.

13 Gombási István: *Egy néhány válogatott és szükségesb matériákra való prédikátziók.* Kolozsvár, 1779. 1–2.

14 *Arnd Jánosnak az igaz keresztyénségről irott négy könyvei.* Jéna, 1741. 778–779. A három fordító: Vásonyi Márton, Bárány György és Sartorius Szabó János.

15 *Zengedező síp-szó,* 159 skk.

16 Herepei Gergely: *Alkalmi beszédek.* Kolozsvár, 1846. 112–122. A prédikáció címe: *Egy tavaszi séta a szabadban.*

17 Széchenyi István: *A kelet népe.* Pest, 1841. Az idézetek az első kiadás 175., 176., 177. és 165. lapján.

18 Kölcsey: *Történetnyomozás,* a 3. rész elején.

19 Kölcsey levele Ormós Lászlóhoz, 1873. jan. 24-én.

20 A tavaszi séta Herepei Gergelynél is a temetőben ér véget.

N. Horváth Béla

A költő ideje – az idő költője

SZEPESI ATTILA KÖLTÉSZETÉRŐL

Kilenc, felnőtteknek szóló verseskönyvet mondhat magáénak Szepesi Attila. Nem sok ez, de nem is kevés – főleg mai, versidegen korunkban. Ahhoz azonban mindenképp elegendő, hogy számba vegyük az eddig megtett utat, a pálya állomásait, stációit és fordulatait, s a letisztult költészet tükrében visszatekintsünk a matériával való küzdelemre, a poétikai szemlélet formálódására és – talán nem túlzás – kikristályosodására. Mert Szepesi legutóbbi kötete kiérlelt, letisztult szemléletet, könnyed formakezelést mutat, és mellőzve minden kritikusi csűrést-csavarást, kimondhatjuk: jó verseket tartalmaz.

Ha a költői pálya ívét akarjuk megrajzolni, akkor az első önálló kötetek (*Az üveg árnyéka* 1970, *Hegedös-ének* 1973) tétovasága, az útkeresés, az önállóság izgalma és nyűge után *Az éjszakára* (1979) versei tűnnek fel először újszerűségükkel, tematikus, motivisztikus kötődéseikkel, a költői szerep stabilizálódásával. *A Hegedös-ének* – a kötetcím is – összefoglalja a pályakezdő költő addigi gyakori témáit, világszemléletét, és hirdeti azt a – nem túl eredeti – költői magatartásformát és szerepet, amit Szepesi Attila akkortájt magáénak érzett, vállalt. Verseiben a „szülőföld dobog" – vagy legalábbis e belső remegésnek a hite –, a társadalmi változások prófétisztikus igenlése gyűjti egybe hitvalló sorait. Méltatlan dolog lenne ezt (különösen most) felemlegetni, hisz a tényleges elmozdulások, a történeti mozgástér kibővülésének élménye, az ifjúság hite és naivitása nemzedékének más jeles képviselőit is hasonló vallomásokra ihlette. Szepesi Attila azonban nem csúszott el a közéleti témák sikamlós politikumán, nem ragadta el az új váteszek akkortájt elég divatos mámora, sajátos szerepet, alteregót talált magának. A középkori énekmondók, hegedősök, jokulátorok, igricek ruhájába öltözött, s így szólt a világról. Persze e stilizációs formára már Szkhárosi Horváth András óta az évszázadok folyamán sokan ráleltek, ki így, ki úgy találva meg magának e szerepben a szó aranyfedezetét, és, mi tagadás, az önvédelem eszközét. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a középkori lantról pengő ének, épp a múlt példáinak idézésével, a jelent is figyelmeztetheti, sőt mi több, aktualizálhat. (Az ilyen stilizációra Ady kuruc-verseinél ékesebb példa aligha kell.) Ugyanakkor egy eltűnt világ nosztalgikus felidézése kitűnő rejtekhely a jelentől elforduló, szkeptikus személyiség számára. Szepesi Attila hegedös-énekei jobbára az előbbi költői szándék foglalatai. Az azonban kétségtelen, hogy ilyen archaizáló, régi és régies hangzású művei rendkívüli erővel, plaszticitással idézik fel a távoli korokat. S a költő régmúlt iránti érdeklődése, a szerep sallangjainak, külsőségeinek elhagyásával új költői világot tárt fel. E világszületésnek dokumentuma *Az éjszakára,* s aligha lehet véletlen, hogy 6 év volt a kötet kihordási ideje.

A harmadik kötet – (külön elemzést igényelnének Szepesi gyermekversei, így e helyütt nem szólunk róluk) – persze magán viseli a szülés, születés kínjait. A töredékversek, a szófoszlányokból, képelemekből, gondolattörmelékekből összerakott alakzatok nemcsak a verspróba kínlódására utalnak, hanem a tájékozódás bizonytalanságára is. A neoavantgarde divatja erős késztetést jelentett akkortájt, modernnek készülő költő nem vonhatta ki magát hatása alól. *Az éjszakára* néhány verse jelzi Szepesi korábbi

ilyen irányú próbálkozásait, ám erőltetettségük, formautánzatuk mutatja, ez nem az ő hangja, távol áll tőle a világ lehetetlenségének szkepticizmusa. Más műveiből olykor Nagy László-, olykor Juhász Ferenc-emlékek tűnnek elő, s érdekes módon felhangzik egy olyan szólam is, amely különösségében meglepő, annyira eltérő hangzást képvisel. „míg lombra hó hull évre év / játszol a csönddel szólítod" – olvasható a *Pastell*ben. A lágy színek, az antropomorf természet, a tűnő hangulatok jellegzetes századelői maniert sugároznak. „elmerülő perceid távolban / fellobbantja az égbolt puha kékjét / kigyúló lámpák alkonyi zenéje" – hangzik a vallomás, hamisítatlanul Tóth Árpád-i húrokon. Ha csak ebben a kötetben akadna rá az olvasó ezekre a nyugatos reminiszcenciákra, a kiforratlanság, az útkeresés számlájára írná. Merthogy eklektikussá válik ezáltal a megformálódó világkép, az egymástól idegen hangzások szétzilálják az összhangot. Ám Szepesi további köteteiben is bizonyos művek ugyanígy hangszereltek, ugyanezek a meleg színek festik a bensőséges hangulatokat, érzéseket. A családi boldogságot, szerelmes vallomást megörökítő versekről van szó. S ahogy a későbbi kötetekből is újra és újra megfigyelhető ez a tematikus ismétlődés, megerősödik az olvasó gyanúja, hogy nemcsak az elnyűhetetlen téma megverselésével találkozik. Szepesi szerelmes versei egy harmonikus, zárt világot, a szeretet-szerelem bensőséges, tiszta rendjét érzékeltetik. A zengzetes szavakban, mágikus képekben, az asszonyiság dicséretében az a férfi mutatkozik meg, aki a nőben, a másikban nemcsak a formák testi harmóniáját, a vágyak és örömök forrását látja, hanem énjének másik felét is megtalálja. Ez a verseskönyvekben végighúzódó tematika, illetve a költői világnak ezen sajátos értékrendet és szemléletet rögzítő tartománya abban a kötetben nyeri el kiteljesedését, amely a lágy hangú vallomástól a szeretkezés extáziáig érzékletesen, érzékien rajzolja meg ezt az egyébként szinte banálisan egyszerű emberi állapotot.

Az *Ars-amatoria* (1991) persze ugyanazt mondja, ábrázolja, mint az őskori kultikus termékenységszobroktól kezdve költők, festők, szobrászok, annyian és annyiszor. Igaz, mit is lehetne mást. Ez a könyv azonban attól Szepesi Attila-i, ahogy a másik csodálatát, a vágy rebbenését, a vetkőzés babráló mozdulatait és a világból való kiszakadás öntudatlanságát villantja fel és megérzékíti. Hasonló hangulati tartományba illeszkedő szavak fonódnak össze a rövid, pergő sorokban, a gyakori anakreoni strófában, erőteljes színek és elmosódó árnyalatok úsznak egymásba, s zenélnek a versek. „Sugár-pihék / a pillán, / az alkony tova- / illan // homályba hull / a környék / a fát bolyhozza az árnyék" – az együttlét hangulatának intim bensőségessége ilyen századelőien választékos szókapcsolatokban jelenik meg. Ez a szemérmes visszafogottság még a nyilvánvaló erotikájú és kitárulkozó versekben is meghatározza az alaphangot. A korábban is tapasztalható bensőséges intimitás nem engedi meg a nyerseséget, a naturalisztikus szókimondást. Persze ezektől a versektől rendkívül távol áll a prüdéria, s még csak nem is a magánvilágot másoktól távol tartó alapvető emberi jóízlés és mérce az, amely e szerelemrajzokat kissé stilizálja. Ez a mívesség, a választékos és kissé neorokokó, neoszecessziós stílus – úgy tűnik – szándékoltan a századelőt idézi, mint a tisztaság letűnt utolsó időszakát. (E feltevésében az olvasót megerősíthetik a dédanyáink könyveit idéző illusztrációk is.)

A szerelmi stilizáció is árulkodik Szepesi érdeklődéséről és költői alkatáról. Az a műveltségélmény, amely számos versciklusában, a szobor-, az utazás-versekben, a történeti tárgyú műveiben megmutatkozik, eleve irányíthatta érdeklődését a régmúlt, a történelem, a történeti idő felé. Ez lehetett a forrása az első kötetekben kialakított szerepnek, az énekmondó-, hegedös-stilizációnak is. Ahogy azonban szemlélete tárgyia-

sult, ahogy eltünedeztek verseiből a direkt reflexiók, ahogy a váteszi külsőségeket levetkőzve előtérbe került a szemlélődő, meditáló költői én, azaz, ahogy átalakult Szepesi költészete, úgy kapott más színezetet, más minőséget és más szerepet az idő. A költő csak mint hangnemet, ábrázolásmódot őrizte meg a stilizációt.

Az éjszaka című kötetben jelennek meg először a szobor-versek. A budavári ásatások során előkerült fantasztikus kincs, a középkori szoboregyüttes megihlette Szepesit. Nem a művészettörténeti érték és érdekesség ragadta meg; ami verseiben tárgyiasult, az az évszázados idő. A fejetlen, kezetlen szobrok felidéznek egy vérbő élettel teli, nyüzsgő várost. Ennek megkövesült emlékei a szürke, földlepte kődarabok. „Kiszáradt folyó az idő" – érzékelteti ez a rendkívül szemléletes metafora azt az időélményt, amely a szobrokról asszociálódik. Elődeink képmásai ők, akik bennünk élnek tovább: „arcotok barlangfalában keresem arcom / gyermekeim arcában keresem arcotokat". S ami a múltat és jelent összeköti, az az anyanyelvünk, itt, „Európa kültelkén". Az eltűnt világnak, az elfolyt időnek a jelképe, a Szepesi által különösen kedvelt kép, az „elsüllyedt város" is ebben a kötetben tűnik fel először poetikai szerepben. (Úgy ismétlődik ez a motívum, amilyen konzekvensen a szerelmes versekben a „méz" előtagú metafora.) A vitákat is kiváltó *Futurum-töredékek* az egyén aspektusából, létének végességéből („jövőidő éjféli ablak") idézi fel az eltűnt időt, Krúdy Óbudáját, a halott város romjait, az élettelen palotát. Ebben az asszociációsorozatokból építkező, modern triptichonban a rom, romlás, az elforgó idő, a puszta, a csökött vadon olyan képelemek, amelyek az egyéni lét pesszimizmusát, megkeseredettségét argumentálják.

A felnövesztett, létélménnyé váló elsüllyedt idő a *Harangtemető* (1986) című kötetben válik rendkívül plasztikussá, költészetformáló elemmé. S ez az a verseskönyv, amely *Az éjszakára* megtalálni vélt tájékozódási pontjait, irányait visszaigazolja, kijelölve most már a költő világának koordinátáit, s az ábrázolatnak síkjait. A költői én redukciója most jutott el addig a szintig, hogy belesimuljon a szemléltetett tárgyiasságokba. A *Harangtemető* világa ugyanis érzékletesen tárgyias, olykor szcenikus, ám mindez csak látvány, jelenségsorozat, a kontempláció élménye. Egy, az alkotás titkaiba bepillantást engedő, ars poeticaszerű műhelytanulmány egészíti ki ezt a kötetet. Egy háromsoros haiku formájú vers fordítása kapcsán írja le Szepesi azt a poeticai elvet, amelyet versei hitelesítenek. Az örök költői próbálkozásnak, a kimondhatatlan kimondásának titkát a jelzés nélkül is jelenvalóságban véli felfedezni: „egy semleges képet olyan erővel kell feltölteni, hogy az váratlanul saját belső csöndjébe kényszerítse a szemlélőt, és kiváltsa belőle a megvilágosodás élményét." Ez a belső csönd az egészben, a versben olyan erőteret alakít ki, amelyből kizáródik a létrehozó indukció, a költői szándék, s az ábrázolt jelenségek öntörvényű rendszerbe szerveződnek, kapcsolódnak. A vonzások és taszítások kölcsönhatásában összesimulnak, távolodnak, redukálódnak és sokszorozódnak.

A *Harangtemető* idő-versei a középkor, a reneszánsz világát formálják meg. Szepesi most már teljes ciklust szentel a budavári szobroknak. A lovag, a madonna, a kancsi ördög alakjában, sorsában, történetében megelevenedik a várbeli élet, a hajdan volt örömök, szenvedések. A költőt láthatóan vonzza a középkor misztikuma. Ezt nemcsak az ilyen című vers példázza, hanem a Gambrinus-pince hangulatából felsereglő életképek, az egykori kolostor romjain megelevenedő alakok (*Budaszentlőrinc köveire*) is. A *Középkor* harsányan barbár jelenete, az *Egy régi éjszaka Szentgyörgypusztán* vízióí is mutatják, hogy a filmszerűen életteli, aprólékosan valószerű rajzok Szepesi Attila énekmondói természetének könnyen világra pergő szülöttei. Ha a költői szerep változott

is, a hang a régi. Aligha véletlen, hogy a kötetkezdő vers megeleveníti mestereit: „régmúlt népek / kósza igricek / névtelenek és haláltalanok, aki szóba igázták az időt". Más alkalommal Csáti Demeter és Ráskai Lea emlékének adózik. A régmúlt ugyanis Szepesi számára nemcsak az idő egy mára érzékelhetetlen része, hanem egy, a nyelvben mindmáig megőrződött survival. A nyelv nemcsak egy kollektívum létezésének bizonyítéka, hanem történetének dokumentuma is. Nos, a számára oly kedves figurától és alteregótól leválaszthatatlan ez a mágikus, archaikus, sejtelmesen szürrealisztikus, jelszerűen konnotatív beszédmód.

A századunk költészetében oly erőteljes – és persze divatos – orfikus líra könnyen rabul ejtette Szepesit. És ismét csak *Az éjszaka* tanúsítja, hogy ez a teremtett belső világ ez idő tájt szervesült. A kalevalás hangzásvilág jeles és felülmúlhatatlan teljesítményei (József Attilától Gulyás Pálig) nem hagyták érintetlenül ezt a régmúltba forduló lírát, s a *Hegedös-ének*ben *Az égig érő fa* darabjai árulkodnak is, hol engedett a költő a csábításnak. A kezdetben még többféle hatást egybegyűjtő hangzásvilágból aztán fokozatosan kivált és dominánssá vált a régi magyar költészet szólama. A *Divertimento* a vágánslírát és a táncnótákat egyaránt idézi: „ne adj isten álmodozást / rontó sötét vágyakozást / adj örökké víg mulatást Ó hajnáré." A *Deák-énekek* olykor a virágénekek, olykor a latrikus líra hangján pendül, de idehallatszik a bujdosóénekek, a keservesek szomorúsága is. Kétségkívül ügyes és hű tanítványa Szepesi Attila líránk e hajdani vonulatának, hisz nagy nyelvi erővel, teremtő fantáziával hasonítja át ezt a versvilágot. Az archaizálások, a mágikusan örvénylő szavak mindig láttató erőt és imaginitást kölcsönöznek az ábrázolt tárgynak. Ez a beszédmód ilyen veretesen utoljára a *Farsang bolondja* (1985) című kötetben tűnik elő, szép versekkel igazolva a világteremtés és a nyelvpróba sikerét. A Bálint Sándor emlékének szentelt *Szentiván-ének* az archaikus folklórt idézi, s a *Szegedi hegedösének* egyik-másik sorából is kihallani az apokrif imák révületét, a mágikus szokások bűvöletét. Ugyanakkor azonban e kötet jelzi az útelágazást is, e teremtett nyelv határköveit. Leválik ugyanis a téma a nyelvről, s a középkori misztikum mintha a modern szürrealisztikus alakzatokban találná meg adekvát formáját. A *Platán a Nyulak Szigetén,* az *Ódon metszet,* a *Gregorián-ének* ezt a törekvést látszik bizonyítani.

Szepesi Attila másik jellegzetes verstípusa az utazásvers. Mint a kötetek árulkodnak róla, a költőt érdeklődése és jósorsa elvezérelte a klasszikus kultúra szülőföldjére is, és az élmények verssé tárgyiasultak. Az útirajzok azonban nem színes képeslapok a turizmus kommersz kellékeivel, hanem történelmi emlékek tablósorozatai. *Az éjszaka* ilyen versei még inkább csak benyomásokat, emlékképeket raknak egymás mellé, a széttördelt versforma, s az akkori poeticai rend szabályai szerint. Vázlatok ezek, pillanatfelvételek, töredékek egy útinaplóból. A *Farsang bolondja* viszont egy egész ciklust szentel e témának, sejtetve a verstípus, ill. a benne rejlő szemlélet kiterjedését. Szepesit a 70-es évek fordulóján megragadja egy varázsos világ, Gulácsy Lajos Naconxypánja. A *Pitypang királyfi* című kötet (1980) egyik írása (*Gulácsy Lajos éjszakái*) olyan mesevilágba kalauzol, amelyben nem a földi törvények valós kegyetlenségei uralkodnak, hanem az éteri tisztaság, a csilló könnyűség, az áttetsző nyugalom alkotja a rendet. Ennek a teremtett, a valós elé, fölé helyezett mitologikus világnak a párja az útiélményekből összeálló. Ez ugyanúgy a költő képzeletéből sarjadzik: a történelmi helyek látványáról röppen a gondolat, villan a kép, s fölsejlik az idő, egy valamikori létezés, egy valamikori – sohasem volt – kultúra. A romokon, az időmarta kődarabokon, az elsüllyedt falun, városon megelevenedik a mítosz: „ének hallik az is kőből / arc és szó

is sziklakőből" (*Csubiani*). Amit Szepesi elénk tár, az a legszigorúbb tárgyiasság mércéje szerint választódott ki, hisz a várromok, az ódon antik városok, a kocsma cégére, a torzók – mint egy túlexponált filmfelvételen – önmagukat adják, csaknem beleolvadva a sötétlő háttérbe. Az olvasót mégsem a látvány fogja meg, nem az artisztikumával is lenyűgöző varázs, hanem a létezés tárgyiasult dokumentumaiból felsejlő örvénylő idő. Az idő az, amely morzsolja az évszázadokat, az emberi korokat, nemzedékeket, s amelyben lepörgünk magunk is. Ennek az időélménynek szemantikai lenyomatai a motívumszerűen ismétlődő igék: a „feketül", az „áttűnik", a „merül", a „málik", a „fakul". A jelenből megragadott és kimerevített pillanatban összesűrűsödik az évszázados, évezredes múlt a maga monoton egyhangúságában és folytonosságában. Hisz amit a tárgyak, a természeti jelenségek elmesélnek, az mindig ugyanarról szól: az emberek születnek, ölelnek, ölnek, halnak. Ez az élet, s ami ezután marad, az néhány romos ház, pár kődarab. A hajdani vidám kocsma, megannyi vigalom és tragédia színtere és tanúja, mára kihalt (*Görögkancsó*), a temetőben a mohos, szerteszórt kövek jeltelenek (*Örmény temető*), az iszap mélyén pihennek az elmerült utak, városok (*Trák etűdök*). A *Farsang bolondja Görögkancsó* és a *Harangtemető Kaukázusi képeslapok* ciklusából ez az időélmény sugárzik, a szétpergő emberi létnek szemrevételezése. A megidézett időben, az arról valló tárgyakban, jelenségekben, emlékekben ugyanis mindig jelen van az ember. Hol egy kortalan koldusasszony, hol egy fóliákra árgus betűket rovó írástudó alakjában, megtestesítve az emberi életet, a maga végességével. Hisz vonásaikban ugyan jelen vannak, ám elfoszlanak a végtelen időben: „világtalan sötétben mintha / hült arc késő tekintete / merül a tér távol redőibe" (*Romkatedrális*). Szepesi elsüllyedt világa, a múltba merült létezés, édestestvére – de az is lehet, hogy gyermeke – Gulácsy álomvilágának, Naconxypánnak. Ha a költő figurái annyira nem is álombeliek, ám nem kevésbé bizarrak, s ha nem is ír áttetsző holdvilágos éjekről, párálló rózsabokrokról, olajfák gyantás illatába olvadó havazásról, mégiscsak egy elsüllyedt világ élményét érzékelteti. Az ő utazás-verseire is igaz, amit Gulácsy Naconxypánjáról ír: „Az a város, melyben élünk, maga az elfoszlott idő, tenger mélyéről szóló harangjaival és derengő szobraival."

Szepesi Attila versvilágának harmadik, jól kirajzolódó vonulata a festményeket „leíró" műveiről tárul elénk. Rilke után persze nem könnyű vállalkozás a képek megelevenítése, ám a kötetek sorából látható, hogy határozott törekvésről, irányról beszélhetünk. *A Sorstalan énekek* Gulácsy-, Vajda-, Csontváry-, Chiricho-parafrázisai már jelzik a törekvést, a síkba merevített világ újradimenzionálását. Igaz, ezek még legtöbbször képleírások, ám a következő köteteiből több olyan verset is kiemelhetünk, amelyekben szétfeszül a két dimenzió, és önálló életre kel a rögzült világ (*Van Gogh: Birsek, Holt-erdő-madár, Három kínai selyemfestmény*). A műalkotás látványába, víziójába belevetítődik egy újabb réteg, a költői értelmezés, a fantázia teremtménye, s megmozdul a holt anyag, megelevenül a sík. A legutóbbi kötetben található Bosch-parafrázis különösen szép példája ezen alkotásmódnak (*Bosch álma az emberfáról*). Nemcsak leírja a képet, sorba véve kompozícióit, figuráit, hanem szinte életre kelti. Hallik a zajgás, a tülekedés, mint egy óriási haláltánc, s az elbukók, alámerülők és megszületők sorsa közös, létezésük véges pillanata ez, miközben zúg a fa: „Falja magába az élőt, termi az odva az élőt / termi-befalja, teremti-befalja, zabálja-okádja."

Szepesi Attila legutóbbi verseskönyve (*Himnusz a varjakhoz,* 1991) világának jól ismert tájait, témáit, motívumait újra felsorakoztatja, ám szembetűnő változással. Lényegesen nagyobb arányban vannak jelen a hosszúversek, a prózaversek, mint korább-

ban. A költő tehát új formát, szervesebb képződményt kíván. A *Koráldallam* ciklus nem is tartalmaz mást, mint prózaverset, olykor csak prózát. Kétségkívül korálszerűek ezek a rövid, egy gondolatra, egy képre épülő darabok, tiszták, finom hangulatokból összeállóak, ám mintha a költő az új forma kedvéért feláldozta volna verseinek belső terét, a gazdag asszociációkból összeálló világot, a sűrű atmoszférát.

Lassan negyedszázada van jelen irodalmunkban Szepesi Attila. Nem látványos, harsány, izgága jelenlét az övé, nem prófétája megváltó eszméknek. Verset ír, igényesen, világot épít a versolvasók kedvére. Messze jutott mára a hajdani révülésektől a kobzosok, hejgetősök modern utóda. Olykor-olykor persze felszáll egy-egy csaknem elfelejtett dallam, s mi tagadás, ezek a rövidebb versek valóban kezére állnak, könnyen perdülnek. A *Dans macabre* azonban amolyan búcsúvers volt a *Farsang bolondja* kötet idején, búcsú az alteregóktól: „halálomig haláltalan / görnyednek alvilági fényben / derengő árnyékfigurák / akikkel egykor együtt éltem." Nem tagadta meg őket, csak továbblépett, világot formált, századvégien modernet a hajdan volt időkből. „Lejárt a rejtezés kora, a jóslatok kora lejárt" – ahogy a *Margarétás dal*ban írja –, s némi keserűséggel, öniróniával idézi meg „nyakkendős költő" sorsát: „Vonul a költő nyakkendőben, szürke kalapban, csukott kapu előtt, csavargók öccse, mágusok utóda, foga közt margarétát rágcsál: nyelvére csordul a keserű lé. De csak dudorászik, kihűlt titkok tudója, fekete szavakat mormol, s nem sejti, célba ér-e az életadó igével, vagy csak álmatlan téblából az utcán – Isten hű ebe, bolondok balekja – s magának fütyörészik."

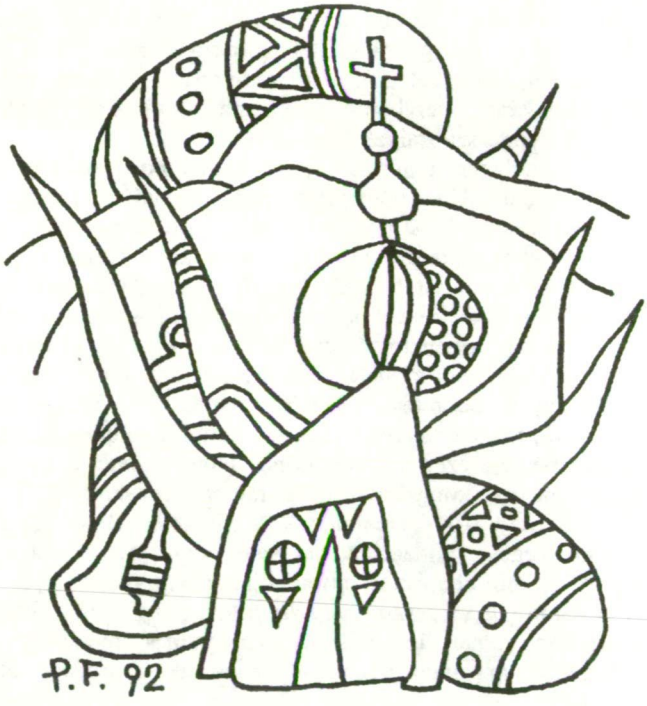

HAZAI TÜKÖR

A paraszti polgárosodás múltjáról és esélyeiről

BELÉNYI GYULA

Paraszti sorsfordulók a 20. században

Néhány oldalnyi terjedelemben véleményt formálni egy olyan átfogó, összetett kérdésről, mint a magyar paraszttársadalom 20. századi története, még akkor is kockázatos vállalkozás lenne, ha nem élnénk politikai vitáktól terhes időket. Ám – ki ne tudná – ilyen időket élünk. Mi több, e zajos, gyakran indulatos vitákban a felek gyakran merítik érveiket a 20. századi magyar történelem eseményeiből, aktualizálva, sőt olykor-olykor politikai igényeik szerint egyoldalúan értelmezve azokat. Így aztán kétszeresen nehéz a helyzete annak, mint e sorok írójának is, aki nem kíván pártharcok közvetlen részese lenni, írásával nem agitálni szeretne, hanem egyszerűen a dolgot magát (és magáért) bemutatni. Attól a meggyőződéstől vezettetve, hogy a kérdés így értelmezve is van annyira fontos és érdekes, hogy igényt tarthasson a figyelemre.

Az említett veszélyek tudatában, de azoktól el nem rettenve az alábbiakban néhány gondolatot kívánok közzétenni a magyar paraszttársadalom első világháború utáni történetével kapcsolatban.

*

A két világháború közötti Magyarország politikai és szellemi életében jelentősen felértékelődött a parasztkérdés, mint szociális és politikai probléma egyaránt. Azt is mondhatnánk: a közvélemény ekkor fedezte fel igazán azokat a társadalmi gondokat, amelyek még a dualizmus korában keletkeztek, ám néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve akkor nem keltettek nagyobb politikai, művészeti vagy tudományos érdeklődést. 1920-tól viszont úgyszólván minden politikai irányzat – ki őszinte meggyőződésből, a problematikát már-már nemzeti „sorskérdésnek" tekintve, ki taktikai megfontolásból – szükségét érezte, hogy véleményt formáljon a parasztság helyzetéről, s kifejtse a kibontakozással kapcsolatos elgondolásait. Hosszú a sor: a parasztság, s mindenekelőtt a földtulajdonnal rendelkező parasztok politikai érdekképviseletét legfőbb hivatásának tekintő, 1930-ban újjászervezett Kisgazdapárttól (a kor egyik legdemokratikusabb pártjától) Bajcsy-Zsilinszky Endrén át, aki az Áchim L. Andrással még a háború előtt támadt tragikus konfliktustól jutott el a könyvcímben is leírt álláspontra: *„Egyetlen út a magyar paraszt"*, a konzervatív, s így a parasztság problémáitól távol álló Szekfű Gyuláig, aki a 30-as években a *Három nemzedék* új kiadásához írt nevezetes kiegészítő fejezetében már így fogalmazott: „...el kell ismernünk, hogy a mezőgazdasági munkásosztály megmentése, emberi méltóságba visszaemelése nemcsak nagy,

de talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk". Az 1919-es proletárdiktatúra mereven földosztásellenes politikája után a baloldali pártok is módosították álláspontjukat; az SZDP például 40 évvel a megalakulása után ebben a korszakban (1930-ban) fogadott el először átfogó agrárprogramot. E rövid, jelzésszerű felsorolásból sem hiányozhat természetesen annak megemlítése, hogy az 1930-as években fellépett egy olyan szellemi mozgalom, nevezetesen a népi íróké, amely számára a paraszttársadalom, tágabban a vidéki Magyarország sorsa, modernizációjának ügye minden mást megelőző, központi kérdés volt.

A parasztkérdés iránti érdeklődés megnövekedésének valós és igen nyomós okai voltak. Indokolta azt már pusztán a parasztság óriási tömege is. A mezőgazdaságból élő keresők, akik túlnyomó többségükben a parasztság különböző rétegeihez tartoztak, 1920-ban az összes keresők kerekítve 58, két évtizeddel később, 1941-ben 49%-át, tehát a társadalom legnagyobb foglalkozási csoportját alkották. Az érdeklődés megnövekedését persze nemcsak a parasztság nagy tömege indokolta, hanem sajátos, a magyar társadalomfejlődés egészével összefüggő fejlődési problémái is. A „fejlődési problémák" elkoptatott szóösszetételét most, itt szó szerint kell értenünk: az 1848-tól megkezdődött, visszaesésekkel megnehezített társadalmi korszerűsödés ugyanis folytatódott az első világháború utáni új helyzetben is, de e folyamat útjában ekkor is komoly akadályok tornyosultak. Előbbiek a társadalom foglalkozási szerkezetének módosulásában, a paraszti földhasználat növekedésében és a paraszttársadalom korszerűsödésében jutottak kifejezésre, mint erre alább visszatérek.

Először azonban vegyük sorra a korszerűsödési folyamat akadályait, illetve bizonyos fejlődési zavarait, tekintve, hogy ezek egy része nemcsak közismertebb, de társadalomtörténeti szempontból valóban fontosabb is az előbbieknél. Ezek közül ismertségben is, fontosságban is kiemelkedik *a földbirtokmegoszlás aránytalansága.* Már jóval rejtettebb, ám jelentőségében alig marad el mögötte *az agrártúlnépesedés problémája.* Jól ismert viszont a paraszttársadalom alacsony fogyasztási nívójának, egyszerűbben *szegénységének* kérdése. Végül csak az általánosságok szintjén ismert, de történettudományi alapkutatásokkal még kevésbé feltárt, a *rendies érintkezési formák* bizonyos továbbélése.

Bár a földbirtokmegoszlás aránytalanságaival és a paraszttársadalom alsó rétegeinek szegénységével kapcsolatos, szép számú irodalmi, publicisztikai és történettudományi írás között meglehetősen sok az olyan, amelynek hangja indulattól fűtött, érvelésmódja erősen agitatív és nem higgadtan érvelő, vitathatatlan tény, hogy a két világháború között roppant aránytalan volt a földbirtokmegoszlás, és ettől nem függetlenül (noha nem csak emiatt) a parasztság jelentős része súlyos szegénységben élt. Talán a leggyakrabban idézett, az 1935. évi földbirtokmegoszlás alapján számított két adatpár a következő: a földtulajdonosok 0,2%-a, azaz 1066 tulajdonos mondhatta magáénak az ország mezőgazdasági területe 29,9%-át, ezzel szemben a 0–5 kat. holdasok, akik az összes tulajdonos 75%-át alkották (számuk megközelítette az 1,2 milliót) az ország mezőgazdasági területének mindössze 10,1%-ával rendelkeztek. Súlyos aránytalanság! Tévedés lenne azonban azt hinni – mint ez széles körben tapasztalható –, hogy az 1000 kat. holdon felüli birtokok azonosíthatók az „úri nagybirtok"-kal, azaz, hogy 1066 nagybirtokos (arisztokrata) tulajdonában lett volna közel 5 millió hold föld. E földtulajdonosok ugyanis csak részben voltak természetes személyek, részben azonban jogi személyek. Megvizsgálva a legnagyobb földbirtokosok rangsorát, kiderül, hogy az ország földterületének közel egytizedével, másfél millió holddal rendelkező 25 legna-

gyobb birtokos közül mindössze nyolc volt természetes személy – valamennyien a magyarországi arisztokráciához tartoztak – és 17 jogi személy. A lista élén ugyan herceg Eszterházy Pál állt, roppant, 223 ezer kat. holdas birtokával, de további hét társával együtt is a 25 legnagyobb földtulajdonos együttesen számított 1,53 millió kat. hold földjének csak 38%-ával, 575 ezer holddal rendelkezett. Ráadásul földterületüknek jóval nagyobb részét alkották a mezőgazdasági szempontból kevésbé értékes területek, mint a paraszti kézen levő földekének: a nyolc említett főrendi család birtokának 37, illetve 9%-a volt például erdő és legelő. Hasonlóképpen fontos tény, hogy e nyolc latifundium területéből 149 ezer holdat, azaz több mint egynegyed részt bérletként hasznosítottak. (Azt azonban ezzel a forrásvizsgálati módszerrel nem lehet megállapítani, mennyi volt ebből nagy- és mennyi a paraszti földhasználat szempontjából oly fontos kisbérlet.) A 17 jogi személy tulajdonában levő föld esetében viszont már az is kérdéses, hogy földhasználatuk azonosan ítélhető-e meg, mint az arisztokratáké. E kérdőjel leghatározottabban az alföldi városok birtokainak a latifundiumokkal történő azonosítása után tehető ki. (Debrecen város a maga 90 906 holdjával a lista 2., Szeged pedig 69 190 holdjával az 5. helyen állt.) Ezek ugyanis, miként más, az első 25 földbirtokos közé nem tartozó, de ezer holdnál nagyobb földdel rendelkező alföldi városi birtokok is, túlnyomóan paraszti használatban voltak, s a tulajdonos – a város – sem rokonítható az arisztokrata tulajdonosokkal. A paraszti használat bérletek formájában valósult meg: Szeged város például tartós, 10–15 évre szóló szerződést kötött a kisbérlőkkel; minek következtében a bérlők a bérelt földet tartósan használhatták. (1935-ben a város 69 ezer holdjából 49 ezer bérelt volt.) Bár tagadhatatlan, hogy a bérlet, még a legkedvezőbb tartós bérlet sem volt egyenértékű a paraszti magántulajdonnal, az azonban még kevésbé állítható, hogy e bérlők társadalmi helyzete az uradalmi cselédekéhez lett volna hasonlatos.

Az állami tulajdont képező nagybirtokok területének egy jó része a paraszti földhasználat szempontjából szintén kevésbé jöhetett számításba, mert szinte kizárólag erdőterületekből álltak. (A királyi erdészeti kincstár 61 600 holdjából 57 500, a királyi koronauradalom 55 900 holdjából 39 ezer volt erdő.) Nehezebb ebből a szempontból megítélni az első 25 birtok között többséget alkotó egyházi birtokokat. Különböző jogi személyekként (katolikus vallásalap, r. kat. főkáptalan, püspökségi, érsekségi, apátsági birtokok stb.) a római katolikus egyház kilencszer szerepel a 25 legnagyobb földtulajdonos listáján. A megítélés azért nehezebb, mert e földek mind a művelés szerkezetét, mind a bérbe adott földek arányát tekintve jobban emlékeztettek az „úri nagybirtok"-ra, mint az állami vagy városi birtokra. A paraszti földhasználat lehetősége itt tehát objektíve nagyobb lett volna, mint a nagy állami erdőgazdaságok vagy nagybirtokok esetében, ám bérbe adott földjeik területi aránya nemcsak a városokétól maradt el jelentősen, de még a nyolc magánbirtokétól is.

A fenti tények megemlítése különösen azért volt fontos, mert a két világháború közötti időszakban is, s majd később is élt (él) olyan meggyőződés, amely a nagybirtokok kisajátításával és a szegényparasztok közötti szétosztásával a mezőgazdaság és a paraszttársadalom gondjait egycsapásra megoldhatónak látta. Holott azok nem voltak megoldhatók egyetlen huszárvágással, noha vitathatatlan, hogy az első határozott lépést valóban egy átfogó, s a parasztoknak az 1920-as években végrehajtottnál nagyobb területű földeket juttató földreform kellett legyen. Ez azonban csak egy mélyebb, átfogóbb átalakulási folyamatnak az első lépése lehetett volna. A paraszttársadalomnak ugyanis a földbirtokmegoszlás aránytalanságához hasonló jelentőségű problémája volt

az, amit történettudományi terminológiával agrár-túlnépesedésnek nevezünk. Az agrár-túlnépesedés – némi leegyszerűsítéssel fogalmazva – annyit jelent, hogy a mezőgazdasági termelés adott színvonalán a mezőgazdaságból élő népesség száma túlságosan magas az ország földterületéhez képest. Nos, Magyarországon ez volt a helyzet: a négy és fél milliós mezőgazdasági népesség száma túlságosan magas volt az ország 16 millió kat. holdas mezőgazdasági területéhez viszonyítva. Ennek következtében ugyanis a mezőgazdasági munkások és a törpebirtokosok egy jelentős része egy gazdasági évben csak 150–180 munkanapot tudott dolgozni, tehát munkaerejét csak részlegesen használta ki, ami nagyban hozzájárult e rétegek szegénységéhez. Az agrár-túlnépesedés mint komplex gazdaság- és társadalomtörténeti jelenség – és ez az, amiről mindig is jóval kevesebb szó esett és esik, mint a földbirtokmegoszlás aránytalanságairól – nem volt megoldható az agrárkérdés keretein belül, még a földbirtokviszonyok legteljesebb demokratizálásával sem. Ezt a jelenséget csak az ország gazdaságának további korszerűsítése, mindenekelőtt a nem mezőgazdasági szektorok, az ipar, a közlekedés, a kereskedelem és más gazdasági ágak munkaerőpiacának bővülése szüntethette volna meg. A két világháború között ezen a téren történt is számottevő előrehaladás, mint ezt korábban idézett adataink bizonyítják (1920–1941 között 58%-ról 49%-ra csökkent a mezőgazdasági keresők aránya), ám ez nem volt elegendő a túlnépesedés megszüntetéséhez. Megjegyzem, a tömeges munkaerő-piaci túlkínálat és következménye: az olcsó munkaerő nemcsak az e munkaerőt elsősorban alkalmazó nagybirtoknak volt érdeke, hanem más gazdasági szektorok munkaadóinak is az ipartól a közlekedésen át a kereskedelemig. Az olcsó, képzetlen munkaerő ugyanis ezekben a gazdasági ágakban is foglalkoztatást keresett. (Ismeretes, minél kevésbé kiképzett egy dolgozó, annál könnyebben léphet át a munkaerőpiac egyik szegmentumából egy másikba, s lesz például a napszámosból építőipari segédmunkás – mint Móricz Zsigmond „boldog embere", Joó György –, vagy lesz a paraszti háztartásból kimozduló fiatal lányokból városi házicseléd, és a sort hosszan folytathatnánk.) E hatalmas tömegű munkaerő árának alacsonyan tartása egy szociálisan nem, vagy alig szabályozott piacgazdaság keretein belül tehát úgyszólván minden munkaerőt alkalmazónak érdeke volt.

És ezzel eljutottunk e korszak harmadik fontos problémaköréhez, a paraszttársadalom szegénységének kérdéséhez. Ha a 18. századi angol gazdaság történetét elemző nyugat-európai történészek a női- és gyermekmunka tömeges alkalmazását tartották az ipari forradalom „nagy morális szégyenének", akkor az 1867 után felgyorsuló hazai gazdasági átalakulás ilyen morális szégyene a hatalmas tömegű agrárszegénység puszta léte volt.

Végül a társadalmi modernizáció egyik fő akadályának tartom azt, hogy a „felső társadalom" és a parasztság kapcsolataiban tovább éltek a rendi eredetű érintkezési formák, az, amit leegyszerűsítve, de találóan „úr-szolga" vagy úr-paraszt viszonynak neveztek. Ha a sokat, s nem mindig kellő alappal hangoztatott „feudális maradványok" valamivel, akkor e rendies érintkezési formákkal kapcsolatban joggal említhetők. Ez közvetve a parasztság egészét érintette: a gazdasági, a politikai és a kulturális élet megszervezésében, az alsó és a felső társadalom közötti „közlekedés" korlátaiban volt tettenérhető. Közvetlenül és erősebben pedig a valamilyen formában az uradalmakon dolgozókat, elsősorban az uradalmi cselédséget sújtotta.

A vázolt fejlődési problémák mellett és ellenére a két világháború között több fontos területen egyidejűleg előre is haladt a paraszttársadalom korszerűsödése. Már a fentiekben utaltam például arra, hogy – az egész magyarországi társadalmi mobilitás

talapzataként – folytatódott a mezőgazdasági népesség kilépési mobilitása, s éppen ebben a korszakban (1941-re) csökkent először 50% alá a mezőgazdasági keresők aránya. Nőtt továbbá a paraszti földhasználat aránya is, elsősorban az 1920-as években végrehajtott, sok embert érintő (bár csak minimális területeket juttató) földreform hatására, de a földvásárlások útján és a bérletek terjedésével is. Különösen fontosnak tartom, hogy folytatódott és számottevő eredményeket mutatott fel a paraszttársadalom egyes csoportjainak a polgárosodása. Az alföldi agrárvárosok mindig is szabadabb, s ezért öntudatosabb parasztságán belül például egyes csoportok a gazdálkodás és az életmód tradicionális elemeivel szemben határozottan polgári értékeket követtek. A birtokolt földterület nagysága mellett, esetleg helyett olyan új elemek jelentek meg értékrendjükben, amelyek kifejezetten polgáriak voltak: a piacorientált, nyereségre törekvő árutermelés, s az azzal elválaszthatatlanul együttjáró új munkaerkölcs, a szorgalmas, kemény munka tisztelete. Életmódjukban megindult a munka- és szabadidő elválása, szórakozásukban a hagyományos, közösségi formák mellett megjelentek az individuálisak. Külön említést érdemel a lakáskultúra átalakulása; a módos agrárvárosi gazdák „L" alakú, általában át-, pontosabban hozzáépítéssel keletkezett lakóházaiban 4–6 lakószoba mellett már fürdőszoba is épült. Ha ezeknek a házaknak a külső megjelenésén, különösen a kertbe hosszan hátranyúló szárnyukon jól észrevehetők is a paraszti építészet jegyei, funkcionálisan már a polgári életformát anticipálták.

*

Ismeretes, hogy a második világháború után a teljesen új alapokon megszervezett politikai élet egyik időben is, fontossági sorrendben is legelső teendője a földreformról szóló rendelet kiadása volt. E helyütt el kell tekintenünk a rendelet kiadásával kapcsolatos politikai események ismertetésétől. Annyit azonban szükséges megjegyezni, hogy a földreform eszméjét az újjászerveződő politikai élet valamennyi pártja magáénak vallotta. A rendelet megjelenését követően, különböző jogcímeken 5,6 millió kat. hold földet sajátítottak ki, s ennek háromötöd részét, 3,3 millió kat. holdat osztottak szét a földigénylők között. Mit tudott és mit nem tudott megoldani ez az 1945-ben végrehajtott földosztás azokból a problémákból, amelyek a két világháború között jellemezték a parasztság helyzetét? Vegyük először sorra azokat, akiket hátrányosan érintett, a nagy- és középbirtokosokat. Mivel ez a reform, szemben a két évtized előttivel, egyáltalán nem törekedett a nagybirtok kíméletére, az 1000 hold feletti nagybirtokokat teljes egészében, a 100 és 1000 hold közötti középbirtokokat pedig túlnyomó részben kisajátította. (A tulajdonosoknak fizetendő kártérítés ígérete mellett tette ezt, ám az állam – a kártérítő – végül nem fizetett.) Társadalomtörténeti szempontból ez nem kevesebbet jelentett, mint a történelmi arisztokrácia gazdasági alapjának megszüntetését, s ezzel a réteg társadalmi helyzetének alapvető megváltozását, teljes deklasszálásának kezdetét. A gazdasági kisajátítás együtt járt politikai vezető szerepének teljes megszűnésével (ismereteim szerint Magyarország utolsó gróf minisztere Teleki Géza volt – az 1941-ben öngyilkosságot elkövető miniszterelnök fia –, aki az Ideiglenes Kormányban látta el a vallás- és közoktatási miniszteri teendőket), s megkezdődött addig vitathatatlan kulturális vezető szerepének, értékrendjének visszaszorítása, elvetése is. (Közel fél évszázad távolából talán nem tűnik eretnekségnek, ha ez utóbbinak az ellentmondásosságára is felhívjuk a figyelmet, noha vitathatatlan, hogy az az értékrombolás, ami például az ország egésze számára nagy kulturális értéket jelentő kastélyok pusztulásával-pusztí-

tásával lezajlott, főleg 1948 utánra tehető, amikor egyébként a tegnapi arisztokraták túlnyomó többségét a legszerényebb polgári nívón sem engedték a társadalomba beilleszkedni. De ez már egy másik történet.)

Visszatérve a feltett kérdésre, az 1945. évi agrárátalakulás a parasztság szempontjából két területen hozott alapvető változást. Az egyik a rendies érintkezési formák háttérbe szorulása volt, amely nemcsak a földbirtokosokkal kapcsolatos magatartás megváltozásában, hanem a hagyományos állami és egyházi intézményekkel kialakult kapcsolat átalakulásában is tettenérhető. Más szavakkal: jelentősen hozzájárult a paraszti magatartásnak ahhoz az (1948 után sajnálatosan elenyésző) átalakulásához, amelynek során az egykori jobbágyi alázat még fellelhető elemeit végképp az állampolgári öntudat válthatta fel. Az öntudat megnövekedését elősegítette, hogy többféle formában is előrehaladt a parasztság társadalmi önszerveződése, mi több, a választójog jelentős kiterjesztésével politikai súlya is megnövekedett. Megjegyzendő azonban, hogy a társadalmi önszerveződés bizonyos formáira már igen korán, még az ország általános szovjetizálását megelőzően, önkényes politikai intézkedések árnyéka vetődött. Gondolok például a megszálló katonai hatóság, a SZEB durva beavatkozására az ország belpolitikai életébe az 1946 júliusában kelt, ún. Szviridov-levél útján, amelynek nyomán feloszlatták a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesület Országos Testülete (KALOT) szervezeteit. Gondolok továbbá a paraszti érdekképviselet körül folyó belpolitikai vitába történt beavatkozásra is, amellyel a baloldali pártok mellé álló megszálló hatóságok 1946 szeptemberében megakadályozták, hogy a parasztság a munkássághoz hasonló jogkörű érdekképviselettel rendelkezhessék.

A változások másik fontos területe a földbirtokmegoszlás mélyreható átalakulása volt. A nagybirtokok felszámolásáról már esett szó, ahhoz legfeljebb annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a kisajátítás természetesen a jogi személyekre is vonatkozott. A parasztbirtokok helyzetével kapcsolatban az első és legfontosabb megállapítás az, hogy 3,26 millió kat. hold területtel nőtt a paraszti kézen levő földek területe, amelyet 642 ezer mezőgazdasági munkás, törpe- és kisbirtokos között osztottak szét. E jól ismert adatok csupán néhány kiegészítő megjegyzést igényelnek. Először is az tűnik szembe, hogy milyen nagy az eltérés az igénybe vett és a kiosztott föld területe között (2,3 millió hold), amit a nagybirtoknak azok a sajátosságai, például az erdőterületek különösen magas aránya magyaráznak, amelyekről már korábban esett szó. A földosztás következtében jelentősen csökkent a mezőgazdasági munkások aránya, növekedett viszont a törpebirtokosoké és a szegényparasztoké. A 642 ezer földhöz juttatott közül 370 ezer korábban egyáltalán nem rendelkezett földdel, s most a földreform hatására vált – általában kis területű, a megélhetést éppen csak biztosító – föld tulajdonosává. (260 ezer mezőgazdasági munkás átlag 4,9 hold földet kapott, amely az önálló gazdálkodáshoz szükséges föld minimuma volt. Csak a közel 110 ezer egykori uradalmi cseléd számára juttattak több, átlag 8,4 kat. hold földet.) 245 ezer volt azok száma, akik 1945 előtt is rendelkeztek valamekkora földterülettel, nagy többségük törpebirtokkal, s most ahhoz kaptak kiegészítésül néhány (általában 3-4) holdat. Ezek az adatok világosan bizonyítják, a földreform az egészen kis magántulajdonnal rendelkezők rétegét növelte meg nagyon jelentősen, de semminő „középparasztosodási" hullámot nem indított el, mint azt már egykorúlag is, s főleg majd a néhány évvel későbbi politikai propagandában állították. Az újgazdák túlnyomó része megélni alig tudó szegényparaszt lett, sőt egy kisebb részük kicsiny földterülete, társulva az állatállomány és a gazdasági felszerelés, olykor a szaktudás hiányával, nem is biztosította az újbirtokos család megélhetését.

Hasonlóképpen fontos tény, hogy a földreform, noha valóban egész nagyságrenddel csökkentette, de el nem tüntette a mezőgazdasági munkások rétegét: számuk (eltartottjaikkal) 1949-ben is meghaladta a háromnegyed milliót (hozzájuk számítva a 0–1 holdasokat). És ez már átvezet ahhoz a két kérdéshez, amelyet az 1945. évi földosztás nem oldhatott meg. A mezőgazdasági munkások e tekintélyes tömege ugyanis nem a földreform valamilyen „mulasztásának", „hibájának" volt a következménye, hiszen a végrehajtás során még az egyébként is radikális rendeletet túlhajtották, hanem az agrártúlnépesedés tényének. Azon pedig a legtökéletesebb földreform sem segíthetett, hanem csupán a kilépési mobilitás további folytatódása. Ez azonban 1941–1949 között megtorpant, sőt visszájára fordult; az ország gazdaságát ért súlyos háborús károk következtében ugyanis foglalkozási visszarétegződés zajlott le az 1940-es évek második felében, s így 1949-ben újra 50% fölé emelkedett a mezőgazdasági keresők aránya. Ebben a helyzetben különösen nagy szociális terhek nehezedtek a földreform után is föld nélkül maradtak rétegére. A két világháború között ugyanis a nagy- és középbirtokok, mint említettem, az alulfoglalkoztatás eszközével egy széles, eltartottjaikkal többmilliós réteg tagjai között osztották el a viszonylag kevés munkaalkalmat. Most viszont az újbirtokosok, akik tulajdonba kapván a tegnapi nagybirtokot, természetesen nem vállalták a kevés munkaalkalom arányos elosztását, hanem saját földjüket a család munkaerejének maximális mozgósításával, idegen munkaerő alkalmazása nélkül művelték meg. Ezért a föld nélkül maradt réteg az 1940-es évek második felében sokkal nehezebben jutott munkaalkalomhoz, mint 1945 előtt. Ez a háborút közvetlenül követő időszakban még kevésbé volt érezhető, de a hadifoglyok tömeges hazaérkezésével egyre nyilvánvalóbb lett nemcsak az érintettek, de a politikai pártok és az államapparátus illetékes hivatalai előtt is. Már csak azért is, mert e rövid korszak egyik legnagyobb vidéki tömegtüntetését jobboldali jelszavakkal e réteg részvételével tartották Debrecenben. (A Szabad Nép első reflexével „fasiszta provokátorokat" emlegetett.)

Végül a földosztás természetesen nem változtatott a parasztársadalom széles alsó rétegeinek szegénységén. Sőt, az életkörülmények a háborús pusztítások és a gazdaság háborút követő leromlása miatt még romlottak is az 1945 előtti viszonyokhoz képest.

*

A parasztársadalom szerkezeti átalakulásának harmadik, a parasztság számára legtöbb megrázkódtatást hozó szakasza 1948-ban vette kezdetét. Mint ismeretes, az 1940-es évek végétől az 1960-as évek első feléig tartó változások nem valaminő öntörvényű fejlődés következményei voltak, hanem azokat – a diktatórikus politikai berendezkedés következtében példátlan cselekvési szabadságra szert tevő – államhatalom indította el. Az 1940-es évek végére politikai egyaduralomra szert tett kommunista párt (neve 1948 júniusától: Magyar Dolgozók Pártja) ugyanis megkezdte az ország életének szovjet mintára történő átszervezését, ami a mezőgazdaság és a parasztság szempontjából elsősorban a kisparaszti gazdaságok millióinak termelőszövetkezetekbe tömörítését jelentette, akkori frazeológiával: az „egyéni gazdálkodás" felváltását a „szocialista társas termelés"-sel. Parasztgazdaságok „milliói"-ról beszélni persze nem egészen pontos, hiszen 1949-ben 1,4 millió, földtulajdonnal rendelkező személyt írtak össze Magyarországon, ám nagyságrendjüket azért volt fontos hangsúlyozni, hogy kitessék: a kolhozosítás által érintett parasztság többsége nem 1945-ben kapott földet (csak emlékeztetőül: a földreform során 370 ezer olyan személy részesült juttatásban, akinek korábban egyáltalán nem volt földje, és 245 ezer olyan, akinek korábban is volt

kisebb gazdasága), hanem ún. régi birtokos volt. Olyan ember, akiben általában erősebben élt a tulajdonosi tudat, mint azokban, akik csak 1945-ben részesültek juttatásban. Tágabb értelemben pedig ez a politika a parasztság és általában a falun élő lakosság számának és társadalmon belüli arányának radikális csökkentését is célozta. A hatalom ugyanis teljes bizalmatlansággal tekintett a parasztságra – ezt jelzi, hogy az ideológiai zsinórmértéknek számító Társadalmi Szemle egy 1949-ben megjelent, elvi jellegű cikkében en bloc „nacionalistá"-nak bélyegezte –, ezért nagy tömegeit a legrövidebb időn belül (akár képzetlenül, csupán segédmunkásként) a városi munkásság soraiba kívánta átpumpálni.

Ez a parasztsággal kapcsolatos politika szöges ellentétben állt azzal, amit az MKP mindössze két évvel korábban még hangos szóval hirdetett. 1946 őszén tartott III. kongresszusán még az alábbiakat tekintette fő agrárpolitikai feladatnak: „a kisbirtokrendszert gazdaságilag megszilárdítani, a termelést belterjessé, sokoldalúvá, jövedelmezővé tenni". Ezzel szemben, amikor a szavak tettekre váltása napirendre kerülhetett volna, 1948 őszétől olyan gazdaság- és agrárpolitikai gyakorlat útjára lépett, amely a mezőgazdaság súlyos megsarcolásával, a lakosság, és különösen a falusi lakosság életkörülményeinek drasztikus lerontásával fizettette meg a – korabeli kifejezéssel – „sztálini iparosítás" (későbbi elnevezéssel: „szocialista iparosítás") árát.

E politikai gyakorlat a parasztság szempontjából két fontos társadalomtörténeti következménnyel járt. 1. Szélsőségesen megnövekedett, bizonyos időszakokban egyenesen menekülésszerűvé vált kilépési mobilitása. 2. Megjelent, s mintegy másfél évtizedes, államilag vezérelt átszervezési folyamat végén a parasztságon belüli többségi csoporttá vált a termelőszövetkezeti parasztság.

A minden fontos gazdasági pozíciót kezébe kaparintó államhatalom 1948 második felétől tudatos erőforrás-átcsoportosítást hajtott végre a gazdaság egyes nagy szektorai és párhuzamosan az ország egyes nagy gazdasági régiói között. Ez a hatalmas arányú átcsoportosítás egyoldalúan a nehézipar és az alapanyaggyártás érdekeit szolgálta, és a mezőgazdaság, továbbá az infrastruktúra, valamint a lakossági fogyasztás súlyos visszaeséséhez vezetett. Mivel egyes paraszti rétegek a magas a magas adó- és beszolgáltatási terhek, a roppant sérelmes árviszonyok és más okok miatt (ezek egy részére visszatérek) nagyon rövid idő alatt tönkrementek, ugrásszerűen megnövekedett a parasztság kilépési mobilitása, mégpedig annak úgynevezett nemzedéken belüli (azaz felnőttkorban lejátszódó) formája. A keresők átrétegződésének iránya (a mezőgazdaságból elsősorban az iparba, másodsorban egyéb gazdasági ágakba történő átlépés) ugyan megegyezett azzal, amely a legfejlettebb országokét is jellemezte, ám üteme sokszorosan felülmúlta azokét. Angliában 100, Németországban 80 év kellett ahhoz, hogy a mezőgazdasági keresők aránya az összes kereső felétől a negyedére csökkenjen, míg Magyarországon ez az 1949–1970 közötti 21 évben zajlott le! Ez a messze-messze túlhajtott ütem mással, mint az államnak a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatokba történt durva beavatkozásával nem magyarázható. Ennek hatalmas társadalmi terheit pedig elsősorban a parasztság, illetve a belőle (felnőttkori mobilitással) kialakult úgynevezett újmunkás réteg viselte! Úgy vélem, nem kell különösebben bizonygatni, milyen emberi megpróbáltatást jelent, mondjuk, 5–10 holdas kisgazdából egy nagy gyári munkaszervezet segédmunkásává válni. Egy ilyen típusú váltást ráadásul az érintettek – nem is alaptalanul – deklasszálódásként éltek meg, hiszen együtt járt a magántulajdon vagy teljes, vagy részleges elvesztésével. Ezeknek a felnőtt korú embereknek jelentős része családfenntartó volt, s ezért pénzt kellett keresnie, s így nem tudott szak-

mát tanulni; belőlük kerültek ki az anyagmozgató segédmunkások százezrei; az állam tömegesen toborozta őket a legnehezebb munkahelyekre (építőiparba, bányászatba, kohászatba stb.). Terheiket növelte, hogy a munkaalkalmak nem a nagy mezőgazdasági régiókban, például az Alföldön vagy a Dél-Dunántúlon kínálkoztak, hanem mindenekelőtt Budapesten és néhány más nehézipari központban. (Az első ötéves terv időszakában a tömegtájékoztatás propagandájával ellentétben az Alföldön alig történtek beruházások: maga az Országos Tervhivatal állapította meg egy belső jelentésben, hogy e nagy térségbe az ország összes beruházásainak 7%-a jutott, holott itt élt a lakosság 32%-a. Ezzel szemben a gazdaságilag egyébként is sokkal fejlettebb Budapesten, ahol abban az időben a lakosság 18–19%-a élt, létesítették az új munkahelyek 47%-át!) Ezért a foglalkozási átrétegződést heves belső migrációs hullám kísérte, részben végleges elköltözés, részben a tömegessé váló ingázás formájában. Megdöbbentő adat: 1949–1963 között csak Szabolcs-Szatmár megye vándorlási vesztesége (elvándorlók és odavándorlók különbözete) – 118 ezer volt! Az Alföld egésze pedig több mint félmilliós vándorlási veszteséget szenvedett, amelynek jelentős részét a főváros könyvelhette el nyereségként. Ugyan 1958-ban betelepedési tilalmat rendeltek el Budapest egész területére, ám ez csak az agglomerációs övezetbe tette át a belső migráció fő célpontját, de nem szüntette meg magát a migrációt. Mivel a vándorlással nem tartott lépést a lakásépítés és az infrastruktúra fejlesztése, az elvándorlók életkörülményei igen nehezek voltak. Még így is sokaknak ez volt az egyedüli megoldás, mert falujukban vagy városukban egyáltalán nem találtak munkát, a nagyfokú regionális munkanélküliség miatt. Azok, akik a másik megoldást választották, és jó esetben napi, de nagyon gyakran heti, sőt havonkénti ingázókká váltak, semmivel sem viseltek kisebb terheket. Egy-egy MÁV-beszámolóból vagy szakszervezeti hangulatjelentésből megtudhatjuk: a fekete vonatok kora az 1940-es évek végén kezdődött Magyarországon.

A foglalkozás- és életmódváltás, a nehéz fizikai munka, a migráció vagy az ingázás terheit egyáltalán nem enyhítették magas jövedelmek, mert az 1960-as évek első feléig, de különösen 1949–1954 között ezt a réteget (is) rosszul fizették. E nehézségeket tetézte, hogy a rendszer 1956-ig durván, 1956 után mérsékeltebb eszközökkel államosította a munkaerőpiacot, s a szabad munkaerőmozgás korlátozása a személyes szabadság korlátozásává fajult. A munkahelyről a munkáltató hozzájárulása nélkül történt kilépést („önkényes kilépést") 1951-től bűncselekménynek minősítették, és büntetőjogilag torolták meg – példát elsősorban ezen a parasztból segédmunkássá lett rétegen statuálva. 1951-ben hivatalos szervek már azt mérlegelték, hogy a férfiakat országosan kötelező behívóval mozgósítják és osztják el a munkahelyek között. (A terv megvalósítására nem került sor.) Ezek a vázlatosan jelzett intézkedések mindenesetre világos választ adnak arra: egyfajta „modernizációs diktatúrának" tekinthető-e az az időszak, amelyet egykor „a szocializmus alapjai lerakásá"-nak neveztek: ahol nincs szabad munkaerőmozgás, ahol a gazdaság teljesen elszigetelt a világpiactól, ahol az iparosítási program 19. századi mintát és nem 20. század közepi modellt követ, ott erről nem beszélhetünk.

A kilépési mobilitás természetesen nem egyformán jellemezte a parasztság egyes rétegeit. A kezdet kezdetén, például a Dunai Vasmű akkor még Mohácson megkezdett alapozási munkái idején, s más helyeken is a mezőgazdasági munkanélküliek kedvezően fogadták a munkaalkalmak növekedését. E réteg esetében tehát az ipari munkaalkalom vonzó szerepe dominált a társadalmi mobilitásban. A parasztság többsége azonban – a fentebb mondottak értelmében – a mezőgazdasági termelés ellehetetlenülése, azaz taszító tényezők hatására hagyta ott a mezőgazdaságot. A taszító tényezők dominanciája a

gazdagparasztok esetében volt a legnyilvánvalóbb, hiszen ők a gazdasági tönkremenetelen túl politikai üldöztetést is szenvedtek. Ez a kivégzésekkel, súlyos börtönbüntetésekkel és internálással járó „osztályharcos" politika a falvak társadalmában addig vezető szerepet játszó réteg megsemmisítéséhez vezetett, ezért a mintegy hetvenezer, kuláklistára vett parasztember közül még viszonylag azok jártak jobban, akik valahol egy távoli ipari munkahelyen el tudtak helyezkedni.

A kilépési mobilitás utolsó nagy hulláma az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején zajlott le, amikor évi átlagban ismét mintegy százezer kereső lépett ki a mezőgazdaságból. Ennek a mezőgazdaság „szocialista átszervezésének" befejezésével egybeeső mobilitási hullámnak lényegében ugyanazok voltak az indítékai, mint az egy évtizeddel korábbinak; nagyon sok parasztember döntött úgy, ha már nem dolgozhat a saját földjén, nem érdemes vállalnia a mezőgazdasági munka vitathatatlanul igen nagy terheit, s egyidejűleg az állami szociális juttatásokban (átmenetileg vagy tartósan) mutatkozó hátrányokat sem. Ennek ellenére a más gazdasági ágakba ekkor átlépők helyzete valamivel könnyebb volt, mint az 1950-es évek elején, mert időközben megkezdődött az infrastruktúra bizonyos fokú fejlesztése: munkásvonatokat, munkásbuszokat indítottak, munkásszállásokat építettek, amelyek legalább egy fokkal jobbak voltak az első ötéves terv időszakában előszeretettel használt barakkoknál. Helyzetük további konszolidálódását jelentette, ha városba költözvén inkább hosszabb, mint rövidebb várakozási idő után hozzájutottak egy tanácsi vagy szövetkezeti, esetleg OTP-lakáshoz, miközben valószínűleg valamilyen szakmai képesítést is szereztek. Másik részük viszont továbbra is falun lakott, s az 1960-as évek végétől munkahelyén kapott bérét egyre jobban egészíthette ki a mezőgazdasági kistermelés különböző formáival.

Az 1948–1961 közötti agrárpolitika az iparosítási politikához hasonló hatást gyakorolt a paraszttársadalomra. Az 1940-es évek végétől kezdve kirótt hatalmas adó-, beszolgáltatási és egyéb terhek következtében az újkori magyar történelem során soha annyi földet nem hagytak parlagon a parasztok, és soha annyi házat, bútort és más használati tárgyat, továbbá élő és holt gazdasági felszerelést nem foglaltak le és árvereztek el a hatóságok, mint 1948 és 1956 között. Az elszegényedés általános volt. 1952-ben a Csongrád megyei tanács végrehajtó bizottságának egyik ülésén már azt vetették fel, hogy átmenetileg szüneteltetni kellene a parasztok ingóságainak lefoglalását, mert a raktárak már teljesen megteltek azokkal.

Emellett a központi államhatalom olyan szigorú és részletes termelési előírásokkal próbálta irányítani a kisparaszti gazdaságokban folyó termelést, amely teljesen felborította a paraszti gazdálkodás sok évtizeden át működő rendszerét. A központi hatalom ugyanis az egész ország gazdaságát egyetlen központból – mint egy korabeli gazdasági vezető fogalmazta – „egyetlen nagy terv" alapján kívánta irányítani, kialakítva az előírások láncolatát a pártközponttól a tervhivatalon, a minisztériumon, a megyei, majd a járási mezőgazdasági osztályon át a községi tanácsig, amelynek azután minden egyes gazdálkodóra le kellett bontania a felülről kapott tervet. Ez a Kornai János által találóan parancsgazdasági rendszernek nevezett mechanizmus – a munkaerőmozgás szabályozásához hasonlóan – a magyar mezőgazdaság adott fejlettségi szintjén nem előre-, hanem visszalépést jelentett, hiszen a parasztgazdaságok, illetve maguk a gazdák kellően fejlettek, illetve érettek voltak ahhoz, hogy a gazdálkodásukkal kapcsolatos döntéseket maguk hozhassák meg. Az egyéni parasztgazdaságokra nehezedő nyomás ebben a másfél évtizedben kétszer enyhült átmenetileg: 1953–1954-ben, Nagy Imre miniszterelnöksége idején, majd 1957–1958-ban, amikor kifejezetten politikai indítékból enyhítették a

parasztság terheit, s egyidejűleg szüneteltették a nagy tsz-szervezési kampányokat is. Ekkor, a forradalmat közvetlenül követő időszakban egyébként csak az a réteg maradt meg a termelőszövetkezetekben, amely egykor föld nélkül lépett be oda, és egyedüli megélhetésének a jórészt az egykori gazdagparaszti birtokokból származó tsz-földeken végzett munkát tekintette. Ez a magyarázata annak, hogy 1958-ig a tsz-tagok jövedelmi szintje általában az egyéni gazdálkodóké mögött maradt.

Ma már nem kell különösebb bátorság kimondani: a termelőszövetkezetek kevés kivételtől eltekintve az 1958–1961 között lefolytatott átszervezési kampány idején sem a parasztok önkéntes társulásával jöttek létre, mint azt a korabeli propaganda állította. Az egész folyamat mozgatója, irányítója egy különösen nagy hatalommal rendelkező állam volt, amely ugyan nem alkalmazta tömegesen az erőszaknak azokat a durva eszközeit, amelyeket az 1950-es évek elején (bár esetenként ekkor is sor került fizikai erőszakra), viszont bevetett egy hatalmas szervező apparátust, amely a nyomásgyakorlás megannyi más eszközével élt. Tudunk olyan községről, amelyet egyszerre kétszáz, nem helyi „agitátor" vett nyomás alá, s a teljes átszervezésnek 13 éven át ellenálló község 1961 elején két hét alatt „szocialista község" lett.

A tsz-tagok számának zuhanásszerű csökkenése egyfelől, az 1960-as évek elején a tsz-ekben tapasztalható rendkívül alacsony munkafegyelem és rossz általános hangulat másfelől, következtetni engednek azokra a körülményekre, amelyek mellett ezeket a gazdaságokat létrehozták. A hatalomgyakorlás megváltozott módja, egy, az 1956 előttinél jóval pragmatikusabb agrárpolitika körülbelül 1963–1964-től csendben jelentősnek mondható engedményt tett a tsz-ekben maradt parasztok számára (akkor ezt a hatalom és a parasztság közötti „első megegyezés"-nek is nevezték). Nevezetesen azt, hogy lehetővé tette: a tsz-ek közös földjeit (tehát nem az akkor még a paraszti gazdálkodásban nem olyan jelentős háztájit!), különösen a munkaigényes kapásokat a gazdasági év kezdetén felosszák a tagok között, és azok családi keretekben, lényegében tehát egyénileg műveljék meg a földet, s csak az év végén számoljanak el a tsz-szel.

Az ilyen és hasonló eszközökkel az 1961-re felülről megteremtett struktúrát sikerült stabilizálni. Emelkedni kezdett a tagok addig szerény jövedelme, s az 1960-as évek végére megközelítette a munkásokét. (De nem a negyedszázaddal korábbi gazdag- vagy középparaszti nívót.)

*

Élni nem kell, hajózni muszáj – tartották már a rómaiak is, s tartják egyesek ma is. Az emberek többsége azonban akkor sem, ma sem élhet e nemes elv szerint, mert akkor mára már elfogytak volna az emberek is. A többség az „élni kell" kevésbé heroikus, de praktikus elvét követte, követi inkább, s többé-kevésbé alkalmazkodik ahhoz, amin nem tud változtatni. Az 1945–1948 közötti, sok vidéki emberben reményt keltő időszak után, az 1940-es évek végétől a falusiak nemcsak a körükben legnépszerűbb pártot, valamint a helyi társadalmak egyéb szervezeteit, például a gazdaköröket veszítették el, de a diktatúra körülményei közepette 1945–1948 között emelkedésnek indult állampolgári öntudatuk is semmivé lett. Tetézte mindezt annak elvesztése, ami a parasztok többsége szemében a legszentebb dolognak számított: a földé. Pontosnak tartom tehát a század második felének kimagasló erkölcsi tartású, s ezért fontos igazságok kimondására hivatott társadalomtudósa, Bibó István megállapítását: ebben a korban, s különösen annak kezdetén „a parasztság gerincének megtörése" történt Magyarországon.

Az „élni kell" elve, helyesebben gyakorlata azonban végül e nehézségeken is felülkerekedett – a mezőgazdaságiak és a falusiak egyébként egyre kevésbé azonosítható rétege (már 1970 körül a falun élők többsége nem mezőgazdasági főfoglalkozású volt) alkalmazkodott azokhoz a feltételekhez, amelyek az 1960-as évek elejére kialakultak és állandósultak. És amikor lehetősége nyílt, mint az 1960-as évek második felétől, ösztönösen kihasználva a joghézagokat és nem törődve az ideológiai jelszavakkal, vállalkozásokba kezdett. Elindítva egy újabb társadalomtörténeti folyamatot, amelyet találóan „kispolgárosodás" elnevezéssel illet az újabb társadalomtudományi irodalom.

KIRÁLY ISTVÁN

Paraszti közelmúlt, falusi jövő

Régi helyett új gondok

A legnagyobb bizonytalanság a mai magyar közvéleményben a falu, a mezőgazdaság, a parasztság megítélésében tapasztalható. A kérdés rendkívül összetett, történelmi mélységében is nagyon bonyolult, jelentősége pedig a nemzet jövője szemszögéből felmérhetetlen. Az 1989-es társadalmi és politikai krízis után létrejött új pártok ugyan összehevenyésztek valaminő képet a diktatúra agrárpolitikájáról, sőt a mai magyar parlament mélyen meg van arról győződve, hogy ezen programokból összealkudott törvényekkel „felülről", politikai eszközökkel" gyógyítani lehet a falut, a mezőgazdaságot, a parasztságot. A magyar falu azonban ebben nem hisz, és legalább olyan tartózkodással és bizalmatlansággal viselkedik, mint 1956-ban.

1989 ősze óta három év telt el, de a kérdés változatlanul megfogalmazható: a diktatúra által felszámolt parasztság helyébe lép-e egy olyan új parasztság, amely képes lesz előmozdítani a falvakban a polgárosodást? A csőd szélére jutott tsz-ek és állami gazdaságok helyére milyen új mezőgazdasági üzem kerül? Az európai mezőgazdasági versenyben képes lesz-e állva maradni a magyar mezőgazdaság? Az eltelt három évből a legtöbb reményre okot a falvakban megpezsdült önkormányzati élet adott. Ahogy az egész magyar társadalom életében a legstabilabb pont az önkormányzat, a falvak stabilitásának visszanyerésében egyenesen korszakos jelentőségű. A megkapott autonómia azt jelenti, hogy a falvak önmozgását saját társadalmi kontrolljának veti alá. Ez az önkontroll hatástalanítani tudja a voluntarizmust, a diktatórikus törekvéseket. Ezt az új, reményteli helyzetet azonban beárnyékolja, hogy a bázist jelentő mezőgazdaságban semmi előremutatót nem lehet tapasztalni, hogy a paraszti életforma iránt az ifjúság tömegei nem érdeklődnek.

A diktatúra bukása, a szovjet rendszer lebontása a társadalmi tudományok művelőinek figyelmét két ténycsoportra irányítja: 1. elemezni az 1945 utáni történelmet

Ez az írás két forrásból táplálkozik. Egyik őse az a kézirat, amelyet dr. Kávássy Sándornak adtam a kárpótlási és szövetkezeti törvények vitájához. Természetesen a kéziratból csak a történeti részek kerültek felhasználásra. A másik őse az az előadás, amelyet 1991 márciusában *„A diktatúra agrárgpolitikája"* címmel Kaposvárott az Alkotó Értelmiség Klubjában tartottam.

úgy, hogy a történeti kontinuitás miben és mikor szakadt meg, 2. hol és miben volt szükségszerű a történeti diszkontinuitás? A tudományos megközelítés kizárja a napi politikai aktualitást, a csoportérdekeket hordozó párt-, szakszervezeti, kamarai és a privát tőke érdekeit megjelenítő aspektusokat. Bízom abban, hogy a csoportérdekek felett álló össztársadalmi érdekeket a tudományos álláspont tudja képviselni. Bízom abban is, hogy csakis a tudomány lesz képes megszabadítani azoktól a szélsőségektől, amelyek nem illenek be az európai viszonyokba. Országunk földrajzi elhelyezkedése, valamint az a különleges misszió, amelyet betöltünk az európai kultúra ápolásában és Kelet-Európa irányába történt közvetítésében, számunkra nem enged meg semmiféle szélsőséget, indokolatlan elfogultságot.

A felvetett kérdések fontosságát az külön aláhúzza, hogy 1945-ig a magyarságon belül a legnagyobb létszámú társadalmi csoport a parasztság volt. Magyarország nemzeti jövedelmének termelésében mindez kitörölhetetlen nyomokat hagyott. Országunk karakterét elsősorban az agrárélet és a paraszti életforma alakította. Az utolsó 45 évben a magyar parasztság története viharos volt; nemegyszer a paraszti létezést tették kérdésessé. A két világháború között a parasztság gondjaival egy valóságos népi mozgalom foglalkozott. Ezen mozgalom résztvevőit 1948 után üldözték, torkukra forrasztották az aggódó szót. Így aztán a nem paraszti, de a nemzetközi közvélemény előtt is rejtve maradt a falvakban sorozatosan bekövetkezett tragédiák sora. A diktatúra hazudozó irodalma, sajtója és nem kevésbé politikai rendőrsége elérhette, hogy a naponta élethalálharcot vívó magyar parasztság néma maradt. Feladatunk most éppen az – a hazugságokkal szemben –, hogy elmondjuk: mi is történt 1945 után a magyar falvakkal, a magyar parasztsággal. A hiteles történeti kép azonban megkívánja tőlünk azt, hogy 1848-ig nyúljunk vissza annak megvilágítására, hogy mivel és miként tudták a magyar parasztságot úgy kiforgatni a sajátjából, hogy a nem paraszti tömegek nem is vették észre: a falu földönfutóvá vált.

Paraszti sorsfordulók 1848 és 1945 között

1848, az első magyar polgári jellegű átalakulás óta a hazai társadalmi modernizáció legerősebb fékezője az volt, hogy a magyar termőföld jelentős hányadát nagybirtokosok birtokolták és nagybirtokrendszerben művelték; *a falu társadalma sohasem volt tartósan szabad gazdája az egész magyar termőföldnek.* Mindez lelassította a falu modernizációját, a lakosság nagyobbik része szociális bajokkal kínlódott, nőtt az európai színvonalhoz viszonyított kulturális elmaradottságunk. A századforduló után először a falvak, majd a városok demográfiai trendje törött meg. De nyugtalanító az is, hogy 1945 után a cigányság oly mértékben foglalta el az egykéssé vált, a városoktól távol eső falvakat, hogy mindez a korábban a magyar parasztság által megszerzett európai agrárpozícióinkat katasztrofálisan veszélyezteti.

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás, majd az 1853-as úrbéri pátens után csak a volt telkes jobbágyok kaptak földet. A magyar földesurak az 1848-tól 1867-ig tartó forradalmi periódust eléggé sértetlenül vészelték át. A lázongó, volt zsellérek és utódaik 1920-ig földet nem kaptak az ősi jussnak tekintett nagybirtokokból. A magyar történészek nagy többsége megfeledkezik arról, hogy 1867 nemcsak kiegyezés a magyar nagybirtokosok és az osztrák uralkodóház között, de ekkor történik meg a több mint 3 milliós zsellérség törvényes kisemmizése is a paraszt legfőbb termelőeszközének tartott termőföldből. A kiegyezés leglényegesebb ténye, hogy úgy teremtettek Magyar-

országon polgári jogegyenlőséget, hogy a paraszti társadalom egyik nagy tömegét, a zsellérséget megfosztották az egyik igen lényeges polgári jogától, a föld birtoklásától. Ennek történeti evidenciája azért nem volt sokáig nyilvánvaló, mert a krími háború után kialakult gabonakonjunktúra elleplezte azt a mély társadalmi szakadékot, amibe a volt zsellérség és azoknak utódai kerültek. A gabonakonjunktúra a XIX. század 70-es évtizedének a közepétől hanyatlott, és átváltott dekonjunktúrává. Első jele abban jutott kifejezésre, hogy a mezőgazdasági árak esni kezdtek, a mezőgazdasági munkások bére pedig csökkent. Az ebben az időszakban bekövetkezett lassú modernizáció a mezőgazdasági termelésben nagyfokú latens munkanélküliséget okozott. Ezek a bajok különösen élesen jelentkeztek a Nagy-Alföldön, amely vidék a gabonatermesztés fő helye volt az országban. A 90-es évek elejére – különösen a Tiszántúlon és Erdély nyugati peremvidékén – falusi krízis robbant ki, amely 15 évig sorozatos agrárszocialista mozgalmakban öltött testet; hol a Nagy-Alföld egyik, hol másik szögletében izzottak fel az elkeseredett parasztmozgalmak. *Már elsőnek ezek a mozgalmak megfogalmazták azoknak a bajoknak egy részét, amelyek a nagybirtokrendszerből adódtak, mégsem tudták az egész parasztság érdekeit képviselni, mivel a mozgalom fő tömegei agrárproletárok voltak.* Csak az 1905–1906-os politikai válság után került sorra a birtokos paraszti érdekeket is szolgáló politikai mozgalom megszervezése. Ezek közül a két leginkább figyelemre méltó az Áchim L. András és a Nagyatádi Szabó István által vezetett mozgalom volt. A radikális Áchim vezette Parasztpárt mindössze 5 évig működött; vezérének meggyilkolása után lehanyatlott. A Nagyatádi Szabó által vezetett kisgazdamozgalom 1909 után lassabban bontakozott ki, s mégis ez mutatkozott tartósabbnak. A Kisgazda Párt több regionális keretek között működő parasztszervezet egyesítésével nőtt naggyá. Programja mérsékeltebb volt, mint az agrárszocialistáké vagy éppen Áchimé. *De azért az első Kisgazda Párt is a nagybirtokrendszer erős korlátozását tervezte.* Az 1918-as második magyar polgári forradalom idejére a magyar parasztságnak már széles tömegei támogatták az első kisgazdamozgalmat, amely hamarosan országos párttá nőtte ki magát. Az 1918-as forradalom földreformtörvényének kidolgozásában az akkor már miniszter Nagyatádi Szabó István jelentős szerepet vállalt. Az első földosztás még a polgári forradalom időszakában lezajlott Kápolnán az akkori köztársasági elnök, gr. Károlyi Mihály birtokán.

A magyar szociáldemokraták szélsőségesei 1919 március elején rohamot indítottak a forradalom földreformtörvénye ellen. A szélsőséges szocialisták az Oroszországból hazatért kommunistákkal egyesültek, és befagyasztották a megindult földreformot. Mindezt úgy hajtották végre, hogy a nagybirtokokat termelőszövetkezetté nyilvánították, ahol sokszor a volt földbirtokos gazdálkodott tovább. Ennek az lett az eredménye, hogy a négy hónapig tartó proletárdiktatúra összeomlása után a nagybirtokosok újra sértetlenül visszakapták földjeiket.

A proletárdiktatúra bukása után ugyan a nagybirtokosok megkísérelték azzal megbosszulni Nagyatádi Szabót az első földosztásért, hogy rásütötték a kommunista bélyeget, de ez a kísérlet kudarcot szenvedett. Nagyatádi nyilvánosságra hozta a proletárdiktatúrával együttműködő nagybirtokosok névsorát, és bizonyította: sohasem lépte át az 1918-as forradalomban a polgári kereteket. Ezután taktikát változtattak. A katonai diktatúra pressziójával és finom léprecsalással elérték, hogy Nagyatádi Szabó egyesítette mozgalmát a nagybirtokosok ál-kisgazdamozgalmával, a Rubinek–Sokorópátkai Szabó által vezetett Földműves Párttal. Így aztán az első kisgazdamozgalom 1919 őszére elvesztette politikai függetlenségét. 1920 augusztusában a parasztminiszter Nagyatádival

olyan földreformot nyújtattak be, aminek már nem ő volt a kidolgozója, hanem a nagybirtokos érdekeket védő Rubinek Gyula, de az ő nevét ütötték rá a törvényre. A cél világos volt: olyan nevetséges földreformmal úszták meg a nagybirtokosok az első világháború paraszti poklát, ami újra biztosította a nagybirtokrendszer sértetlenségét. Ennek ellenére Nagyatádi személye nem hagyta nyugodni a politikai cselszövőket. A kreált Esküdt-üggyel még halála előtt politikai hullává tették.

Miközben felvázoltam, hogy az első világháború előtti paraszti politikai dagályt milyen objektív és szubjektív okok apasztották le, nem feledkezhetek meg arról, hogy a XIX. század utolsó évtizedeiben zajló mezőgazdasági dekonjunktúrának nemcsak negatív történeti hatása volt, de olyan új folyamatokat is elindított, aminek hatására a birtokos paraszti gazdaságok többsége stabilizálódott, és egyben szerkezetileg át is alakult. Elsősorban a Dunántúlon volt szembeszökő a változás. A XIX. század közepéig magát töretlenül tartó rideg állattartás belterjesebbé kezdett átalakulni. A magyar mezőgazdaság egész árukészlete a XX. század első éveitől színesedett, jobban tudott illeszkedni az európai igényekhez. De volt a hosszan elnyúló mezőgazdasági válságnak egy olyan hatása is, hogy a Dunántúl állattartó körzeteiben és a Duna–Tisza közének gyümölcstermelő zónájában a parasztság felbomlása lelassult. Sőt, az állattartás modernizációjában lemaradt nagybirtok kénytelen volt a parasztbirtokok tapasztalataira, termelési gyakorlatára építeni. Csak néhány példát: sok nagybirtokon bonyhádi tehenekkel hoztak létre tejelő tehenészeteket, gazdasági lónak a paraszti eredetű muraközi lovat kezdték használni, a mangalica tartása az uradalmakban is terjedt. Ezek a fajták a paraszti termelésben alakultak ki. Arról pedig már fölösleges szólni, hogy a parasztgazdaságokban tartották az állatállomány háromnegyed részét. A mezőgazdaság szerkezetének átalakulása azt eredményezte, hogy a magyar mezőgazdasági termelés már az első világháború előtt integráns része volt az európai gazdasági életnek, ami nem keveset jelentett a kiélezett versenyben. A szerkezeti átalakulások a két világháború között tovább folytatódtak. Tehát elmondható, hogy a nagybirtokosok földmonopóliuma mellett az a paraszti kisbirtokrendszer, ami 1848 után ki tudott alakulni, jó irányba vitte a mezőgazdaságot. *A lendületesebb polgári fejlődés elmaradásának okát a nagybirtokrendszerben kell megjelölnöm.* De mindez szoros összefüggésbe hozható az 1918-as polgári forradalom bukásával és az első Kisgazda Pártnak a 20-as évek közepén beállt válságával.

Hiába alakult újjá a Kisgazda Párt 1930-ban, sőt radikalizálódott a programja, hiába jött létre a népi írók köré tömörült mozgalom, hiába alakult meg a második Parasztpárt 1939-ben, politikai eszközökkel nem sikerült megtörni a magyar nagybirtokos osztály gazdasági hatalmát. Bár a kisbirtok modernizált, de ez a modernizáció erősen korlátozott volt: nem a korszak csúcstechnikáját és élenjáró szakismeretét alkalmazta, hanem csak annyit, amennyit a nagybirtokrendszer és a falusi tőkeszegénység megengedett, amennyit az elemi iskolát végzett parasztság többségének horizontja lehetővé tett. A magyar parasztság a XX. század közepéig alig részesült a civilizáció technikai áldásaiban, kulturális és egészségügyi helyzete siralmas volt. A falvak jelentős részében nem volt villany, az ivóvizek sokszor szennyezettek voltak, a falusi lakosság táplálkozása és ruházkodása szerény keretek között maradt, a lakások többsége a falvakban kényelem nélküli, primitív volt. Mindez azért állt elő, mert a nagybirtokrendszer korlátozta a polgári fejlődést, fékezte a falvakban a technológiai, a kulturális, a szociális és a gazdasági haladást.

A magyar parasztság 1945 és 1989 között

A második világháború pokla ugyanúgy halaszthatatlanná tette hazánkban a földreformot, mint az első. Amikor 1945-ben bekövetkezett a földosztás, a magyar falvakban oly lendületes fejlődés indult el, amihez foghatót korábban nem lehetett tapasztalni. A háborúból eredő bajokat 1945 után még súlyosbította, hogy a Horthy-rendszer utolsó kormányai az ország erőforrásait kiszolgáltatták a náci Németországnak, aminek az lett a következménye, hogy a világtörténelem legnagyobb inflációja nálunk zajlott le 1945-ben és 1946-ban. A földreform gazdaságélénkítő szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a parasztság igen rövid idő alatt olyan élelmiszer-tartalékokat teremtett, ami lehetővé tette az infláció gyors és sikeres megfékezését. Még élt ugyan a háborús beszolgáltatási rendszer, és a háború is nagy károkat tett az állatállományban, mégis 1947-re a magyar parasztság rendelkezett azokkal az alapokkal, amivel az állattenyésztés lendületes fejlesztéséhez lehetett volna kezdeni. Megindult a falvak villamosítása, a mezőgazdaságban elindult a motorizáció. 1946-tól kezdve egy új szövetkezeti kereskedelmi és értékesítő hálózat épült fel, amely sokkal sikeresebb volt, mint a korábban a nagybirtokosok által létrehozott Hangya. A kisbirtokossá vált mezőgazdaságban sikeresen indult el az ipari és kereskedelmi növények termesztése. Azt lehet mondani, hogy a nagybirtokrendszer megszüntetése sem zökkenőt, sem megélhetési zavarokat nem okozott a magyar falvakban. Három év alatt bebizonyosodott, hogy Magyarország képes létezni földbirtokosok nélkül, sőt igazán csak nélkülük élhet a magyar falu jobban. Ez a helyzet azonban nem maradt tartós.

Az 1945-ös földreform nyomán elindult organikus fejlődést ugyanazon erők állították meg, mint akik 1919-ben is meghiúsították a földreformot. 1947 őszétől lépésről lépésre (szalámi-politikával) a kommunisták és a szélsőséges szocialisták a harmadik magyar köztársaság fiatal demokráciája ellen sorozatos támadásokat intéztek: népi demokrácia címén a polgári politikai és társadalmi rendet kezdték felszámolni. Az 1947-es parlamenti választásokon kifejezésre juttatott népakaratot semmibe vették, a nekik akadályt gördítő pártokat kiűzték a magyar parlamentből. 1948 márciusában államosították a 100 főnél több alkalmazottat foglalkoztató üzemeket, 1947 május végén Nagy Ferencet, az ország törvényes miniszterelnökét emigrációba kényszerítették. Erőszakosan beolvasztották a Szociáldemokrata Pártot az új kommunista pártba, amit Magyar Dolgozók Pártjának (MDP-nek) kereszteltek el. Mindezekre az erőszakos változtatásokra az adott lehetőséget, hogy az 1947-es békekötés újra Trianonnal büntette hazánkat, sőt az a Szovjetunió, amely a két világháború között az 1920-as Párizs környéki békéket sohasem ismerte el jogosnak, ugyanarra az álláspontra helyezkedett, mint az önmagukkal azonosuló, békét diktáló Franciaország, Anglia és az USA. A hidegháborút szító sztálini diplomácia Magyarországot úgy tekintette, mint a szovjet birodalom egyik előretolt nyugati „bástyáját"; megszálló csapatait az országból nem vonta ki. Magyarország szuverenitása nem állt helyre, országunk a birodalom egy tartománya lett, ahol a kommunista „gauleiter", Rákosi Mátyás volt, aki havonta utazott Moszkvába, hogy a „vörös bölcstől", Sztálintól átvegye a legfrissebb utasításokat. Az 1948-as év második felét Rákosi Mátyás arra használta, hogy a magyar parasztság politikai és gazdasági ellenállását megtörje: a keresztény és a kisgazda szellemiségű parasztságot megfélemlítse. Ezt az akcióját 1948. augusztus 20-án Kecskeméten hirdette meg. A II. és III. Internacionálé ideológiai lomtárából elővette a „kautskysta mumust", amit természetesen „echt leninista patentnek" tüntetett fel, ti. azt, hogy a mezőgazdaság

tőkés fejlődése során a nagygazdaságok lenyelik a kisgazdaságokat. A paraszti polgárosodással kezdte riogatni az „újgazdákat". Két szempontból is nevetséges és gyerekes volt ez az érvelés: 1. 1848-tól a parasztság politikai harcai mindig a paraszti polgárosodást célozták meg, 2. a polgárosodás szabad útja éppen csak elkezdődött 1948-ban. A recept igen régi volt és poros: Magyarországon 1919 márciusában egy, az agrárkérdésben teljesen járatlan szélsőséges szocialista, Hamburger Jenő már megpróbálta a somogyi falvakat a somogyi pusztákkal összeugrasztani. A hasonlóság kísérteties, mert 1919-ben is a valódi földreformot kellett hatástalanítaniok, és 1948-ban is a már létező földreform eredményeit akarták megsemmisíteni. A nem is nagyon tőkeerős módos gazdákat (kulákokat) Rákosi az „újgazdák" ádáz ellenségének állította be. Azt mondanom sem kell, hogy a nagy organizátor Rákosi gyorsan megkreálta az erre a célra igénybe vehető „osztályharcos" szervezetet, a DÉFOSZ-t. De meg kell állapítani, hogy a volt uradalmi cselédemberek óriási többségét nem lehetett beugrasztani ebbe az ázsiai cselszövésbe. Sok faluban persze akadt néhány olyan mélyen elnyomott volt cselédember, aki gyanakodott a vagyonosokra, és be lehetett ugrasztani a hatalomra éhes politikusok gyerekded játékaiba. (A korabeli DÉFOSZ-hetilap, a Szabad Föld elég hűen megőrizte ezt a nagyon is tragikus komédiát.) Rákosinak az 1948 augusztusi kecskeméti akciója különösen, de más politikai akciói is jól mutatják, hogy híjával volt minden államférfiúi erénynek: ahelyett, hogy a földművelési kormányzatot a termelési tapasztalatokkal nem nagyon rendelkező „újgazdák" révbe juttatására ösztönözte volna, kuláklistákat gyártatott, és a jobb módú gazdák termelésének korlátozásával foglalkoztatta a kormányt, a DÉFOSZ-t és a pártszervezeteket. Rákosit és a vele együttműködőket nem a falu százados hátramaradottságának felszámolása érdekelte, hanem az, hogy Magyarországból hogyan lehet kis Szovjetuniót csinálni.

Ne gondoljuk, hogy Rákosinak ez volt az első akciója a parasztság ellen. Már 1947 végén kieszeltette az akkori politikai rendőrség (AVO) kommunistának tartott munkatársaival – akik között előfordultak volt csendőrök, horthysta detektívek és más ún. jobboldali elemek – az első koncepciós pert a Magyar Közösség ellen, amely azonban a Magyar Parasztszövetség és a Kisgazda Párt ellen irányult. 1948 végén elindította a Moszkvából dróton rángatott Rákosi a hajszát Mindszenty József és a katolikus egyház ellen. A teljes kommunista diktatúra kiépítéséhez már csak a pártok felszámolása hiányzott. Ez bizonyos mértékig még a kommunista pártban, az MDP-ben is meglepetéseket idézett elő. Pl. Révai József határozottan érvelt a pártok mellett, igaz azonban, hogy a működésüket ő is egy népfrontban képzelte el. Az utolsó pillanatban Rákosi nyomására a pártokat feloszlatták, és a népfrontot megtették az összes pártonkívüli pártjává, valójában az MDP kezes bárányává. Rákosi viselkedésének nincs más magyarázata: a moszkvai „eligazításokon" megkapta az „ukázt" a pártok megszüntetésére. Ezzel a népi demokratikusnak nevezett rendszer valójában visszatért az 1919-es egypártrendszerhez; a diktatúra teljessé vált. Abból a célból, hogy törvényes mázt adhassanak az antidemokratikus politikai lépések következményeinek, azaz a polgári rend felszámolásának, 1949-ben mindezt egy összehevenyészett szovjet típusú alkotmányba rögzítették.

Hiába kötöttük meg 1947-ben a békét, bizonyos mértékig az újsütetű szovjet rendszer fenntartotta a háborús eredetű beszolgáltatási rendszert. Hiába szenvedtek a fasiszta tengelyhatalmak megsemmisítő vereséget, a népfrontot mint jellegzetes antifasiszta szervezetet hazánkban továbbra is ápolták. Mindennek nemcsak a szovjet befolyás megőrzése volt a célja, de lélektani szándéka is volt: a magyar népre a bűnös

fasiszta nép bélyegét igyekeztek rásütni. A beszolgáltatás mértéke jóval meghaladta a háborús beszolgáltatást: az valóságos feudális terményadóvá vált. Mindennek az volt a célja, hogy hazánk terményfeleslegeit a Szovjetunióba és az ún. népi demokratikus országokba szállíthassák, másrészt az, hogy a kulákot elüldözhessék a birtokáról. Az elüldözött vagy kitelepített kulákok földjét a diktatúra állami tartalékföldnek nyilvánította. Hasonlóképpen a gazdálkodni nem képes újgazdák, de a beszolgáltatást elviselni nem tudó régi gazdák földje is állami tartalékföld lett. Az első ötéves terv bevezetésekor a kulákok, a svábok üldözését, valamint a beszolgáltatást oly mértékben kiszélesítették, hogy 1952-re krízis bontakozott ki a mezőgazdaságban. A bevetetlen területek óriásira nőttek, az állatállomány stagnált, vagy a legtöbb vidéken visszaesett. Minderről az államigazgatásnak pontos adatai voltak. Ekkor a rendszer újabb kalandba kezdett: hozzáfogott a fél megyékre kiterjedő állami gazdaságok megszervezéséhez. Megindult a termelőszövetkezetek erőltetett szervezése is, de ezek nem váltak tényezővé a gazdasági életben, mert az újgazdákból álló szövetkezetek csak az állami támogatást várták és azt élték fel.

Az 1952-es aszályos mezőgazdasági év, Sztálin 1953. március elején bekövetkezett halála, a koreai háború, valamint a rendszer teljes nemzetközi elszigetelődése összeomlással fenyegetett. Ekkor az új szovjet vezetők elhatározták, hogy korrekciót hajtanak végre a magyar vezető testületekben. Miniszterelnöknek az 1945-ös földreformban tevékenyen részt vevő kommunista Nagy Imrét szemelték ki. A szövetkezetek azért választották ki tudatosan az agrárkérdéssel foglalkozó Nagy Imrét, mert felismerték, hogy a Rákosi által vezetett diktatúra a legnagyobb baklövéseket az agrárpolitika területén követte el. Nagy Imre 1953-as miniszterelnöksége és kormányprogramja a mezőgazdaság, a falu és a parasztság ügyének rendbetételére összpontosított. A szűk belső piacot akarta bővíteni, hiszen a külpiacok a hidegháború miatt zárva maradtak hazánk számára, az ún. szocialista országokba irányuló külkereskedelem pedig nem volt olyan valóságos piac, ami kedvezett volna a NEP-politikát felújító Nagy Imre törekvésének.

Nagy Imre programja eleve kudarcra volt ítélve, mivel az egypártrendszer megmaradt, a parasztság ellen elkövetett bűnöket nem tették jóvá, Rákosi pedig, ha csorbultan, de őrizte a diktatúra legfontosabb posztját, a párt első titkári székét. Nagy Imre politikája ökonomista volt, egész reformelgondolása csak a gazdaság zónáiban mozgott. Azt hitte, hogy a demokrácia hangoztatásával és a népfrontpolitika bizonyos megújításával célt ér. A személyes hatalmat félig elveszített Rákosi lesben állva figyelte, hogy a nagy csinnadrattával beharangozott program mikor erőtlenedik el annyira, hogy előbújhasson és bebizonyíthassa a szovjet vezetőknek: nélküle nem létezik „szocialista Magyarország".

1955 elejére Nagy Imre programja összeomlott. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy nem múlt el hatástalanul a magyar mezőgazdaságban. Az állatállomány hanyatlása megállt, javult a belső piac áruellátása, és mindaz megjelent az iparban és a mezőgazdaságban, ami később lehetővé tette a Kádár-rezsim hosszú utóéletét. A Nagy Imre nevével jelzett programnak volt olyan közvetett hatása is, hogy az 1956-os szovjetellenes társadalmi és hatalmi krízis idején a falu viszonylagos nyugalomban volt. Ennek viszont olyan kedvező hatása volt a magyar történelemre, hogy 1956 után nem keletkezett élelmezési válság és pénzügyi krízis, az inflációs hisztéria csak az iparcikkek felvásárlására irányult, ami még jótékonyan is hatott a belső piacra.

Az 1956-os magyar krízis szovjet megoldása megerősítette az ország függő, gyarmati helyzetét. Az országban jelen levő szovjet katonai erő megnövelésével a szovjet vezetés kompenzálni akarta a diktatúra meggyengült belföldi pozícióit. Ekkor egy érdekes helyzet állt elő: a nagyon ingatag MSZMP liberalizálási kísérletekhez fogott, hogy uralmát tartani tudja, és gátat tudjon emelni az intervenciós csapatokkal szembeni újólagos magyar lázadásnak. A szovjet típusú belpolitikai rendszer legkirívóbb kinövéseit nyesegetni kezdték. A Nagy Imre kormánya által eltörölt beszolgáltatási rendszert ők is eltörölték. Végleg lemondtak a kulákság likvidálásáról. Elismerték a koncepciós perek törvénytelenségét, különösen akkor, ha az volt kommunistákra vonatkozott. Nagy Imre 1953-as programját nemcsak politikai innovációs tehetségtelenségük miatt másolták, de azért is, mert az 1957-es évet azzal töltötték el, hogy valamilyen kompromisszum árán a nemzet akaratát kifejező Nagy Imrét csöndes behódolásra nyerjék meg. Keresték a paraszti származású értelmiséggel a békés együttműködést. Az erőszakos politikai botorságokat igyekeztek elkerülni. Mindez együttesen azt a célt szolgálta, hogy az 1956-ban antidiktatórikus programmal fellépett városi és munkástömegeket politikailag elszigeteljék. A falu irányába pedig azt a látszatot igyekeztek kelteni, hogy ők most jutalmazzák az 1956-os falusi politikai nyugalmat.

Az erős szovjet katonai jelenlét, az 1956 után kialakult amorf politikai helyzet, az óriási nemzetközi nyomás a kormányra nem engedte meg a szovjet vezetésnek, hogy ez a felemás helyzet sokáig így maradjon. Az első jele annak, hogy a szovjet vezetés megelégelte ezt a helyzetet, az volt, hogy 1958-ban kivégeztette Nagy Imrét és kiíratta a diktatúra jegyében lefolytatott 1958-as választásokat. Az MSZMP legfelsőbb köreihez tartozó néhány exponensükkel az 1956-os ún. vétkeseknek sorozatos amnesztiát adtak, majd 1963-ra igyekeztek lezárni az 1956-os ügyeket; mindenképpen felejtetni akarták a szovjetellenes 1956-ot. Mindennek nincs árulkodóbb jele, mint Kádár János ekkori együgyű beszédeinek a sora.

A 60-as évtizedben az MSZMP által vezetett liberalizált szovjet rendszer hozzáfogott az egyik legnagyobb politikai szemfényvesztéshez: a szovjet szocializmus jobb rendszer, mint a kapitalizmus. A Kádár-rezsim kétfrontos politikája azt szuggerálta: aki nem lázad, az gyarapodhat. Míg a Rákosi-rezsim mindent túlpolitizált, Kádár és hívei – nagy meglepetésre – annak örültek, ha az ifjúság nem politizált. De hát ez érthető is volt; 1956 mindenekelőtt a városi fiatalok lázadása volt. Ezzel szemben a kisszámú renitenskedőt – legyenek akár MSZMP-tagok – féktelen terrorral üldözte. Bár a politikai rendőrség sokkal finomabban dolgozott, mint ÁVH-s korában, besúgóin és ügynökein keresztül arra törekedett, hogy az ellenzék a börtönök falain kívül is megbélyegzett legyen. A sajtót és általában az értelmiséget szigorú ellenőrzés alatt tartották; bennük a „nyugati fellazítás" hordozóit látták. Azt akarták elhitetni, hogy a kétfrontos politika megnyerte a lakosság többségét: aki nem lázad, az a népfrontos egységben a Kádár-rezsim virtuális támogatója. Kádár és a sorozatosan következő bábkormányok azt célozták meg, hogy az erős szovjet katonai jelenlét mellett egy Közép-Európában a maga lábán is megálló és elfogadható szovjet rendszert építsenek ki. Törekvéseikben támaszkodtak a belpolitikában azokra a Rákosi-rezsimtől örökölt „káderekre", akik az államszervezetben, az intézményekben, a gyárakban, mezőgazdasági üzemekben a rendszer zászlóvivői voltak. Soraik között nemcsak szerény tudású és képességű munkások, falusi, munkát kerülő személyek voltak nagy számban, de időről időre feltűntek értelmiségiek is, akik az életlehetőségek minimumáért kiszolgálták az ázsiai szellemű diktatúrát. Már-már úgy látszott, hogy a 60-as évek új „mechanikusainak" az

ölébe hull az egész ország. (Még Lukács György is behódolt...!) Ők maguk abban a hitben ringatták magukat, hogy uralmuk örökös lesz. Csak a magyar falu fölötti uralmuk nem tudott még teljessé válni.

1959-ben a rezsim szakított az 1957-es (Nagy Imre-ízű) agrártéziseivel. Követendő cél a mezőgazdaság kollektivizálása lett. Először azt tervezték, hogy 4-5 év alatt terelik be a tsz-be a még megmaradt szabad parasztgazdaságokat. De a Rákosi-rezsimtől örökölt „szervezők" a tervezett akciót „túlteljesítették": két év alatt (három télen) beterelték a még szabad parasztságot a tsz-karámba. A 60-as évtized végére ezeknek a parasztoknak a földjével, a Rákosi-rezsimtől örökölt „állami tartalékföldekkel", a községi, a legeltetési társulati, a közbirtokossági és az egyházi földekkel és vagyonnal létrehozták a kolhoz típusú kollektív földtulajdont. Ezt a tulajdont „szentté" nyilvánították: földet a paraszt csak bevihetett, kilépni csak koldusszegényen lehetett, vagy egy tsz-koszorúval némán eltávozni a temetőbe, a hátramaradt örökösöknek semmi sem járt az ősök vagyonából. A 60-as évtizedben a tsz-ek túlnyomó többségében sem a korábbi egyéni paraszti jövedelmet, sem az iparban megkereshető jövedelmet nem tudták biztosítani. A falusi lakosság meg akart élni, ezért a fiatalabbja vagy ingázó lett a falu és a városi munkahely között, vagy egyenesen elvándorolt. A tömeget ahhoz a beteges magyar urbanizációhoz, amely a XX. század második felében lejátszódott, elsősorban a tsz-ek elől menekülő falusi lakosság adta. A fogyó falusi munkaerő kedvező folyamatot indított el a mezőgazdaságban: megindult a nehéz és gépesíthető munkafolyamatok motorizációja és mechanizációja. Keletről, majd Nyugatról gépeket importált az állam. A nem organikusan bekövetkezett gépesítés ugyan csökkentette a nehéz munka terhét a mezőgazdaságban, de ugyanakkor fölvetette azok hatékony működtetésének nehéz üzemi kérdését. Különösen a Dunántúl kis határú falvaiban már nem lehetett hatékonyan kihasználni a nagy kapacitású gépeket. Ekkor kezdtek hozzá a több falu határát átszelő tsz-ek átszervezéséhez. Ezek voltak azok a lépések, amelyek teljesen elidegenítették a parasztot a mezőgazdaságtól. A paraszt a gazdálkodást már nem tudta átlátni, az új módszerek nem organikusan épültek be az üzemvitelbe, hanem zivatarként szakadtak rá a magyar parasztságra. A paraszt korábbi tapasztalata, helyismerete a nullára értékelődött le. A korábbi birtokos parasztot ez a helyzet lezüllesztette a mezőgazdasági munkás nívójára, csak a közvetlen utasítás végrehajtói szerepe maradt meg a korábbi munka örömeből. Az egyesült termelőszövetkezetek új vezetői tömegesen a 70-es évtized közepén léptek a régi paraszti származású tsz-elnökök helyére. Ők már rendszerint nem voltak helyiek, hasonlóképpen az agronómusok sem. A régi helyi termelési tradíciót ezek már nem tudták folytatni. A vetésforgó kiszürkült, az állatállomány – gazdaságtalan tartás címén – eltűnt a gazdaságokból. Az istállótrágyát felváltották a kémiai szerek; a földek kémhatása lassan savas lett, termékenységük is lassan romlani kezdett. Számos gazdaságban az utolsó évtizedben a termésátlagok esni kezdtek, a műtrágya árának növekedésével pedig egyenesen hanyatlani.

Ha leltárt akarunk készíteni a termelőszövetkezetek három évtizedéről, akkor azt látjuk, hogy a magyar mezőgazdaság büszkesége, az állatállomány majdnem kipusztult ebből a gazdaságból. A második világháború előtti állománynak ma csak az egyharmada van meg. Ez is nagyrészt az ún. háztáji és az állami gazdaságokban. A lóállomány majdnem kipusztult. Az egyéni gazdák tsz-be vitt, majd fokozatosan kihizlalt szarvasmarha-állománya Európa marhahúspiacán nyomtalanul eltűnt. Ahogy öregedett a régi paraszti tagság, úgy ürültek ki a tsz-istállók. Megjelent ugyan a külterjes juhászat, főleg a még használható legelők és rétek hasznosítására, de a 80-as évekre ez az ágazat is

hanyatlani kezdett. A 80-as évtizedben ugyan a sertésállomány még magasabb volt, mint korábban, de napjainkban ennek a fejlődése is megfordult. A 80-as évtized közepére a tsz-ek krízise teljessé vált. Az ország búza- és kukoricatermesztése egészségtelenül felduzzadt. Ezzel a magyar mezőgazdaság értékesítési pozíciói a nemzetközi piacokon – a második világháború előtti állapotokhoz képest – mérhetetlenül megromlottak. Elszegényedett mezőgazdaságunknak napjainkban azokkal az országokkal kell megmérkőzni a piacokon, akik óriási termőterületekkel és sokkal ritkább népességgel vannak megáldva, mint mi. A magyar mezőgazdaságnak a növénytermesztés és az állattenyésztés közötti egészséges arányai ezelőtt 100 évvel kezdtek kialakulni, és hosszú időn keresztül biztosították az európai piacokon a talponmaradást. A diktatúra mezőgazdasági politikája ezeknek az arányoknak a felbomlására nem figyelt, a parasztságtól elszakadt termelőszövetkezeti vezetők többsége pedig évről évre a talponmaradással foglalkozott. Mindennek ma az a következménye, hogy a *falvak határa ma már nem képes eltartani az ott lakó népességet.* Igaz, hogy az 1945 előtti nagybirtok is jóval kisebb népességet volt képes eltartani, mint a kisgazdaságok, mégis a tsz-ekben újraéledő nagybirtokrendszer még kevesebb népességet tartott el, mint az egykori uradalmak. A tsz-ek megszervezése után felcseperedő paraszti nemzedék már nem is gondol arra, hogy a megélhetését, a jövőjét a mezőgazdaságban keresse. A paraszti szülők gyermekeiket – felhasználva az ingyenes tanulás lehetőségeit – közép- és ipari iskolákba küldték, miután sem a mezőgazdaságnak, sem a falusi életnek nincsenek biztató kilátásai. A falvak rendkívül elöregedtek.

A falvak bajai azonban nemcsak a mezőgazdaság bajai miatt nőttek meg, de az átgondolatlan államigazgatási intézkedések miatt is. A Német Szövetségi Köztársaságban a 60-as évek végén, a 70-es évek elején egy közigazgatási reformot hajtottak végre. Ennek a lényege az volt, hogy 5 ezer lélek alatti helységnek nem adtak autonómiát. Célja az volt, hogy a települések működtetése gazdaságosabb legyen. Ez néhány tudálékos, ún. államigazgatási szakember fejében szöget ütött, és lelkesen ajánlották a kormánynak a tsz-ek „összevonásával" párhuzamosan végrehajtani a tanácsok összevonását is. Csak egyről feledkeztek meg: a magyar vidéki településekről, amelyek nem vethetők össze a nyugati német településekkel. Mindennek olyan következményei lettek, amelynek hatását csak napjainkban tudjuk felmérni. Ugyan az 1990. évi LXV. törvény elindította a falvak szétválasztását, de az okozott károk kijavítása csak évtizedes munka eredménye lehet. Ennek az ún. közigazgatási reformnak azonban még annyi haszna sem lett, mint az egész tsz-mozgalomnak. A városoktól távoli falvakban megállt a fejlődés.

A falvakból elüldözött keresőképes lakosság a városokban csak az ipari ranglétra alsó fokaira jutott el. Nagyobb városi karriert csak az egykori falusi iparosok csináltak, akik természetesen ugyanúgy a vándorbotot voltak kénytelenek venni, mint a fiatalabb parasztnemzedék, amikor a tsz-eket megszervezték. A faluról beköltözött népességnek nem voltak ipari tradíciói, nehezen szoktak az ipari munka ütemével. Így aztán ez a paraszti eredetű új ipari népesség a városokban a legrosszabbul fizetett csoport lett. Egyéni életének sok megoldatlan kérdése miatt ez a csoport, ez a réteg valamilyen módon azonos életnívót akart elérni, mint az őshonos városiak. A városokban előretekinteni nemigen tudtak, hát visszatekintettek a volt lakhelyükre. A mezőgazdasági termeléstől sohasem tudtak teljesen elszakadni. A városi alacsony bért úgy pótolták, hogy második műszakot vállaltak a mezőgazdaságban. A falun maradt szülők, rokonok ún. háztáji gazdaságába „segítettek be". A mezőgazdaság olyan ágazataiban termeltek, ahol a nagybirtokrendszerű tsz-ek mozdulni sem voltak képesek, ahol a tőke körforgása

viszonylag gyorsabb volt, ahol nem is kellett nagy tőkét beruházni. Így lett általános a fóliás kertészet, a szőlő- és gyümölcskertészet, a nagyban, vásárolt takarmánnyal űzött sertéshizlalás, korábban a baromfitartás és itt-ott a gyógynövénytermesztés stb.

A 70-es és 80-as évtized magyar mezőgazdaságára az volt a jellemző, hogy egy viszonylag sűrűn lakott országban egy praeri-mezőgazdaságot alakítottak ki, amely még az ökológiai viszonyhoz sem alkalmazkodott. Míg a második világháború előtt az állattenyésztésben megtermelt áruk úgy jelentek meg, mint halmozott értékek, a 80-as évek mezőgazdasága nagyrészt nyersterményekben próbálta realizálni az új értékeket. A csak növénytermesztésre alapozott üzem számos hátránnyal rendelkezik. Jobban ki van téve az időjárás szeszélyeinek, a gazdasági recessziónak. A magyar állattenyésztés tönkremenetele kikapcsolta a mezőgazdaság vérkeringéséből a réteket, a legelőket, visszaszorult a szántóföldi takarmánytermesztés, ami nagyon is csökkentette a mezőgazdaságból megszerezhető jövedelmek tömegét. A praeri-gazdaságokra jellemző viszonyok alakultak ki hazánk mezőgazdaságában: csak a legjobb földeket vették művelésbe. A mezőgazdaságra úgy tekintettek, mint élelmiszer-gazdaságra, holott jelentős nyersanyag- és energiatermelő ágazat is. Az erdők állapota az évtizedek során fokozatosan romlott meg. Az elöregedő faluban már nemigen volt, aki kitermelte volna a tűzifát, és azoknak az iparosoknak a száma is megfogyatkozott, akiknek a munkája igényelte a faanyagot. A vízimalmokat még 1946–48-ban, a diktatúra korai szakaszában tönkretették, a falvak villamosítása elterelte a figyelmet a helyi energiaforrásokról. A napenergia hagyományos felhasználása is igen visszaszorult.

A magyar falu jelenlegi sok-sok problémája mégsem ágazati, technológiai, közgazdasági probléma, hanem társadalmi kérdés. A falu sejtjeit jelentő családokban már nem a mezőgazdasági munka a közös összetartó erő, hanem a mindenáron és bárhonnan kitermelhető jövedelem. Mindez azért következett be drámai gyorsasággal, mert a parasztcsaládokat megfosztották természetes létalapjuktól, a földtől és a családjuk erejéhez igazodó termelőeszközöktől. A parasztság felbomlása az elmúlt 40 évben oly mértékű volt, ami kitörölhetetlen nyomokat hagyott hátra; ha mindezzel a mai politikusok nem számolnak, ámokfutóvá válnak. Ma sértetlen parasztcsalád alig létezik; egy-egy tag a családokból még a mezőgazdaságban dolgozik, de a többi már nem. A falvak többsége már nem képes önmagát élelmiszerrel ellátni. A paraszti életmód a fiatalok előtt nem vonzó, a falu pedig számukra elfogadhatatlan, utálatos település. Ha ehhez még a kulturális tunyaság is társul, akkor a falvak jövője már teljesen bizonytalan.

A falusi ifjúság mezőgazdasági munkára nevelésében az organikus rend szintén megszakadt. A mezőgazdasági munkafolyamatok idegenek maradtak számára. Az a minimális biológiai ismeret, amely a parasztembernek mindig jellemzője volt, ma ott tart a falusi ifjúság körében, hogy a gabonaneműeket sem tudja megkülönböztetni, a rovarok sokféleségét egyszerűen bogaraknak nevezi, állattenyésztési ismeretei nincsenek, meteorológiai és egyéb tapasztalatai olyan szegényesek, hogy az idősebb nemzedék csak ámul-bámul a falusi ifjúság hiányos ismeretvilága fölött. De mindez nagyon is természetes, hiszen a tsz-ek a magyar falvakba anorganikusan épültek be. A parasztság korábban a helyi kiskultúrákban élt, ahol a naptár, a szokásrend és a tapasztalatok határozták meg a termelést és a fogyasztást. Ezt a régi rendet a tsz-ek úgy zavarták meg, hogy maguk alatt vágták a fát, amikor a falusi népességet elidegenítették a mezőgazdaságtól. Még a mezőgazdasági szakiskolákban tanult ismeret is – sajnos – kevésnek bizonyul az organikus falusi élet kiépítéséhez. A XX. század végén Magyarországon ez az egyik

legnehezebben kezelhető kérdés, ami fölött el kell gondolkoznia mindazoknak, akik aggódnak és felelősséget éreznek a magyar falvakért, a magyar mezőgazdaságért és a megfogyatkozott magyar parasztságért.

Bár az eddig előadottakból az világlik ki, hogy az elmúlt 45 év falusi történetének minden bajáért a kommunista agrárpolitika hibáztatható, a leírtakkal egyet nem értők, az ellenkezők mindezt igen könnyen megsemmisíthetik, ha azt állítják: akkor a Kádár-rezsim miért ért meg 1956 után még 33 évet? Miért egyezett ki a parasztság a megreformált szovjet rendszerrel? Sőt nem annyira rossz a magyar mezőgazdaság: vannak jól működő tsz-ek is, és itt-ott akad egy jövedelmező állami gazdaság!

A problematika eme oldalát – annak ellenére, hogy semmivel sem akarom könnyíteni a lezárult Kádár-rezsim történelmi terhét – a legjobban arról az oldalról lehet megközelíteni, amit tömören így lehet megkérdezni: miért nyugodott bele a parasztság a tsz-ek megszervezésébe?

A magyar mezőgazdaság 1848-tól vár a radikális változtatásokra. Ennek első jelei csak 1945 után sejlettek fel. Agrártörténeti szemszögből az a legfontosabb, hogy 1945-ig a magyar mezőgazdaság technológiáját a kézi munka és az állati vontatás határozták meg. A parasztság életének megváltoztatása nemcsak a nagybirtokrendszer felszámolását igényelte, de a kegyetlenül kemény paraszti munka megváltoztatását is. A motorizáció a magyar mezőgazdaságban 1945-ben még gyermekcipőben járt. A kisgépesítés csak az állati vonóerő korlátozott körében ment végbe. Annak ellenére, hogy Magyarországon korábban fejlett mezőgazdasági gépgyártás volt, a mezőgazdasági gépgyárak 1948 körül nem tudtak olyan gépválasztékkal a piacon megjelenni, ami Nyugaton organikus fejlődést hozott az elmúlt 45 évben a mezőgazdaság technológiájában. Időközben ugyanis ezeket a gyárakat államosították, és ott nem olyan üzletpolitika érvényesült, amely a parasztságot szolgálta volna. De hát sem Rákosit, sem Kádárt, sem azt a kommunista generációt, akik őket követték, sohasem izgatta a parasztság helyzetének javítása. (Ebből a szemszögből és ebben a csapatban Nagy Imre, Donáth Ferenc és Fehér Lajos csak fehér hollók voltak.) Amikor a 60-as évtizedben megindították a nehéz mezőgazdasági munkafolyamatok komplex gépesítését, mindez nem is a parasztság iránti érzésekből táplálkozott, hanem abból a kényszerből, hogy a falusi lakosság jelentős tömegei elmenekültek a városokba, és máshová a tsz-ek elől. Az új tsz-eknek megfogyatkozott falusi népességgel kellett a mezőgazdasági termelést fenntartani. Ez volt a hatalom aspektusa. Más volt azonban a parasztságé. Csak néhány példát: egy kat. hold lóval történő felszántásához a parasztembernek 27 km-t kellett gyalogolnia, a mai traktoros ül a légkondicionált fülkében. Vagy: a kézi aratás és a gépi cséplés egy egész munkacsapatot (kb. 22 főt) kíván, a gabonakombájn mindössze egy embert. Az aratás szállítással és magvak szárításával együtt egy 5 fős csapattal sokkal könnyebben elvégezhető, mint az 50-es években. A példák sorolhatók, de nem is ez a fontos, hanem az, hogy a magyar parasztság a 100 éve óhajtott könnyebb mezőgazdasági munkát a kommunisták közvetítésével ismerte meg. Az a látszat keletkezett, mintha a diktatúra barátja lett volna a parasztságnak. De termelési oldalról is megközelíthető mindez. 1945 után a termelési átlagok nemigen mozdultak el. Az időközben bekövetkezett tudományos és a technológiai haladás a mezőgazdasági termelésben szintén a kommunisták malmára hajtotta a vizet. Mindez a parasztság haragját tompította.

A parasztság csendes beletörődését a tsz-ekbe az is elősegítette, hogy a 60-as évtizedben kínkeservesen megteremtették a tsz-tagok nyugdíjaztatását. Az akció falun kedvező visszhangot váltott ki. Idézzük csak fel, mi is történt az idős parasztemberekkel

a 60-as évtizedben? A Kádár-rezsim nagyon sok paraszti származású értelmiségit helyezett el vezető posztra, sőt még a parlamentbe is bejutottak. Ezek a tsz-ekben dolgozó szüleik javára kiharcolták a nyugdíjat. A magyar falvakban a tsz-ek előtt sohasem volt veszélyben az öregek megélhetése. A totális szovjetizálás a 60-as években kemény ellenállásba ütközött, és tudomásul kellett venniök, hogy nem lehet a földeket úgy elvenni, hogy az öregekről senki sem gondoskodik! Bár a városokban ekkor még a diktatúrának igen vékonyka bázisa volt, és ott volt a levegőben a városok 1956-os lázadása. Kádár és elvtársai pedig attól, hogy a városi lázadók összetalálkoznak a falusi lázadókkal, úgy féltek, mint a kígyómarástól. A hatalomsóvár diktatúra a kényszerű meghátrálást igyekezett a maga javára kamatoztatni: propagandájában megjelent, hogy a magyar szociális ellátás Európa egyik legjobb szociális ellátása. Persze mindezt az akkori paraszti nyugdíjak nevetségesen alacsony színvonala (360 Ft) jól cáfolta. A falvakban az öregek nemegyszer nélkülöztek. E sorok írója 1966-ban talált olyan munkaképes parasztcsaládot az egyik ún. külterületi településen, akik teán és pirított kenyéren teleltek ki. Ez a generáció már legalább egy évtizede nincs az élők között. A magyar értelmiségnek – sajnos – nem akadt egyetlen olyan igaz szociográfusa vagy írója, aki képes lett volna ezt (akár csak íróasztalának) rögzíteni.

A kádári vezetés sztálinista magja közel egy évtizeden keresztül akadályozta az ún. háztáji gazdaságoknak adandó nagyobb termelési szabadságot. Aki csak egyszer veszi a fáradságot, és átlapozza a korabeli vidéki napilapokat vagy akár a Szabad Földet, ahol élt Fehér Lajos szelleme, az világosan látja, hogy a parasztság milyen keményen küzdött az életlehetőségek összeszűkülése ellen. Elég volt mindössze annyi a magyar parasztságnak, hogy a tanácsokon eltűrték a háztáji gazdaságot. De a diktatúra itt is kényszerhelyzetben volt: a szarvasmarha-állományt nem lehetett gyarapítani a tsz-ekben, a dolgozó tsz-tagságot csak úgy lehetett megtartani, hogy az egyhektáros háztájit a kreált „zártkertekben" kiadta. Ennek a küzdelemnek óriási történelmi jelentősége van, ugyanis ez a háztáji kapitalizmus éltette a reformkommunizmust, és hozta Magyarországot abba a döntő helyzetbe, hogy 1989-ben az európai változások első számú gerjesztője lehetett. Tömören összefoglalva: mindez az 1956-os városi lázadásnak, a 60-as évektől bekövetkezett falusi ellenállásnak az eredménye. Természetesen ezt nem adták ingyen. A falvak szétzüllöttek, a városok szegények maradtak. Mint ahogy annak idején a tatárdúlás feltartóztatása és a török invázió elfogadása sem volt ingyenes: a magyarság az európaiságért és Európáért immáron harmadszor fizetett méregdrága árat.

Ma a magyar falvak egyik neuralgikus társadalmi kérdése a cigánykérdés. Az erdő- és faluszéleken élő cigányság 1950 után tömegesen költözött a falvakba.

Az 50-es évektől kezdve a magyar falvakban sok ház üresedett meg, ami a korábbi paraszti egykézésre és a tsz-falurombolásra vezethető vissza. A megüresedett lakóházakat cigánycsaládok szállták meg valami hasonló módon, mint ahogy a népvándorlási népek betelepültek Galliában a római villákba. Sok helyen a szilárd falú épületeket a cigányok egy része azért nem tudja rendeltetésszerűen használni, mert a putrihoz, a kunyhóhoz szokott. Mindez a városoktól távol eső falvakban volt nagyon szembeszökő, és ott járult hozzá a pusztuláshoz különösen. (Somogy és Baranya megyékben ennek tömeges példái léteznek!) A kötelező oktatás révén ugyan a fiatalabb cigánynemzedék megismeri az írásbeliséget, de ez mégsem könnyíti meg a beilleszkedésüket a falvak általános rendjébe. Az óriási civilizációs különbségek miatt igen nehezen illeszkednek

be a munkaszervezetekbe; hátrányos helyzetben vannak a falvakban. Mindez és más okok miatt olyan falusi ellentétek alakulnak ki, ami nem engedhető meg normális társadalmi együttélésben.

A falvak szétzilálását az is nagyban elősegítette, hogy a falusi értelmiség talaját vesztette a bomló falvakban. Az 1945-öt megelőző időkben a falusi papok, tanítók, orvosok és agronómusok képesek voltak a parasztság feltörekvő rétegeiből tanítványokat, támogatókat és útitársakat kinevelni. Ez a diktatúra időszakában megszakadt. Fő oka az volt, hogy a parasztság már nem a saját falujában kereste a megélhetését. Az a jótékony szerep, amit az értelmiség betöltött, a 60-as években megszakadt a falvakban. A falusi értelmiség szolgáltató lett: társadalmi szolgálatát már nemigen igényelték. Az orvos csak gyógyított, de rossz szemmel nézték, ha a népegészségügyért szót emelt, a pap csak prédikálhatott, és csak lopva nevelhette az ifjúságot és a családokat az európai kultúra alapjait adó keresztény lelki életre. A diktatúra a falusi értelmiséget a párttitkárral, a tanácselnökkel és a tsz-elnökkel akarta pótolni. A pótlás sikertelensége a maga teljességében az 1990-es önkormányzati választások alkalmával derült ki. A falvak vezetése az értelmiség bevonásával jelentősen megújult, és még ma is megújulás alatt áll. A legszégyenteljesebb szerepet az agronómusokkal és a nevelőkkel játszatták el. Az agronómus a tervgazdálkodás alaktalan figurájává vált. Nem ügyelhetett a környezetre, a biológiai értékekre, mert bizony az élesen ütközött a pártállam érdekeivel. Az agronómusok nagy szerencsétlensége volt az is, hogy nem ismerték azt a vidéket, ahol dolgoztak. A tradíciók fölött átsiklottak, kezdeményezéseik iskolaszagúak voltak. A parasztság oktatása, gazdává nevelése már teljesen reménytelen ügynek látszott. A falusi tanítók és tanárok szintén végigjárták a diktatúra kálváriáját. (Ennek szépirodalmi visszatükröztetése a legnagyobb eretnekségnek számított, gondoljunk csak Raffai Saroltára.) Bomlott a falu, de bomlott a falusi értelmiség is. Iszákos tanító, orvos, agronómus egyaránt előfordult, és már közel sem keltett oly nagy botrányt, mint 1945 előtt. Még a paraszti szokások és etika évszázados rendje is eróziónak volt kitéve, miután nem a kemény munka és a szakértelem számított az elérhető jövedelem megszerzésében, hanem a párt és a tanács irányába mutatott engedékenység. Gyakran a falu értéktelen elemei kerültek a tanácsba, a népfrontba és a szövetkezetekbe. A régi értékrend helyére a törtetés, az irigység, a nagyszájúság és az elhihető hazugságok kieszelése lépett. A falu moráljának összeomlása és az értelmiség bomlása ugyanannak a jelenségnek volt különböző oldala.

A történelem véletlenjének kell tartani, hogy a falu válsága, az egész belpolitikai válság szerencsés nemzetközi politikai csillagzat alatt találkozott össze. A Kádár-rezsim kártyavárként omlott össze. Megismétlődni látszott az 1956-os hatalmi válság, mégsem ismételte meg magát a történelem, mert belpolitikailag alapos volt az előkészület a diktatúra eltakarítására, másrészt a diktatúra külső gerjesztője, a volt Szovjetunió maga is mély válságát élte és éli ma is. Európa és a világ pedig nagyon is szabadulni akart a polgári szabadságot és a népek szabadságát is kiszámíthatatlanul fenyegető „vörös rémtől", a Szovjetuniótól. Ezeknek a véletlenszerű együttléte hozta meg a magyar nép, a magyar parasztság számára 1989 októberét, amikor már minden kétséget kizáróan eldőlt, hogy a diktatúra bukása visszafordíthatatlan. A parasztság és a falu gondja azonban még sokáig közös gondunk lesz.

VEKERDI LÁSZLÓ

Bajból is megárt a sok

HOZZÁSZÓLÁS KIRÁLY ISTVÁN CIKKÉHEZ

„...a politikának igazában csak egyetlen nagy problémája van: az állam elhatárolása az egyéntől és az egyénekből álló társadalomtól."

(Szekfű Gyula: Forradalom után. Cserépfalvi, 1947. p. 35.)

Mintha változóban lenne valahogy a rendszerváltozást elemző írások hangja és időskálája. Ez ideig elsősorban a jelen folyamataira fordult a figyelem, és az elemzések hangját többnyire az értékelés (tehát végső soron a „Mi a teendő?") szubjektív logikája (és sajnos etikája) határozta meg. Még akkor is, ha az elemzés a tudományos (szociológiai, pszichológiai, politológiai, közgazdasági, hungarológiai, irodalomelméleti, hermeneutikai stb.) „objektivitás" szférájában látszott – akár mégoly kritikusan is – mozogni. Ma ellenben meg-megjelennek már a jelenidő magyarázatát a történelem „hosszú idejében" kereső értelmezések, s ezzel együtt a múlt szakemberei, a történészek *mint* történészek. Azért kell ezt hangsúlyozni, mert az eddigi elemzők tömegében is bőven akadtak történészek (már csak a politikába való tömeges bevonulásuk miatt is), ám az ő megnyilatkozásaikat nem (vagy nem elsősorban) a szakmájuk logikája határozta meg, hanem régebbi vagy újabb ideológiai értékrendjük, éppenséggel „pártpolitikai axiológiájuk". A történész logikáját ellenben a források határozzák meg, helyesebben tán azok a módszerek, ahogyan a forrásaival bánnia kell vagy bánni tud. A történész – tetszik vagy se, akarja vagy se – a források lovagja, vazallusa vagy akár rabja, mégha olykor sikerül is tán felébresztenie egy-egy forrást Csipkerózsika-álmából. Az ilyen szerencsés lovag – ha van esze – ennyivel boldogan beéri, és békében regnál a maga megküzdött kis történész-királyságában. De hagyjuk a metaforákat: a történész a források végtelen száma, szükségképpeni hiányosságuk és bajosan bánthatóságuk miatt meg kell elégedjék a maga nehezen meghódított részleges igazságaival, amelyek méghozzá állandó korrekcióra szorulnak. Ha a történész ezeket az állandóan kiigazításra szoruló részigazságokat általános érvényűnek tekinti – nos, akkor Oswald Spengler lesz belőle, jobbik esetben Arnold Toybee, Sommerwell rövidítésében. (Rosszabbik esetben Molnár Erik.) Az ilyen globalizált részigazságok azután elébb-utóbb ideológiák áldozatául esnek. De már azzal is épp elég kárt okozhat a történész, ha a maga szakmai tisztességgel előadott részigazságairól nem mondja el nyíltan, hogy ezek csupán egy kisebb-nagyobb szektorát mutatják meg a valóságnak. A globalizált részigazságok ugyanis óhatatlanul féligazságokká válnak, a történész pedig a források lovagjából – akarja vagy se, tudja-e vagy se – a politika kiszolgálójává. A maga szakmai kompetenciáját és korlátait ismerő történész azonban olykor segítheti is az eligazodást a jelenidő áttekinthetetlen káoszában. Múlt és jelen megoldásai között természetesen csak dilettáns vagy demagóg

kereshet analógiákat, de mivel a „Múlt" csak absztrakció, és nekünk mindig a „múlik" jelenik meg „Jelen" formájában, a folyamat ismerete tán csakugyan segíthet az eligazodásban.

Ezt a feladatot tűzi ki Király István a magyar falusi létforma mély válságát elemző tanulmányában. Elemzésével aligha lehet vitatkozni, legalábbis jelen recenzens nem tud. De bár úgyszólván minden mondatával egyetért, történelemértelmezésként félrevezetőnek érzi.

A tanulmány ugyanis nem annyira agrártörténeti, mint inkább agrár*politika*történeti elemzés, és ezt sehol világosan meg nem mondja. Így helytálló részigazságai könnyen féligazságokká válhatnak, azt a látszatot keltve, hogy az egész mezei életen, az egész falusi világban a maga „egyetlen nagy problémáját" a mi tájainkon soha nem ismerő politika uralkodott. Ez pedig – szerencsénkre – nem igaz. A politika, néhány nagyon keserves esztendőtől eltekintve, sohasem tudta teljesen megakadályozni, hogy az egyén és az egyénekből álló társadalom több-kevesebb sikerrel meghatározhassa kisebb-nagyobb körű autonómiáját, hogy legalább valamennyire elhatárolhassa magát a hatalomtól. Inkább kevesebb sikerrel persze, hiszen itt mindig is nagyon gyöngék voltak „a szabadság kis körei", és nagyon erős a hatalom; de nem kell-é annál inkább számon tartanunk ezeket a kicsi sikereket? Nem épp ezek ébreszthetnének rá egy majdani politikát igazi feladatára?

Nem kell tán bizonygatni, hogy a 19. század rurális históriája távolról sem olyan sötét, mint a tanulmány – a maga sterilen politikai perspektívájából – vázolja. A nagybirtok halálos szorítását és a szűkszívű jobbágyfelszabadítás kártevéseit – azaz a politika eluralkodását – a parasztság persze nem tudta, nem tudhatta kivédeni. De nem is bénította meg a politika; sok helyütt meglepően jól feltalálta magát. Tudja ezt az agrártörténész is, hogyne tudná, s néhány nem politikatörténeti mondatban korrigál. Említi pl., hogy „a Dunántúl állattartó körzeteiben és a Duna–Tisza közének gyümölcstermelő zónájában a parasztság felbomlása lelassult. Sőt az állattartás modernizációjában lemaradt nagybirtok kénytelen volt a parasztbirtokok tapasztalataira, termelési gyakorlatára építeni." Csakhogy többről lehetett itt szó. Erdei Ferenc trilógiája máig érvényesen megmutatta, hogy Falu – Tanya – Város összhangjával a magyar parasztság és mezővárosi polgárság a természeti és társadalmi feltételekhez milyen jól alkalmazkodó, eredeti gazdasági formát teremtett. Azt is ő írta meg legszebben, hogyan válaszolt a század második felében és a századfordulón a történelem s természet kettős kihívására a „Futóhomok" népe a „három város" autochton és eleven urbanizációval, mely kétségtelen társadalmi fogyatékosságai ellenére gazdaságilag nemigen maradt el a nyugatibb Európa hasonló nagyságú mezővárosaiétól. És Kecskemét–Nagykőrös–Cegléd csupán három kiemelkedő minta: a Nagyalföld városait díszítő városházák és „főgimnáziumok" máig tanúsítják az építtető mezővárosi polgárság jólétét, stílusérzékét, józanságát, közéleti érzékenységét, öntudatát. Az Alföld peremvidékein pedig fölcseperedett az a jellegzetes mezővárosi-kereskedővárosi közvetítő-urbanizáció, melynek Nagyvárad lett a legismertebb példája, nyilván a *Holnap*nak s Adynak is köszönhetően. Ebben az alföldi-alföldperemi urbanizációban mindenütt igencsak nagy és növekvő volt a jómódú parasztpolgárok – ahogy Debrecenben hívták: cívisek – jelentősége. S mellettük a köreikből, de olykor a parasztság szélesebb köreiből is verbuválódott tanárok, papok, orvosok, mérnökök, gyógyszerészek szerepe. Meg a városokba munkásként, cselédként, altisztként vagy egyszerűen csak jobb megélhetést remélő „célszörű szögény embörként"

beszivárgó parasztok tömege. Akiknek a gyerekei azután már „polgáriba" vagy akár gimnáziumba juthattak; s fölcseperedve elhelyezkedhettek a középosztályi foglalkozások – dzsentrik által meg nem szállt – alacsonyabb szintjein.

Megvoltak persze ennek az amúgy is elég félszeg paraszti polgárosodásnak a maga korlátai és gyöngéi; kétségkívül igen erősen hatott például a kiegyezéses dzsentri-mentalitás és -életvitel mintája. De tán még ez se járt csupa rossz eredménnyel, és a hatás különben is kölcsönös volt. A klánszerű nemesi összetartozás például a századvég-századforduló honi városaiban bensőséges családi szeretetté nemesedett, amely semmiben nem különbözött akkori nyugati megfelelőjétől. Ez a családközpontú mentalitás is segíthette tán, hogy egyénekből álló társadalomként és egyéneiben a magyar város többé-kevésbé elhatárolhassa magát az egyre inkább elhatalmasodó állam politikai beavatkozásaitól. A páratlan gyorsasággal kiépülő vasúthálózat, az ármentesítő társulatok szaporodása és munkálataik, a malomipar gyors fejlődése, a mezőgazdasági képzés és kutatás magas színvonala mind ugyanezen irányban hatott, különös módon még akkor is, ha az intézmények működtetője – mint a MÁV esetében – az állam volt. A magyar mezőváros-hálózat gyöngéi és korlátai ellenére megteremtette legalább a parasztság egy részének a gazdagodás és a társadalmi felemelkedés hátterét. Mindez, s még mennyi minden ott rejlik a mögött a korrigáló félmondat mögött, hogy „a magyar mezőgazdasági termelés már az első világháború előtt integráns része volt az európai gazdasági életnek, ami nem keveset jelentett a kiélezett versenyben." S méghozzá mindez az irtózatosan elavult nagybirtokrendszer s az azt kiszolgáló politika szorításában történt. Amit a parasztság gazdagodás és polgárosodás tekintetében elért, azt mind a maga erejéből érte el. S hogy többet el nem érhetett, az az egész magyar polgárosodást visszavetette. Végső soron tán ez volt az oka „a lendületesebb polgári fejlődés elmaradásának." Amiből magából is nyilvánvaló a későbbi népi-urbánus szembenállás értelmetlensége. Az ellentét viszont önmagában mutatja, hogy a két világháború között már társadalmilag és többé-kevésbé politikailag is jól artikulálható formáig érkezett el a paraszti polgárosodás. Ha a faji mítoszok és a birodalmi őrületek kataklizmába nem rántják a világot, mára meglehet, két nagy, kiegyensúlyozott, komplementer modern választási párt szenvedélymentes váltakozására szelídül az ellentét, s garantálhatná, hogy akadálytalanul működhessenek a demokrácia intézményei, érvényesíthessék hatásukat a „szabadság kis körei". Azaz, a politika teljesíthetné a maga igazi feladatát.

A kataklizma méretei és szörnyűségei azonban meglehet, már önmagukban is megakadályozták, hogy a politika a nagy kataklizma kifulladása után betölthesse a maga feladatát. A világ ama felén, ahová mi estünk, és ahol változatlanul grasszált más színben a birodalmi őrület, a politika egyenesen arra törekedett, hogy az egyént és az egyénekből álló társadalmat az állam rabláncára fűzze. Azt, hogy ez a mezőgazdaság területén milyen tragikus következményekkel járt, kitűnően összegezi a tanulmány, és nyilván még sorolhatók lennének a funkcióját pont ellenkező értelemben teljesítő politika kártevései. Csakhogy a születési arisztokrácia politikájához hasonlóan a pártarisztokrácia politikája sem tudta teljesen igájába fogni az országot, tán még a 48 és 53 közötti legsötétebb „ötvenes évek"-ben sem, bár ez még nem tudható bizonyosan, és a sötétség különben is épp a mezőgazdaság területén a legáthatolhatatlanabb. Mindenesetre Magyarországon megőrződtek valahogyan „a szabadság kis körei", ha tán torz formákban és néhány emberre korlátozódva is, s a legsötétebb néhány esztendőtől eltekintve elkezdtek működni. Számos külső és belső oka lehetett ennek, a világpolitika nagy áramai csakúgy belejátszhattak, mint a honi történelem hagyományai; a történészek egyszer tán

ezt is megvizsgálhatnák, majd ha megunják ráolvasni a „negyven év" fejére a bűnöket. Mindenesetre a parasztság nem csak veszített a nagy átalakuláson. Mindenekelőtt véglegesen eltűnt a feje fölül a halálosan szorító nagybirtokrendszer. És még ha az első néhány esztendő – inkább tán egy-két esztendő – földosztásos mámora után az állami gazdaságokban és a téeszekben restaurálódott is a „nagybirtok", még ha a padlás-lesöprős, téeszesítéses, kuláklistás évek kínszenvedései a múltbéli parasztüldözések hosszú történetének legsötétebb lapjaihoz foghatók is, a parasztság egésze előtt mégiscsak megnyílt a felemelkedés valamiféle útja.

Mindenekelőtt a tanulásé. Addig is bejuthattak, természetesen, tehetséges parasztgyerekek a középiskolai, s azon át a fölsőbb oktatásba, néhol – mint például Debrecenben, Patakon, Hódmezővásárhelyen vagy Pápán – erre külön is ügyeltek lelkiismeretes tanárok; ám azért ez még ott is, ahol ennek hagyománya, sőt külön szervezete volt, mint például a debreceni vagy a pataki kollégiumban, még ott is meglehetősen kevés gyermekre korlátozódott, és főleg kizárólag a legtehetségesebbekre. Ezekből se jutott be mind, hát még a jó közepesekből. Az úrigyerekek viszont, ha mégoly butácskák voltak is, csak átbukdácsolták legalább a nyolc gimnáziumot. 1945 után viszont a kiemelkedők mellett rendes, jóeszű parasztgyerekek tömegei árasztották el az oktatási intézményeket. Bekerültek persze nagyon oda nem valók is, és ha politikailag jól helyezkedtek, meg is maradtak. Ám eleinte a népi kollégiumok az ilyeneket önmaguk kiszűrték. S bár a NÉKOSZ-t – természetesen nem hibái, hanem erényei miatt – hamar megszüntették, a hagyományaiból egy s más, egyebek közt épp ez az önmagára adó kötelességtudás, élt tovább. Következésképpen a mai vagy inkább tegnapi szakértelmiségünk, melynek jelentős százaléka ilyen paraszti származék, kiválóan megállta a helyét, itthon s külföldön egyaránt. Félre ne értsük valahogyan: ez nem a politika, pláne nem a párt- és állami vezetés érdeme, ők gyakran mindent megtettek ellene, máskor eltűrték, de soha nem segítették. A politika és a mindenható ideológia által mintegy véletlen mellékhatásként megteremtődött lehetőség fordítódott a paraszti polgárosodás javára. De az is az igazsághoz tartozik, hogy akadtak, nagy ritkán tán még a fölsőbb politikai vezetés soraiban is, akik egyéni erejükhöz és lehetőségeikhez képest amúgy suba alatt igyekeztek ezt a folyamatot segíteni. Nélkülük valószínűleg sokkal nehezebb lett volna számos értelmiségi egyéni sorsa, ám a paraszti értelmiséggé válás folyamata meglódult volna nélkülük is.

Egyáltalában nem bizonyos ellenben, hogy nélkülük is kifejlődhetett volna a magyar paraszti polgárosodás másik bázisa, a téesz-háztáji-melléküzemági gazdálkodás rendszere. Itt ugyanis nem a megnyílt lehetőséget kellett kihasználni, itt ki kellett találni és meg kellett teremteni egy új mezőgazdasági termelési formát a maga politikai, közgazdaságtani és emberi kereteivel. Ki tudja, tán még a kubai rakéta-konfrontációban elszenvedett szovjet vereség is kellett hozzá, hogy a helyi politikai elit eltekintsen alapvető dogmájától, és engedje az egyéneket és az egyénekből álló paraszti társadalmat valamelyest „elhatárolódni" az államtól? A háztájiban realizálódó több-kevesebb önállóság és gazdasági biztonság lett az alapja a parasztság és az állam kiegyezésének, és nem csekély mértékben épp ez a kiegyezés tette lehetővé a bukdácsoló, gyakran jóformán elmerülő, de a magyar gazdaságot mégiscsak valamiféle piaci mechanizmusok irányába terelgető reformot. És ott, ahol tűrhetően működött a téesz-háztáji-melléküzemág triász, ott a faluba-községbe-kisvárosba behúzódó cigányok beilleszkedése se okozott különösebb gondot.

A háztáji gazdasági eredményeit egyszer majd szaktörténészeknek kell felmérni. Nehéz dolguk lesz, mert ugyan ki tartotta számon azt a töménytelen mennyiségű csirkét, kacsát, fél disznót, kolbászt, hurkát, tojást, szőlőt, gyümölcsöt, bort, pálinkát, amit a hazalátogató gyerekek szállítottak el évek hosszú során a többnyire úgyszintén a szülők összespórolt fillérein vásárolt Trabanton, Wartburgon, Skodán? És hány gyári munkás, tisztviselő, tanár, mérnök, orvos, egyetemi docens városi lakásába épült be egy kis jóféle háztáji verejték? És túl az anyagiakon, hány gyermeknek, s egyre inkább unokának jelentette ez a „háztáji kapcsolat" a mezőt, a dombokat, az erdőt, a kék eget, a szabadságot? A városi hazalátogatók pedig észrevétlenül megváltoztatták az otthoniak igényeit. Csúnyább, de kényelmesebb házak épültek mind gyakrabban fürdőszobával, még ha sok helyütt ásott kútból vezették is be a vizet, orosz katonáktól „kéz alatt" vásárolt búvárszivattyúval.

Csonka, szegényes és félszeg volt bizony ez a falusi polgárosodás; akárcsak a századvég és a századforduló paraszti feltörekvésében: a „lendületesebb polgári fejlődés" most is elmaradt. Az is valószínű, hogy a háztáji-téesz-melléküzemág megoldás a nyolcvanas évek közepére-végére kifáradt: megmerevedett, bürokratizálódott, hierarchizálódott, s a kilencvenes évek elején akkor is válságba jut, ha nem jön a Nagy Átalakulás. Növelte a bajt a sok esztelen egyesítés meg a faluk embertelen körzetesítése és „funkciótalanítása". Azonban még ez sem mentheti fel a mai politikusokat attól, hogy szembenézzenek saját mulasztásaikkal és hibáikkal. És ha a történész a közelmúltból csak a rosszat meg a bajt mutatja meg, könnyen igazolhatja a mai hibák válogatás nélküli áthárítását az elődökre, és az egyetlen nagy „bolsevista csődtömeggé" mitizált „negyven évre". Bár igaz, hogy ehhez se történészekre, se igazolásra nincs szükség. Elegek a politikusok.

GÉCZI JÓZSEF

Paraszti jelenidő

„De hé a ken'di nem hagyi!" – hajtogatta a téeszesítés nehéz éveiben Balogh Pista, a felsőbalotai határ mindentudó analfabétája. Még azt is tudni vélte, hogy az amerikaiak a Lovászi-tanya irányából sietnek a szorongatott parasztok segítségére. A többség csak legyintett erre a beszédre, hiszen ama októberi napokban mindnyájan ott füleltek a recsegő néprádió körül: nyugat akkor sem jött segítségre, máskor sem fog. „A kommunizmus dolgában mindnyájan isten kezében vagyunk. Egyszer vége lesz – de hogy mikor és hogyan?!"

Ti még megéritek – mondotta volt nagyapám a hatvanas évek derekán. (Akkorra már levonult a megaláztatások és az ijedtség nagy hulláma). Megszelídültek ugyan a kommunisták – fejtegette –, sokat engedtek. Már akár hatalmon is maradhatnának. Ám a rendszer úgyis megbukik. Nem azért, mert elnyomják a népek, hanem, mert semminek nincs gazdája. Csak a pazarlás folyik mindenfelé.

Nagyapám meghalt 1978-ban, a Biszku-féle fejlett szocialista bohózat utolsó évében. Bő évtizedre rá összeomlott az általános tulajdonnélküliség rendszere. Várt-

váratlanul lett vége a hosszúra nyúlt epizódnak, a dédapák álmaiból muszka közreműködéssel csúfolódott történelmi viccnek. Megdöglött a kétfejű borjú, mikor már éppen kezdték gondolni sokan, hogy legalábbis ezen a tájon az egyfejű a kivétel. Ilyenkor ugyebár az emberek többségének örülnie kellene. Mégis a magárahagyatottság fojtogató érzése töltötte és tölti el a falut a rendszerváltás éveiben. Baljós vagy fáradt csend, ordítozás, panasz, keserűség és indulat mindenfelé. Ismét balul ütött volna ki a paraszt és a politika találkozása? Ő nem érti, vagy őt nem értik?

A parasztember – gondolom, nem csak a Duna–Tisza közén – már régóta figyelt a politikára. Akkor is, amikor az az urak játéka volt, akkor is, amikor az elvtársaké. Az emlékek ködébe vesző ka' ádárium-korszakban ráérős bölcselkedés dívott. A nagypolitika időnként betette csizmás lábát a faluba, ilyenkor az elmélkedés közvetlen politizálásba csapott át. A húszas évektől a rádió, a hatvanas évek elejétől a televízió bevitte a világ zörejét a faluba. A két nagy háború, valamint a forradalmas évek megjelenítették a horizonton a világpolitikát.

Azzal is tisztában voltak mindig a parasztok, hogy a szocialistának nevezett rendszer (érdekes, mindig kommunizmusnak hívták inkább) léte és vége nem elsősorban az itthoni „nagyfejűektől", hanem messzi külső hatalmaktól függ. Az utolsó évtizedekben úgy viszonyultak ehhez a reménybeli fölszabaduláshoz, mint ahogy az égi adománnyal van az ember: ha jön, jön, ha nem jön, majd jön később.

Mindez azonban korántsem jelentett passzív elfogadást, belenyugvást, különösen nem megalkuvást. Ami a falusi emberre jutott, azt megtette. Együtt élt a kommunizmussal, mert máshol nem élhetett. Ha véletlenül hitt volna benne, mindjárt az elején ébredéshez segítették. Élt belőle vagy kívüle, kijátszotta, ahol tudta. Látta elhülyülni Brezsnyevet, látta aratáskor az egyre rozogább rozsdavörös birodalmi lépegetőket, és mellettük a nyugatnémet vagy amerikai kombájncsodákat. Betakarításkor, pálinkaméréskor találkozott a hódítókkal. Megvette tankjukból a benzint, övükről a derékszíjat. Kádár János, akit az elején nagyon gyűlölt, mert új Rákosit látott benne, és akit kezdett megszokni a hatvanas években, a szeme láttára veszítette el önmagát. Ennek a Jánosnak volt egy hepije: a szocializmus. Más egyebekben mintha ugyanazt az AHOGY LEHET mércét követte volna a „NAGY" politikában, amit az úgynevezett józan paraszti eszű polgár a téeszelnök, a párttitkár, a rendőr és az adóügyi előadó félelmetes négyszögében. Amidőn azután 1989 márciusában az „öreg" beledünnyögte a kamerába, hogy válság az pedig nincsen, leváltotta magát az egyszerű lelkekben.

Az örök időkre berendezkedő államszocializmusban végig ott vibrált valamiféle ideiglenesség. A szövetkezetek parasztsága sem rendezkedett be soha hosszú távra. Mindig az éppen adott rövid kis periódushoz, politikai hullámhoz igazította magatartását, nekirugaszkodásait. A nyolcvanas években környezetében is érzékelhette a lassú romlás jeleit. Elöregedett gépek, egyre megfizethetetlenebb ipari árak, mind nehezebben eladható termékek, lepusztuló közös telepek. Lejárt a könnyen szerzett állami támogatások kora, a Nagy Testvér mind kevesebb tömegárut vett át. Sehol egy kis vívmányvédő ideológiai támadás, ami pedig korábban mindig csalhatatlanul jelezte a fellendülést, a gyarapodást. A felső vezetésben szemmel láthatóan legyengült az agrárlobbi. A reformvezetés emelkedő közgazdász és pénzügyi zsenijei újra csak teherviselő ágazatként kezelték a mezőgazdaságot. Ám még erről sem igen beszélt senki, vészjósló csendben lopakodott előre az agrárellenes reform. A Kádár mellett egymást taszigálva feltörekvő politikai technokrata garnitúrából senki sem beszélt a falu nyelvén.

Megnyíltak a szájzsilipek, elkövetkezett a szó-radikalizmus kora. Borsodban még fel-feljelentgettek valakit. Az Alföld déli részén már nemhogy a főnökök, de a feljelentők is igyekeztek felzárkózni a hangulathoz. A Fővadászok '88 májusi nyugdíjba küldése után pár hónappal már pártalapításokról suttogtak a falusi presszókban. Fal mellett közlekedett első ijedtségében a téeszelnök, nem töltötték meg az adófelügyelő évi rendes demizsonját. 1989 január végén Pozsgay kimondja a „a kimondhatatlant" – és lám, meg sem hasad az ég kárpitja. Március 15-én a teli harisnyanadrágos tanító nénik ijedezése ellenére nem történik semmi „szükségszerű". Nagy Imre temetése maga az oly sokszor elképzelt „elképzelhetetlen". Októberben köddé válnak a párttitkári székek, s már ki is mondatik a Köztársaság. A maga elé meredő volt munkásőrt a talponállóban megszánják egy sörrel. Novemberben bekövetkezik a „hihetetlen": ledől a berlini fal, puskalövés sem hallik. Decemberben, januárban az alig pár hete még hősként ünnepelt reformpolitikusok hallgatagon pislognak a rájuk zúduló szitoközönben. Egymást érik a lehetetlenségek. Románia sztálinista császára halott; a szovjetek szorgalmasan alákörmölik a saját kivonulásukról szóló megállapodást. Nem törődnek a nadrágjuk után kapkodó új bátrak csaholásával sem. Végül – ajaj, dehogy végül! – végbemegy valami „szokatlan". Szabad választás zajlik le, kortesbor, csendőrtoll, kékcédula, ifjúkommunista különítmények nélkül. Valami ilyesmire mondta az egyszeri pünkösdista soltvadkerti asszony: „többet adott az úr, mint amennyit kértem".

A változások földcsuszamlásszerű felgyorsulása meglepte a parasztságot (is)! Mi tagadás, helyzetétől, vérmérsékletétől, családi örökségétől függően meg is szelesedett egy kicsit. Mégis a nagy-nagy többség bízott abban, hogy az átalakulás során együtt fog érvényesülni a gazdasági ésszerűség és az igazságosság. (Az utóbbit ő is a meztelen politikai érdek aktuális fedőneveként fogta fel.) Bízott abban, hogy évtizedes erőfeszítései – jelentős többletráfordításokkal és pályamódosításokkal ugyan – de folytathatók lesznek. Ahogy eltudósult gyermekei fogalmazták akkoriban: parasztból másfél évszázad után polgárrá válhat végre. És kikből lennének másból ezek a polgárok, ha nem az előpolgárosodási folyamat nyerteseiből: a régi tulajdonosok talpon maradt vagy újra talpraállt leszármazottaiból, valamint azokból, akik az örök vesztesek tömegeiből kiemelkedve a hatvanas évektől felküzdötték magukat a falusi középosztályba. Talán nem csupán naivságuk okán remélték, hogy lesz majd segítő politikai erő a remények beteljesítéséért rájuk váró harcban. Az újak által meghódítandó államtól is segítséget, vagy legalább jóindulatú passzivitást vártak. Számítottak a felhalmozott értékek nagyobb részének átmentésére.

Az agrárszféra rendszerlazító robotosai, partizánjai nem tekintették magukat hősöknek, hisz a maguk javát nézve vívták kis csatáikat. (Apró kis hőstetteiket persze társasági vészhelyzetben fel tudták sorolni). Titkon bizakodtak azért valami ici-pici kis erkölcsi elismerésben. Egy-egy jó szóban, nem többen. Ehelyett megtört gerincű kollaboránsnak nevezték őket az ellenállás nagygyűléseken feltűnt újdonsült lovagjai. Ez csendült ki a négy kommunista mártír temetésén elhangzott nyugatos beszédekből és a másutt elharsogott magyaros szónoklatokból egyaránt. Nem a te műved a rendszerváltás! – sziszegték felé a korholó hangok. Megválthatod magad, ha eljössz a gyűléseinkre, ha velünk együtt üvöltesz és ránk voksolsz. Mivel régi törvény a demokráciában, hogy egyszerre nagyobb feltűnés nélkül csak egy pártba léphet be, és különösképpen egy pártra szavazhat az ember, ezért a szavazatvesztők mindenkori kórusa még hangosabban zúgta a fenti ítéleteket. Aki nem áll sehova, az a múlt ügynöke, aki amoda áll, az az ellenség bérence.

Egyedül az agyagba döngölt szocialisták nem tették egyetlen sötét zárójelbe az egész múltat. Nem voltak abban a helyzetben. A többiek viszont egymást túllihegve bizonygatták: a Kádár-korszak még a Rákosi-éránál is alantasabb, mert körmönfontabban, puhábban, atyáskodó megtévesztéssel érvényesítette a diktatúrát. Bűnös mindenki, aki gyarapodott, tanult, házat épített benne, és néha még jól is érezte magát. Ha valaki nem vette észre, hogy kemény diktatúrában él, az tehát nemcsak megalkuvó, hanem ostoba is, hiszen engedte magát becsapni. A tudata elmaradt a léttől, fel kell világosítani, fel kell emelni – hangzik a régi sztálinista tétel népnemzeti és liberális köntösben.

Mérgében is mond vadakat az ember, nemhogy képviselő-választás idején. Ennyit még kortesidőket megélt nagyapáiktól is tanultak a falusiak. Jó ideig tehát sok mindent betudtak az élesedő kampánynak, a hatalmi harc emberi gyarlóságot próbára tevő természetének. A túl hangosan ordítozókat persze szavazatmegvonással büntették. A várakozásokkal ellentétben azonban az átmeneti idők nem múltak el a kampánnyal, sőt a hisztériák mára a politika rendes létezési módjává váltak.

A modernizációs zsákutcába futó, rendszert megdöntő (most jelző nélküli) forradalom alulról érlelődött. Lentről és fentről egyaránt indultak azok a törésvonalak, amelyek a végső szétporladást előkészítették. (Mikrokörnyezetben talán éppen a mezőgazdasági szövetkezetek története modellezte a legsajátosabban a nagytársadalmi folyamatokat). Az összeomlás kritikus időpontját külső hatalmak helyzete, kényszerlépései, illetve a belső strukturális változások bizonyos holtponton való átlendülése határozta meg. A rendszer önfelszámoló forradalma végül is értelmiségi és kispolgári rohamok formáját öltötte.

Korábban maga a hatalmi szféra, később a politikai rendszerváltás fedte el a forradalmi értékű változások gazdasági és szociális tartalmát. A nemzeti kerekasztaltárgyalások újra felszínre hozták a magyar politikacsinálók ősi, közjogi hajlamait. A négyigenes népszavazás, a körülötte kialakult hamis frontvonalak, majd az ezt követően felpörgő, hisztérizálódó politikai küzdelmek hatására tovább fokozódott a politikai „forradalom" beszűkülése. A gazdasági ügyek, a szociális kérdések mind-mind alárendelődtek az életre-halálra menő politikai csaták logikájának. Kampányeszközzé silányultak.

A politikai verseny résztvevői természetesen mindent megígértek a falu népének. (A könyvesboltokban kapható részletesebb programok egy kissé ugyan ellentmondásosabb jövőképet rajzoltak fel. Ám mint egy korabeli vita bátor és éppen fideszes résztvevője rámutatott, még a püspökök mindegyike sem vette a fáradságot ezek megvásárlására és áttanulmányozására. Az összes politikai erő az összes lehetséges hibát elkövette. A baloldal, a népiek, a konzervatívok, a kisgazdák, a liberálisok kölcsönösen semlegesítették egymás egyébként is csak vezérszavakban létező agrárprogramját. Csakúgy, mint a századelőn, csakúgy, mint a világháborúk után. A vitakérdések, az érvek, sőt gyakran még a szavak is ugyanazok. Az új helyzetből új hibák bőven erednek, új felismerések alig.

Aki a paraszti magántulajdont állította előtérbe, az reprivatizációról beszélt, és egy soha nem létezett kert-Magyarország restaurációjának utópiáját rajzolta fel. A kárpótlást hangoztatók nem szóltak egyértelműen a tulajdonról. A jóvátétel emlegetése nem hangzott őszintén, inkább csak a reprivatizáció és a kárpótlás elhárítását látszott szolgálni. A privatizációt hangsúlyozók piacgazdaságot, Európát, demokráciát ígértek. Homályban hagyták, kié is lesz végül a nemzeti vagyon, benne nem utolsósorban az

érzelmektől leginkább érintett tulajdon, a föld. A szövetkezetekről sem mondtak túl sokat, zöldbárózásban viszont nem mertek leszakadni a konzervatívoktól. Volt, aki jobbnak látta nem szólni semmit a mezőgazdaságról, inkább a keresztény értékeket, a nemzet újjászületését írta zászlajára. Legfeljebb az önkormányzatok és az egyházak tulajdonára tett óvatos célzásokat.

Aki a szerves fejlődés talaján kiállt a szövetkezetek értékmegőrző átalakulása mellett, az lényegtelennek nevezte a tulajdoni kérdést, és ellenezte a kárpótlást. Senki nem merte félhangosan sem elárulni a szövetkezeti tagoknak, az államigazgatási munkásoknak és egyéni gazdászoknak, hogy ha mi kellünk is Európának, a mezőgazdaságunk már biztosan nem. (A Bécsbe járó magyarokat pedig ez a közlés nem érte volna már egészen váratlanul.) Lehetett még bízni a szovjet birodalom időleges fennmaradásában. Ez esetben nemcsak Nyugat kivételes eljárással finanszírozott védőbástyája lehettünk volna. Silányocska termékeink pár évig még vevőre leltek volna, elhárítva ezzel az azonnali szembenézés kényszerét.

Egy ortodox kisebbség makacsul védte a „vívmányokat", a „szocialista" szövetkezeteket. Visszatérés reményében búcsúztatta a szovjeteket. Még a Kádár-arcképes tábla sem állt meggyőzően a kezükben. Őket legfeljebb az a szegény mezőőr vette komolyan, aki még az utolsó közös aratás után is levetette a gazdák kocsijáról a plusz egy szalmabálát. Ő sem szavazott rájuk, mert a bukott káderekét plebejus indulattal utálta. A bálahordás után csüggedten legyintett egyet, hazaballagott a hatvanas években épített kis házikójába, melytől eltekintve ugyanolyan csóró maradt, mint apja annak előtte. Benne érkezett el a néhai szegényparasztság a végállomáshoz. A negyvenes években dűlőfelelősként elért hatalmi pályájának csúcsára. A rendszer gyermekeinek jó részét előbb értelmiségi, majd később már inkább csak szakmunkáslétbe emelte. Ő maga történetében először és utoljára egy kicsit polgár lehetett a kommunista diktatúrában – jelesül a hatvanas-hetvenes években. Most pedig rákösöntött újra a már alig feudalisztikus kapitalizmus: maradéka proletár lehet vagy földönfutó. Választáskor nem volt könnyű helyzetben. Annyira azért nem szerette a téeszelnököt, hogy az Agrárszövetségre szavazzon. A szocialistákról rossz hírek jártak, a néppárt pedig elfelejtette közölni választóival, hogy ő a szegényparasztság, a szövetkezeti tagság, a földmunkásság pártja. A kampány előrehaladtával a kisgazdák is leleményesen leolvasztották eleinte gyorsan növekedni látszó szavazótáborukat. Nekik mindenesetre maradt egy elszánt bázisuk, akiket a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudtak maguktól eltaszítani. E kitartó csoport kivételével a mezőgazdaság-közeli választópolgároknak személyenként minimum három pártra kellett volna egyszerre szavazniuk ahhoz, hogy legalább reménykedhessenek politikai érdekeik érvényre jutásában. Jórészük vállalva a múltra szavazás ódiumát, inkább otthon maradt.

A liberálisok bátorság határát súroló vakmerősége imponált a falusiaknak is. Szavaztak rájuk felvilágosult csoportok, falusi kisvállalkozók és politikailag infantilis apókák, anyókák egyaránt. Frazeológiájukban néhány tisztes kivételtől eltekintve nemigen köszöntek vissza a mezőgazdaság gondjai. Kisvárosi és nagyközségi aktíváik főként marginalizálódott vagy extravagáns értelmiségiekből, kispolgárokból kerültek ki. Inkább taszítottak, mint vonzottak. Baloldal-ellenességben edzett vehemenciával végigvitt kisgazdaellenes hadjáratuk a kampány finisében sokakat riasztott vidéken. Az MDF előretörése nyomán 1989 december végétől kétségbeesetten kereszténykedni és mértéktelenül magyarkodni kezdtek. Ez sem tűnt túl hitelesnek. Kampányuk során talán mégis ott követték el azt a független elemzők által tapintatosan máig sem elemzett legnagyobb

ostobaságot, amidőn úgymond vegyes kinézetű híveiket szabad madarakkal fellobogózott autókba ültetve győzelmi konvojokat indítottak el a falvak, a kisvárosok irányába. Harsány handabandázó csoportjaik avantgardizmusa bizonyára számos parasztot meghökkentett. Eme nevezetes kirajzás más emlékeket is ébresztett. Még szerencse, hogy nem teherautókkal száguldoztak. Mostanában a liberálisok is nagyon szövetkezetpártiak lettek, és bizonyára nagyon agrárpárt lesznek a következő választások során. Mint minden más párt.

„A vidéki Magyarország pártja", az MDF viszonylag jó indítás után rejtélyes okok miatt agrárügyekben, falupolitikában teljesen elmaszatolódott. A kisgazdaaktívák nagygazdás gőgje újraélesztette a régi falusi osztályharcos törésvonalakat. (Sok tanácselnök köszönhette ennek polgármesteri székét.) Az MDF-es aktívák viszont mintha a rég letűnt nemzeti középosztály viselkedését kezdték volna utánozni. Nem is állt a legtöbbjüknek jól. Nemcsak a minta hiánya miatt. Többségük valamiféle pozíciót betöltött az elnyomás vérzivataros éveiben. Nem ritkán a lakiteleki szellem szószólójaként tűntek fel olyan falusi orvosok, állatorvosok, jogászok, akiknek tiszta múltjuk abból fakadt, hogy párttagsági viszony hiányában is felvették őket annak idején a vadásztársaságba. Az agrárértelmiség szinte teljes kirekesztődése is megbosszulta magát. Éppen ők, a falusi középosztály leszármazottai lehettek volna egy modern konzervatív agrárpolitika kihordói. A jegyzőt, a gazdatisztet már Rákosi elkergette. A hetvenes évek hírhedt településpolitikája (iskolakörzetesítés, téeszösszevonások, faluegyesítések, vasútfölszámolások) megritkította, előzte a falusi humán- és szakértelmiséget. A népi értelmiség felszívódott a városokban, eltávolodott gyökereitől. Az empátia, a terepismeret még az érzelmileg elkötelezetteknél is legyengült. A „népből jöttek" is sokfélék, ahogy a nép is az. Sokukban túlteng a küldetéstudat, miközben rájuk jön a hidegrázás, ha egy csizmás láb közelít szőnyegükhöz. Alig kupálódik ki valaki az iskolában, máris óvni akarja az otthonmaradottak romlatlanságát. Féltették övéiket a fridzsider-szocializmustól a hatvanas években. Számon kérték a fürdőszoba-használatot, óvták a hajszás gazdagodástól, kultúrfölénnyel bírálták a lacikonyházást, az előkertek konyhanövényekkel való betelepítését. Ezek az értelmiségi vonások természetesen nem pártspecifikusak, mégis talán az MDF bázisán fedezhetők fel leginkább az átöröklődés jegyei. Egyik képviselőjük éppen a minap sürgette a népboldogító MDF-politika és a paraszti „őserő" találkozását.

AZ MDF tehát agrárkérdésekben elbizonytalanodott. Ebben nem kizárólag a koalíció nehézfiúi, a kisgazdák a ludasak, ez bizton állítható. Saját kormányát sem volt képes ellátni elvi iránymutatással. Az egymásra torlódó események és törvényhozási kényszerek mindig csak a valóság egy-egy szeletét villantották fel. A párt nemhogy befolyásolni, alakítani volt képtelen kormányának agrárpolitikáját, egészében átlátni sem. Csak mostanában kezd összeállni mezei hadaikban valamiféle összkép az agrárium helyzetéről. Hüledezve nézik például, mi történt ez ügyben a privatizáció területén. Nehéz a tükörbe belenézni. Könnyebb megkeresni a tükör mögött az ellenség kezét.

Szűk hatalmi politikai szempontból persze a legnagyobb kormánypárt nagyon is jól kezelte az agrárügyeket. Döntésközeli csoportjaikat mint gazdasági és szociális kérdés nem érdekelte. Annál többet törődtek az általuk elképzelt rendszer intézményes biztosítékainak kiépítésével. A kárpótlási törvény elfogadásában meghatározták a törvényhozás további menetét, az egyházak tulajdonának rendezésével elébe mentek bizonyos várható ellenlépéseknek. A terv legalábbis posztmodern ókonzervatív szempontból jónak tűnt. Kérdés, lesz-e ebből mozgósítható agrárbázis a következő választásokig.

Az MDF sem találta meg azt a politikusát, aki meg tudná szólítani a parasztságot. A parasztember jó szemmel veszi észre a hamisságot. Gazdatiszti modorban nem lehet előtte grófi szerepet játszani. Amúgy is áldatlan a vezető kormánypárt helyzete. Egyformán haragszik, sőt gyűlölködik rá a néhai kisgazdabázis, a csalódott szövetkezeti tagság és az oly sokszor megalázott agrárértelmiség. Az MDF-nek valamikor ugyanazt fogják a javára írni, amivel most ostorozzák: nem vezényelte le elég határozottan az agrárátalakulást. Ő politizált, a dolgok meg történtek.

Szinte egyedül a kisgazdapárt érzett rá, hogy a tulajdonnélküliség negyven évére a tulajdonkérdés középpontba állítása a leghatásosabb válasz. A reprivatizáció hirdetése egyaránt vonzotta a régi, ún. középosztály maradékait, a hajdani birtokos parasztság és a kisburzsoázia leszármazottait. A programot erőteljes ideologikus és érzelmi felhangokkal fogalmazták meg, önmagában ezért is szélsőségesnek tűnt sokak számára. A tulajdonjog visszaállításának konkrét módjáról, a használattól való esetleges különválasztásáról, a jóhiszemű birtokonbelüliek jogairól nem folytattak szakmai vitát. Nem váltak ismertté részletes tervek a reprivatizáció időbeli és egyéb korlátairól, például nagytulajdonok és a kisebb lakóházak, műhelyek, kocsmák eltérő kezeléséről. A földre nézve sem emlegettek kompromisszumos megoldásokat, sőt keresetlen szavakkal tolvajoknak, élősködőknek nevezték a szövetkezetek és állami gazdaságok tulajdonnélküli dolgozóit. Hozzátehetjük: a párt kései startolása és az elvaduló kampánylégkör nem csupán a szakmai szintű egyeztetéseket zárta ki, hanem egymás érveinek puszta meghallását is.

Csak érzelmek és politikai lózungok csaptak össze. Ugyanazon pártok (az MDF-től a Fideszig) amelyek az államszocializmus egész negyven évét egyetlen sötét éjszakának nevezték, e kérdésben ádázul védték a Rákosi- és Kádár-korszakban kialakult tulajdonviszonyokat. A visszaadás nem pusztán a „bentlakók" érdekeit sértette, legalább ennyire zavarta a nemzeti vagyon osztogatására szőtt terveket.

Meglehetős nagy „közmegegyezéssel" a választások előtt hirtelen össztűz zúdult a kisgazdákra. Nevetségessé tették, kigúnyolták őket. Torgyán személyében meg is lelték a párt komolytalanságát demonstráló politikai bohócfigurát. (Az urak a húszas években Nagyatádiban nehezebb ellenfélre találtak.) Szélsőjobboldalinak minősítették a pártot. S valóban sokszor voltak nevetségesek, anakronisztikusak, szélsőségesek – frontembereik és törzsközönségük egyaránt. Az már persze ízlés kérdése, hogy ha egy korpás gallérú parasztpolitikus a szörnyű aszályról beszél a parlamentben, akkor a gúnykacaj-e az egyetlen helyes reagálás, pusztán azért, mert összekeverte a restrikciót a revízióval. Komikusan is felfogható az a szívszorító pillanat, amikor a kitelepítést, verést, padlássöprést, téeszbe hajtást, lóelvételt megélt nyolcvanvalahány éves, bottal vánszorgó, reszketeg öregember jön sárgult papírkáival a földjéért, és a magyarázat nyomán hirtelen ráébred, hogy a tulajdonba helyezés már bizonnyal a temetése utáni időpontra esik.

A kisgazdavezérek még tovább zengték a teljes reprivatizáció szent ügyét, ám harcuk egyre inkább a földre korlátozódott. Városi bázisukat a gazdasági program hiányában jobboldali populizmussal, körkörös radikalizmussal próbálták szélesíteni. A városok közvéleményében a párt mint különleges és periférikus jelenség, vagy éppen mint szélsőjobboldali mumus könyvelődött el. Politizálásuk szubkultúraként kapcsolódott a nagypolitikához. A falvakban azonban rendes kavarodás, helyenként hideg polgárháborús hangulat támadt nyomukban. Ott komoly nyomásgyakorló politikai tényezőnek számítanak – sok helyen már egészen 1989 végétől – napjainkig. Választási

kudarcaik valamennyire visszavetették őket, de csak egy részük mozdult el a reálpolitika felé. A kisgazdákat minden történelmi mentőkörülmény ellenére súlyos felelősség terheli a faluban, a mezőgazdaságban történtekért, az összekuszálódott lelkekért, a józan belátás és kompromisszumkészség háttérbe szorulásáért.

Az idős parasztemberek megérték a várt hihetetlent, a kommunizmus bukását. Örvendeztek és emlékeztek. Felszakadtak a régi sebek, mintha tegnap ejtették volna őket. Előbb óvatoskodtak, majd egyre jobban felbátorodtak. Ha a hihetetlen megtörtént, akkor megtörténhet a lehetetlen is! A hangosabbja revansért, bosszúért kiáltott. Most itt az alkalom, hogy minden jót elfeledjen, sőt egy idő után már őszintén tagadjon. Itt az alkalom, hogy minden rossz eszébe jusson. Vissza az elvesztett negyven évet, vissza az elrabolt drága földet. Vissza a földet ott, ahol volt, úgy, ahogy volt. Takarodjon le róla mostani bitorlója, hurcolja magával portékáit. Őt sem sajnálta senki, ő sem sajnál senkit. Azt hitték a kódisok, hogy tán örökké tart a potyarendszer. Vissza a földet, de azonnal, mert az idő kegyetlen.

A múlt megbotozása kevés, nem ad kielégülést. A jelenben kellett politikai győzelmet aratni, azaz a jelenben kellett ellenséget találni. Kommunista csekély számban lakozott a falvakban. Az a néhány régi vörös szegényparaszt alig mozog már, nincs mit ütni rajta. Ellenséget leltek hát saját fiaikban, unokáikban, az agrárértelmiségben. Természetesen a konkrét álságos zöldbáró mindig a más fia volt. Ördögi démonnak kezdték látni azokat, akikkel korábban kompromisszumokat kötöttek, akikkel a hatvanas évek közepétől gyümölcshozóan fellazították a kolhozrendszert, és magánvagyonokká tették a közös tulajdon jelentős részét. Felelevenedtek az agronómusok, a könyvelők, az elnökök gyarlóságai, kiskirályoskodásai. Egyszerre voltak ők a régi hatalom gyakorlati ellenzéke és falusi helytartói. A válság idején amúgy is törvényszerűen szelektív gondolkodás most bennük látta minden bajok okozóját. Ezzel fátylat boríthatott ki-ki a maga kis hatalmaskodásaira. A bokarúgdosások közben a szemek a földre meredtek. Jótékonyan csökkent a belelátás a nemzeti vagyon nagyobbik része fölötti osztozkodásba, az agrárpolitika titkos vegykonyháiban folyó praktikákba.

Senki más nem érzett úgy rá a parasztság egy részének sérelmeire, mint a kisgazdák. Senki más nem tévedt úgy el a panaszáradatban, mint ők. Orvoslás helyett újabb illúziókat keltettek. Gyógyítás helyett újabb sebeket ejtettek. Nem is mindig az érzelmek tudatos és álszent meglovagolásáról volt szó. Sok kisgazdavezért egyszerűen elsodort a hangulat. Nem is nagyon mert valóságközelibb húrokat pengetni, nehogy gyávának tűnjön, nehogy elpártoljanak a hívek. A tényleges polgárparaszti kisgazdapolitikusok jó része már a kampány, a listaállítás során kiszorult a párt élvonalából. A rangidősség elve miatt a néhai kisgazdapárt megfáradt második-harmadik vonalbeli politikusai jöttek elő. A fiatalabb potenciális agrárpolitikusokat hamar eltaszították maguktól. A választásig nagyon parasztpárti volt ludovikás urak nem túlságosan jeleskedtek agrárügyekben. Nemcsak a Nagyatádi Szabó Istvánok, Nagy Ferencek hiányoztak, nem voltak Rubinek Gyulák sem.

Elitjeik jelentős része nemigen kötődik szervesen a mostani agrárvalósághoz. Vagy mert távol áll tőle, vagy mert túlságosan kicsiny közegben mozog. A reprivatizáció, a kárpótlás körüli kiélezett harc olyan csőlátást alakított ki, hogy csak a legutóbbi időben kezdtek beszélni a mezőgazdaság szerteágazóbb gondjairól, magáról a válságról és annak kezeléséről. Alig van ismeretük és főként koncepciójuk arról, mi is történik (történjék) ebben az országban privatizáció, kereskedelem, élelmiszeripar címszavak

alatt az agrárszférában. Aki megkísérel közülük színvonalas szakembergárdát gyűjteni maga köré, vagy netán komolyan venni a gazdák szövetkezését az új viszonyok között, hamar kollaboráns címkét kaphat.

A választási eredmény máig hatóan megroppantotta a pártot. Megbosszulták magukat a választások előtti győzelmi ünnepek. A hívek tábora az eredményhirdetés után lelkileg összeomlott. Paraszti táborukat érzelmileg is felkészületlenül érte pártjuk kudarca, valamint az agrárválság elmélyülése. Frusztrálttá váltak a reménybeli polgárparasztok, hasonlóan ellenségként kezelt sorstársaikhoz, a szövetkezeti tagsághoz.

A kisgazdapárt vesztesként vonult be a koalícióba. A megígért kormányzati szereptől még remélhettek valamit, nem tudtak ellenállni az oly közelségbe került hatalom igézetének. Azóta vergődnek a kormánypártiság és az ellenzékiség kettős szerepkörében. Többet foglalkoznak az egymás közti perlekedéssel, mint néhai bázisuk gondjaival. Kölcsönös kizárások, pártalapítási kísérletek, feljelentgetések, áruló- és ügynökkeresés. A kisgazdapárt története ebben a beállításban nem más, mint a kommunisták, Antall József és más ellenséges elemek ármánykodásának sorozata.

A kisgazdapárt eddig legalábbis nem vált a paraszti polgárosodás pártjává. Annyi biztos, hogy akarva-akaratlanul részben az új urak eszközévé, az agrárgazdaság leépítésének öntudatlan fedőszervezetévé lett. A közreműködésükkel megalkotott törvények, a bénultságuk révén korlátlanul agrárellenes gazdaságpolitika következtében a korábban középosztályosodó parasztság nagyobbik része visszacsúszik a proletárlétbe, vagy egy befelé forduló autark gazdálkodásba. Ami polgárosodás mégis végbemegy, az mellettük vagy ellenükre történik. Nem a kárpótlás végigvitelével vétettek, hanem, hogy a vélt nyertesek számára nem próbáltak felemelkedést segítő politikai és gazdasági környezetet teremteni. Ha még képesek váltani, pártsorsuk is jobbra fordulhat, és az nem lesz a mezőgazdaság kárára.

Néhány tízezer jövőbeni mezőgazdasági burzsoá már eddig is sokat köszönhet nekik. Feltéve, ha azok az ügyeskedők, azok a föld- és privatizációs spekulánsok, vagyonelfecsérlők, akik könnyű tulajdonszerzésre rendezkedtek be – a szövetkezeti tagok, a kárpótlásra jogosultak többségének rovására, valamint az állami tulajdon terhére! –, valóban vállalkozókká válnak.

A demokratikus baloldal pártjai is elkövették a politikai hibák rájuk jutó részét. „Európa velünk van", jön a jóléti állam – hirdették nem túl óvatos derűlátással a nevükben is szociáldemokraták. Később, látván a kisgazdák előretörését, odabiggyesztették programjuk végére a reprivatizációt. Róluk elég is ennyi.

A szocialistáknak jutott osztályrészül, hogy a szociáldemokrata értékeket az államszocializmus bukása után kikaparják a sárból és mocsokból. Ezzel együtt rájuk várt a tradicionális magyar szociáldemokrácia agrárortodoxiájának meghaladása. A parlamentbe bejutott pártok közül más nem vállalta fel a szövetkezeti tagság, a mezőgazdasági munkavállalók érdekeit.

Ám a baloldal – hányadszor is egy évszázad során? – most sem ismerte fel kellően a tulajdon alapvető fontosságát a mezőgazdaságban. Furcsa, hogy miközben saját maradék ortodoxai, s a szó valódi értelemben vett reformkommunistái, valamint új baloldali kisebbsége ellenében is kezdettől határozottan a magántulajdon talajára helyezkedett, ezt az álláspontját nem volt képes átültetni a falusi körülményekre, a mezőgazdasági szférára. „A mezőgazdaságban nem a tulajdonkérdés az elsődleges, hanem a hatékonyság" – hangzott a hamis tétel. A dogma látszólagos igazsága csak fokozta a zavart. A szocialis-

ták támogatták a mezőgazdasági dolgozók tulajdonhoz jutását, de ezt a szövetkezeti átalakulás egyszerű részelemeként fogták föl. (A gyenge vidéki választási szereplés jórészt külsődleges okai és következményei nem tartoznak az írás tárgykörébe.)

A pártállami államszövetkezetekben a tagság alapvetően munkavállaló volt. Nemhogy tulajdonosi, de szövetkezeti tudata sem alakulhatott ki. Ettől viszont még élt benne a tulajdon utáni vágy. Ahogy a kampány során kezdte érezni a munkahelyét fenyegető veszélyt, már értéknek tekintette a szövetkezetet. Bár sokuk még akkor sem fogta fel, hogy itt nem egyszerű főnök- vagy munkahelycsere van kilátásban. „Eddig az elnök cselédje voltam, valakié majd csak leszek ezután is" – hangzott az egyik vélemény. Mások viszont már szinte ott látták magukat újra az uradalmi közös cselédkonyhán.

A földszerzésre vagy legalább érzékelhető tulajdonlásra törekvő falusi kis egzisztenciák nagyon is rászorultak volna a baloldal pártfogására. Sokan csak azért kívánták vissza a földet, hogy egyszer végiglépjék, majd újra szövetkezzenek vele. Politikai és gazdasági segítség hiányában vagy vissza sem kérték (ez esetben a nagyhalak viszik el történelmi jussukat az árveréseken), vagy rögtön a megszerzés pillanatában el is kótyavetyélik. A törvények késlekedése, a gyeplő teljes odadobása a kormányzás első két évében, az agrárszféra magára hagyása a perspektivátlanság érzetével töltötte el az embereket. Valóban lassan lendült neki a földvisszaigénylés hulláma. Ez a tulajdon ügyét eljelentéktelenítő, a kárpótlásra sommásan legyintő álláspontokat látszott igazolni. A szocialisták a hatalmi harc eldőlése után sem ösztönözték eléggé a kisembereket tulajdoni jussuk megszerzésére, rögzítésére. „Vedd ki a részed a tulajdonból, és társulj vele", talán ez lett volna a helyes jelszó. Megtévesztőek voltak a föld iránti közömbösségről felhallatszó helyi híresztelések. Sokszor olyanok erősítették e hiedelmeket, akik a szövetkezeteket az új világban is valamiféle kollektív uradalomként képzelték el. Mások egyszerűen a konkurenciát akarták gyengíteni. Az alacsony földárakban és könnyű tulajdonharácsolásban reménykedők dicsérték a passzivitást, „óvtak" a magántulajdonnal együttjáró nehézségektől.

A szocialisták a legutóbbi időkig alig-alig jutottak el közvetlenül természetes bázisukhoz, a szövetkezeti tagsághoz, a mezőgazdasági munkásokhoz és a paraszti kisegzisztenciákhoz. A politikai gettóhelyzet és a tájékoztatási blokád mellett ebben számos más tényező is közrejátszott. A szövetkezeti önszerveződés szálait az elmúlt negyven év éppúgy elvágta, mint minden más civil szervezet esetében. E hagyományok újjáélesztése ennyi idő alatt – különösen egy szocializmusnak nevezett rendszer bukása utáni légkörben – nem sikerülhetett. A szövetkezeti tagság is meglepődve tapasztalhatta, hogy a szövetkezet ismét csak gyanús fogalommá vált, akárcsak a sztálini modellben. Miközben a posztsztalinista állami tulajdon felélése és osztogatása szinte zavartalanul folyt és folyik, a szövetkezeti szektort szűnni nem akaró támadások érik. E helyzetben a szövetkezeti tagság választás elé került: vagy a korábban nem túlságosan imádott vezetői mögé terelődik, mintegy behúzódva az ostromlott erődbe, vagy szétszéled, és az ellenséges erők könnyű prédájává válik.

A szocialisták egyfajta kényszerházasságba kerültek az agrárértelmiséggel. E réteg többsége – részben egzisztenciális okok miatt is – kezdetben egyáltalán nem akart a szocialistákkal szövetkezni. A szocialista pártról sem derült ki azonnal, képes-e valóban új pártként politizálni. Akadt az agrárszakemberek között olyan is, aki korábbi életvitelében fakadóan a kimúlt rendszerhez kötődő MSZMP-re kacsingatott. Sokan egyszerűen lelkileg nem tudták feldolgozni a történteket, saját addigi életpályájukhoz való viszo-

nyukat. Döntő többségük azonban, ha nem is a pártosodás értelmében, de a modern politikai áramlatok felé orientálódott. Övéihez és a szövetkezetekhez való érzelmi kötődés okán az átlagosnál nagyobb lehet körükben a baloldali értékeket vallók aránya. Szívük és érdekük szerint nem kevesen közeledtek a liberálisokhoz, vagy éppen a nemzeti konzervatívokhoz, a kisgazdákhoz. Ha ezt önfeladás nélkül tették, hamar orrbaverés volt a fogadjisten.

Egy részük erre a szárnya alá húzódókkal együtt bezárkózott a tsz-majorokba. Lehúzták a rolót, nehogy ki kelljen tekinteni. Az elhúzódó állóháborúban nem kevés – főként a vállalkozó kedvű térségektől távolabb eső – szövetkezet visszamerevedett. Némelyik valóságos rezervátum képét mutatta. Már csak dacból sem változtattak nevet, kint hagyták az asztalokon a Lenin-szobrokat, a folyosókon a bekeretezett vörös vándorzászlókat. Itt-ott még a választások után egy évvel is csodában, a kisgazdák vereségében stb. reménykedtek. A „nem törnek át" hangulata töltötte el őket. „Ide jöjjön a Barattyosba Torgyán földet osztani, ha mer", „bennünket csak az érdekel, tudunk-e a hó végén bért fizetni" – vidéki körútjain gyakran hallott ilyesmiket az ember. A végjátékhangulatban sok helyütt beteljesült az eredendően hamis vád is: „utánunk a vízözön, éljük fel, amink van, adjuk el, vigyük haza, amit lehet".

A szocialista párt egyik szélén még hittek a szovjet és az NDK-piac által mesterségesen gerjesztett agrárkonjunktúra továbbvitelében. A másik szélen meglehetős érzéketlenség mutatkozott a falu gondjai iránt. A „középen" uralkodó álláspont szerint a mezőgazdaság leépítése az Európába jutás előfeltétele. (Ez a bizonyos fokig helyes, ám a részleteiben való végiggondolatlanság miatt veszélyes nézet majdnem mindegyik rendszerváltó párt politizáló magját jellemezte.) Az említett „mérvadó" szocialista körök csak későn észlelték a katasztrófát: a vezényelt leépítés (helyesebb lenne szelektív visszafogásról beszélni) és a kaotikus szétzilálódás közti „árnyalatnyi" különbséget.

A fentiek ellenére csak a szocialistákon múlik: felismerik-e, hogy agrárpártiságra vannak ítéltetve. A történelmi szituáció vissza nem térő alkalmat ad erre. Most először szakadt meg a rossz magyar hagyomány: az úgynevezett népi és urbánus baloldal külön szálakon futó politizálása. Elrontani persze még mindent el lehet.

Végezetül elmondhatjuk: nem csupán a szociális béke és az európai befogadás terheit hárították (hárítódott) rá a mezőgazdaságra. A politikai ellenfelek „közmegegyezése" révén a falu a politikai harcok egyetlen nyílt terepévé lett. Az MDF és az SZDSZ paktuma a kormánykoalícióra ruházta az agrárszféráért, a földtulajdonért való teljes felelősséget. A koalíción belüli vita során a miniszterelnök csak az alkotmánybíróság közreműködésével tudta semlegesíteni a kisgazdák radikális reprivatizációs programját. A kárpótlási törvény már csak a földnél tette lehetővé a burkolt reprivatizációt. Az alkotmánybíróság itt viszont megnyitotta a földhöz jutást a földdel soha nem rendelkezett kárpótlásra jogosultak számára is. A városok „bentlakói", a birtokban lévők tehát megvédték érdekeiket a régi tulajdonosokkal szemben. Azon az áron is, hogy a parasztságnak még a mezőgazdaságtól messze esők terheiből is részt kell vállalnia.

Az ádáz viták két éve alatt nem jutott energia átgondolt agrárpolitikára, az új intézmények kiépítésére. Az így előálló veszteség talán még a korábban leírtak következményeinél is súlyosabb lehet. A mezőgazdasági termelés sajátosságaiból fakadóan itt egy év kiesés is visszafordíthatatlan leépülési folyamatokat indít el.

Mint a magyar történelem elmúlt évszázadában mindig, a polgárosodni vágyó parasztság most sem jutott megfelelő politikai képviselethez. Hozzájárult ehhez még – mintegy ráadásul – az agrár-érdekszervezetek gyengélkedése is. A régi az új hatalmasok

szemében legitimitáshiánnyal küzd, az újak a kiforratlan tulajdonviszonyok közepette vagy föl sem álltak, vagy túlságosan politikai-ideológiai befolyás alá kerültek, pártversengés tárgyává lettek.

Nehéz ma még felmérni, mi következik ezután. A történelem által fölkínált valamennyire szerves polgárosodás esélyei mindenesetre elenyésztek. A szívós magán- és kiscsoportos stratégiáknak köszönhetően a parasztság egy része mégis polgár lesz. Sokakból viszont még „proletár" sem. Egy paraszti létből kitörni nem tudó, viszonylag széles réteg még sokáig fog kísérletezni a megkapaszkodással. A kicsit nyugatos, kicsit vadkeleti kapitalizmus vastörvényei talán lerövidítik majd e kínlódás periódusát. A paraszti jellegű életforma végleges eltűnéséről szóló jóslatokba ennek ellenére nem bocsátkozunk.

KRITIKA

Görömbei András Nagy László-könyvéről

Másfél évtizeddel ezelőtt távozott váratlanul, s már kiérlelt monográfia is tanúskodik életművének rangja mellett. Fájdalmas hiány, hogy nincs már közöttünk – életkorától akár erői teljében is alkothatna még –, megnyugvás, hogy művein s arcélét másmás nézőszögből megörökítő fényképfölvételeken túl nemcsak folyóiratok lapjain elszórt emlékezések és méltatások őrzik már alakját, nem is csupán könyvrészletek értő sorai tapogatják körül varázsos verseinek együttesét. Tüskés Tibor gyorsan megírt, más műfajú könyvét követően néhány hónapja olyan munkát is a kezünkbe vehetünk, mely az irodalomtörténet-írás magas szakmai követelményeinek eleget téve követi nyomon Nagy László három és fél évtizedes költői életútjának fejlődésvonalait. A tárgy által megkövetelt alapossággal, de a hozzá való érzelmi kötődést, az alkati hasonlóságokat is kifejezésre juttatva.

Görömbei a hagyományos életmű-monográfiák eljárásaihoz igazodva indítja (és nagyobbrészt ezekhez igazodva folytatja is) könyvét. Az életpálya korai lépéseinek megrajzolásával, az egyéniséget befolyásoló külső tényezők fokozatos számbavételével. Eleven, színes jellemkép színfoltjait veti papírra, éppúgy odafigyelve a tárgyi világra, mint a különböző szellemi indíttatásokra. A gyermekkor és a szellemi érlelődés mozzanatai egyaránt érdeklik, de nem akar szétforgácsolódni a részletek sokféleségében: a maradandóra összpontosít. „...a létezés pompájának és bőségének az élménye dolgozik benne – idézi a fájdalmasan korán elhallgató Kiss Ferenc megfigyeléseit. – Az állatok látványában is mindig az életteljesség tobzódása nyűgözi. A délceg, a királyi, a formás tobzódás." Öntudatra ébredésétől „a szabadságot tartja a létezés természetes állapotának" – fűzi tovább az előbbi gondolatmenetet Görömbei, a pályakezdő fiatalember fennmaradt sorait vizsgálva. A változatos, eleven bakonyi környezet, a versírásra példát adó olvasmányok – József Attila, Ady Endre, Sinka István kötetei – együttesen alakítják látás- és kifejezésmódját. Már a negyvenes évek derekára vonatkozóan kimutatja a monográfia a mitikus szemlélet elemeit – részben apokaliptikus látomásokkal való rokonságukban, katolikus–pogány hitvilág képeinek sajátos egybeszövődésében. Fölfigyel eközben egy-egy később fontos szerepet kapó mozzanatnak az átalakulásaira is, alkalmanként lehetséges nép- és műköltészeti forrásaik után is nyomozva. Teljes otthonossággal igazodik el az életmű különböző szövevényeiben, kirajzolva a részben ellentétes szakaszokból is összetevődő egész lényegi egységét. Meggyőzően mutatja ki, mennyire fontos összetevője ennek csaknem mindvégig a reneszánsz természetkultusz ötvöződése egyfajta paraszti világlátással, hogyan lesz majd eggyé a romantika végtelenre irányulása és érzelmi lobogása valamilyen „nomadizálás"-nak a szellemével – úgy, hogy közben modern alkotók erkölcsi eszményeivel is össze tudjon találkozni. Ősi költői hagyományok és modern stílusirányzatok szintetizálásához teremtve alapot. Akár valamilyen nemes értelemben vett rendnek a megvalósítását is célul tűzve, de látomások hevületét is továbbsugározva.

Számba veszi Görömbei András a bonyolultabbá válás, az intellektualizálódás különböző megnyilatkozásait is, megkülönböztetve egymástól a „hosszúénekek" korábbi és későbbi csoportjait, nyomon követi az értékválság korábbi és későbbi periódusainak kifejeződéseit.

Bizonyos tekintetben előnyös helyzetből írhatta meg könyvét. Nemcsak az számítható az előnyt biztosító tényezők sorába, hogy évtizedeken át kísérte figyelemmel annak a pályának az alakulását, amelyről most összefoglaló képet kellett adnia, hanem az is, hogy ennek során soha nem tartozott azok közé a kritikusok közé, akik akár csak a legkisebb mértékben is engedményeket tettek volna a korabeli művelődéspolitika hamisításra késztető igényeinek. Költő és életművének értékelője – mondhatni – egyazon hullámhosszon tudtak szólni; inkább csak műfajaik különböztek egymásétól. Érzelem- és gondolatvilágukat is egyazon erkölcsiség irányíthatta.

Ennek a ráhangoltságnak néhány tényezője ugyanakkor vitára és hiányérzeteknek a megfogalmazására is ösztönözhet.

Közvetlenül inkább csak néhány kiigazítás mutatkozik szükségesnek – de ez sem lényegtelen pontokon. A könyv például megjegyzés nélkül veszi át Nagy László egyik 1970-es emlékezéséből a megállapítást: 1948 őszén „nagy forradalmi lendületben élt az egész ország", s ehhez kapcsolódik utóbb saját szavaival is: „A kollégisták hite... változatlanul lobogott", „a háború utáni letargiából... a magyar társadalom jelentős része 1948 táján szabadult föl" (58–61). Bizonyos, hogy *voltak*, akik így éreztek – különböző irányú torzítások korszakain túljutva kell tisztáznia a történetírásnak, hogy vajon *hányan* lehettek? És hogy azoknak a világlátását, akiknek ilyesfajta élményeik *is* voltak ekkoriban, milyen *más* szemléleti tényezők is árnyalták és ellentételezték? Nem lehet kérdéses, hogy mindennek földerítése nem férhet be egy költői életmű-feldolgozás keretei közé, egy leegyszerűsítő szemlélet egyszerű átvétele azonban nem lehet indokolt. Bárkitől származzék is az.

Hasonló kérdések, illetve hiányérzetek fogalmazódnak meg néhol a későbbi tárgyalás során is. Hogy már az ötvenes évek első felében is ott feszül Nagy László költészetében az akkori rendszer különböző megnyilatkozásai elleni indulat, afelől természetesen éppoly kevéssé hagyja olvasóit bizonytalanságban a monográfia szerzője, mint afelől, hogy ezek az indulatok később még sokkal erőteljesebbekké válnak a rendszer haszonélvezői ellen. Annak tekintetében azonban már nem végez eléggé mélyreható kutatásokat, hogy vajon az a lírikus, aki már *A vasárnap gyönyöre* – a *Gyöngyszoknyát* követő második hosszúvers – soraiban egyértelműen kimondta, a „műhely, gyönyörű műhely nem lett a föld meg az ég" ítéletét, eljutott-e egyáltalán a későbbi évtizedek folyamán (és, ha igen; mikor, minek a hatására) annak fölismeréséig, hogy a Föld „gyönyörű műhely"-jé formálásának terve, melyben „a legszilajabb álmon is túl a rend" jöhet világra, jónak és igaznak évezredek óta várt gyönyörű egysége, *a maga egészében* sem volt több illúziónál. (Nemes és nemtelen tettek végrehajtására egyaránt – ha nem is egyenlő mértékben! – ösztönző illúziónál.) Jóval hatvannyolc eseményeit követően kezd csak halványulni Nagy Lászlóban az az ideálkép, melynek létrejöttében a reneszánsz életörömre és cselekvésigényre időnként sűrűn hivatkozó szocialista mozgalmak is fontos szerepet játszottak? Annak fölismerésével, hogy nem a mozgalom eszméinek meggyőződéses hívei és ezek elvtelen meghamisítói – „a történelem napi gyakorlata és a szocialista emberségeszmény platóni modellje közti diszharmónia" – adják századunk fő ellentétét. (Noha bizonyára elmondható, hogy ez *is* ott van – sok mással együtt – a kor fontos tényezőinek sorában.)

Mindenképpen vannak ezen a területen – az immár érett lírikus bölcseleti-társadalomtudományi tájékozódásának földerítését illetően – kutatást kívánó feladatok. Ha meglepően új eredményekre talán nem is lenne indokolt számítani.

A mondottakkal kapcsolatban azonban már a megfogalmazott értékítélet egyes részeit tekintve is vitára késztet a monográfia szerzője. Mert azt ugyan részletekbe menő elemzések gazdag együttesével mutatja ki, hogy Nagy László „Mindenség-mértékű": színes látást, képzeleterőt, érzelmi telítettséget és szilárd erkölcsi tartást egyaránt kifejező életműve *kiemelkedő* teljesítménye a kor magyar irodalmának, az a kijelentése már nem tekinthető bizonyítottnak, amely szerint ez az évtizedeken át csaknem töretlenül jövő- és ifjúsághitű, szabadságvágytól és forradalmas indulatoktól hevített költészet adná „az ötvenes-hatvanas-hetvenes évek magyar társadalmáról... a legmélyebb, legteljesebb, leghitelesebb képet" (399).

Alighanem általános érvénnyel is érdemes lemondanunk az ilyen hely-, illetve szerepkijelölésekről.

Görömbei András sok szempontot figyelembe vevő, alapos verselemzéseinek arányosan elrendezett együttese máskülönben nagyon is meggyőző. Talán a kívánatosnál nagyobb mértékben hajlik a részletező ismertetésre: ezzel nagyobb mértékben szolgálja az ismeretterjesztést, mint amennyire előadásmódjának sarkalatossá formálását. A magam részéről stilisztikai vonatkozásokban várnék még tőle leginkább további kutatásokat. Mi teszi – az asszimilált hatásokkal együtt is – annyira összetéveszthetetlenül egyénivé a Nagy László-i hangszínt? „Mafla dobok", „orra bukó" álmok és porba lehulló „kajla kalap"-ok megejtően esendővé rajzolt együttese hogyan tud kozmikus távlatok érzékeltetésével is egységet alkotni? „Tapsikoló örömök" hogyan tudnak „iszonyú erőnek bázisa"-ival egyazon rendszerben létezni? Milyen különös minőségeket képvisel a „tündér arcokkal dőzsölő" *mámor*, a „fejbelőtt *ménes* szédülete", „az örök hiány köszörűje" – mi minden rejtőzhet az olyan költői látomások mélyén, melyekben „őrült, repedezett Lear-arcát, akár egy háborús patrontáskát" akasztja föl az elbeszélő újra föllelt erdejének tölgyeire?

A választ kívánó kérdések, kitöltésre lehetőséget kínáló hézagok számát persze soha nem nehéz növelni. Ebben az esetben például Nagy László portréverseinek viszonya Juhász Ferenc költői portréihoz éppúgy földerítést kíván majd, mint amennyire erre várnak utolsó másfél évtizedének életrajzi eseményei is. (Viszonya munkahelyéhez, az *Élet és Irodalom* szerkesztőségéhez, családjához, barátaihoz és volt barátaihoz, önnön népszerűségéhez – és így tovább.) De ne legyünk türelmetlenek. Semmi sem állja ma útját a további munkának. A divatok váltakozása remélhetőleg nem fogja tartósan elterelni a Nagy László-versekre fogékony fiatalokat sem attól, hogy – esetleg más szemszögből és más módszerekkel – kiegészítsék a most megfestett képet. Föltehető, hogy a harmadik évezrednek nem ugyanazt fogja jelenteni ez a költészet, amelyet a huszadik század embere számára jelentett. Bárhogy legyen is azonban a távolabbi jövőben, a jelenre vonatkozóan megnyugtat, hogy rangjához méltó kézbe került évtizedeink egyik legrokonszenvesebb arcélű lírikusának munkássága. S okunk van rá, hogy reméljük: még ez a kéz sem írta le róla a maga utolsó szavait. *(Magvető, 1992.)*

Tamás Attila

Fehér zászló Erdély felett

KÖNTÖS-SZABÓ ZOLTÁN (CSALÁDI) KRÓNIKÁJÁNAK ELSŐ RÉSZE

Szabad-e a kritikusnak megrendültségét megosztani? Illő-e arról beszélni, hogy könnyeit törölgetve tette le kezéből a könyvet? Belefér-e a bírálatba a témával kapcsolatban a személyes tapasztalat, a fájdalom, a félelem, az együttérzés?

1.

Ami erről a könyvről mint irodalmi alkotásról elmondható, azt nagyon tömören összefoglalhatjuk. Egy regényfolyamnak első darabját tartjuk a kezünkben. A műben elbeszélt események időhatára 1916 és 1921. K. unitárius lelkész, aki 1889-ben született Nagyenyeden, egész életében naplót (diáriumot) vezetett. „A családi hagyaték az idősebb fivér tragikus halála után kerül az öcs tulajdonába, aki Erdélyből csempészi át Magyarországra a nyolcvanas évek végén. Az egész örökség, az emléktárgyakkal együtt, elfér egy vulkánfíber utazótáskában. Nagyapjuk több mint hetven évig vezet diáriumot." Ezek a könyv első mondatai. A nagyapa: K. tiszteletes. Az öcs, az unoka: az író, Köntös-Szabó Zoltán.

A könyvnek három – betűtípussal, betűnagysággal, sorkihagyással megkülönböztetett, léniával elválasztott – rétege van. Az egyik réteg: K. tiszteletes anilintintával írt eseménynaplója. A másik réteg: az unoka vissza- és előreutaló kommentárja, az időjáték, amelyből a történések előzménye és távlata kirajzolódik. A harmadik réteg: különféle korabeli dokumentumok, szerződések, újságcikkek szövege. Úgy tetszik, valóban létezik egy Magyarországra átcsempészett családi hagyaték, egy somkóró illatú napló, bár ennek léte vagy nemléte másodlagos (pusztán filológiai) kérdés. Ami fontosabb: egy hiteles dokumentumnak *látszó* művet tartunk a kezünkben. Ennek a látszatnak az elfogadtatása, elhitetése pedig már az esztétikai minőség kérdése. Köntös-Szabó Zoltán *írói* remeklése, hogy azt is, amit nyilvánvalóan ő ad hozzá a tényekhez, nem kitalálásnak érzékeljük, hanem tényként fogadjuk el. A könyv homogénná formált műegész, lebilincselő olvasmány; a fölkavaró művészi élmény hatásával ajándékozza meg az olvasót.

K. tiszteletes előbb Etelkafalván, majd Torda közelében, Aranyosvidéken, Szentseren szolgál. 1913-ban köt házasságot. Első gyermeke, Zoltán korán meghal, második gyermeke Anna. (Ő lesz az 1940-ben született író, a másodszülött unoka édesanyja.) A családi élet és a köztörténet eseményeit az ő nézőpontjából látjuk. K. tiszteletes „bárányos jóhiszeműségű" ember, „szerfölött" naiv és idealista. Világlátásának kritikáját felesége, a kis papné fogalmazza meg, akit hajdan a színészi pálya vonzott, de életét végül is egy mezei lelkésszel osztja meg. K. tiszteletes tanult ember, értelmiségi, hétköznapjaiban, diáriumában hitelesen férnek meg egymással a parókia, a háztartás csipcsup gondjai és a világpolitika eseményeire történő reagálások. Nyájához hű pásztor. S ha gondolkodásmódját, tetteit (feleségével együtt) alkalmanként naivnak ítéljük is, végső soron a helytállásban, a hűségben, az ellenféllel való „bánásmódban" neki adunk igazat. A lelkészcsalád körül fölvonulnak az erdélyi falu jellegzetes alakjai, megalkuvók és alkalmazkodók, hűségben megmaradók és repatriálók, magyarok és románok – egy-egy eposzi jelző hangsúlyozza tulajdonságukat: a borissza harangozó, a takaros-faros

harangozóné, a széle-hossza kurátor atyámfia, a pöttöm doktor, a fogkefe-szemöldökű postamester, a zsidó kocsmáros, a menyecskéző állomásfőnök, az állásából elcsapott kántortanító, a szerfölött elegánsan öltözködő primnotar, az emberi kapcsolattartásban nem éppen következetes görögkeleti pópa és még sokan mások. Egy erdélyi falu hétköznapjait és a világpolitika nagy eseményeit egyaránt magába foglaló regényt, K. tiszteletes számadatokat és meditációt, családi eseményeket és köztörténetet tartalmazó, töredezett és fiktív diáriumát a sajátos nyelv gyúrja egységes egésszé. Ez a nyelv régies és metaforikus, szókincsében népnyelvi és deákos (latin és román) eredetű kifejezések egyaránt találhatók (vala, vádoltatnak, ökelme, veselkedik, cibikkel, galagyol, fezőr, perfekt, ratifikál stb.). Ez a nyelv csak az első pillanatban teszi nehéz olvasmánnyá a könyvet. Ha beleéljük magunkat K. tiszteletes helyzetébe, ha elfogadjuk látásmódját, a regényben egyszerre minden természetessé és hitelessé, meggyőzővé és érvényessé válik.

2.

A regény mélyebb rétegét a „mesén", a „kalandon" túli meditációs anyag, a történet megismerése nyomán fölbukkanó gondolatok, tűnődések, eszmélkedések adják. Talán nem jelent meg szépirodalmi alkotás nálunk a közelmúltban, amely jobban rádöbbentett volna az erdélyi magyarság kérdéseire, sorsára, múltjára, lehetőségeire, amelynek elolvasása után jobban értenénk Erdélyt, mint Köntös-Szabó Zoltán regénye. A kiadó ajánlása szerint az író művészi alapállása – „aktuálpolitikai szinten megfogalmazva" – „nemcsak a magyar–román közeledést szolgálja, hanem a megbékélés lehetőségeit kutatja". Alighanem az írónak nem volt semmiféle „aktuálpolitikai szinten" megfogalmazott célja. De ha volt is, az akkor sem a megbékélés lehetőségeinek a kutatása volt. Már csak azért sem, mert aligha lehet közeledésről és megbékélésről beszélni ott, ahol ezt csak az egyik fél akarja. Az író célja sokkal inkább a jelen realitásával való kérlelhetetlen szembenézés, a történelmi tényekre való figyelmeztetés, a keserű számvetés volt.

Induljunk ki a legridegebb tényekből. Ezeknek szövegét ott olvashatjuk Köntös-Szabó Zoltán könyvében. 1. Az 1916. augusztus 17-én megkötött titkos egyezményben a királyi Románia kötelezi magát, hogy megtámadja Ausztria-Magyarországot, s ennek fejében az antant elismeri Románia jogát Erdélyre, a Partiumra és Bánátra. 2. A gyulafehérvári nyilatkozat kimondja a románok és az általuk lakott területek egyesülését Romániával. 3. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum Romániának ítéli Erdélyt. Ezek a tények, s a tények – tudjuk – makacs dolgok. Lehet azon tűnődni, hogy Erdély sorsának alakulásában milyen káros szerepet játszott a hivatalos magyar politika bűne (pl. hagyta, hogy Erdély földjét bukaresti bankárok vegyék meg, s magyarok milliói pedig kitántorogjanak Amerikába), vagy milyen szerepet játszott az erdélyi magyar értelmiség naivitása, korlátoltsága, szűklátókörűsége; azon is lehet tűnődni, hogy mi lett volna, ha nem hangzik el Linder Béla felelőtlen kijelentése: „Nem akarok katonát látni!", hanem támad egy magyar Kemál pasa, és a Kárpátok hágóinak elreteszelésével megakadályozza Erdély katonai elözönlését; s azt is latolgathatjuk, hogy naivitás volt Wilson személyében és a nagyhatalmaknak a békekonferencián megnyilvánuló bölcsességében bízni – a történelem azonban nem ismer „mi lett volna, ha..."-féle kérdéseket. Egyet tehetünk: a tényeket tudomásul vesszük, és a mai, a jelen tennivalókat, valamint a jövő lehetőségeit mérlegeljük. Megoldást jelentene-e a finn példa? Karjalát, a Kale-

vala földjét úgy vették el a finnektől az oroszok, hogy minden finn embert, de még a temetőkben őrzött sírokat is átköltöztették a finnek a maradék országterületre. Ilyen átköltözésre kétmillió erdélyi magyar nem ösztönözhető, s valószínű, az anyaország magyarsága sem volna kész a befogadásra. De az ötlet arra mindenképpen alkalmas, hogy elgondolkozzunk az anyaország felelősségén: a nemzetiségi megmaradás egyik feltétele: milyen példát ad az anyaország a hazaszeretetre, a tisztességre, az összefogásra, a rendre, mintakép marad-e az utódállamok magyarsága számára, vagy nem? Egy másik lehetőség a svájci példa: Kelet-Európa Svájca tudna-e lenni Erdély? Minden bizonnyal 1920-ban erre még volt reális lehetőség. Erdély akkor még önálló történelmi, földrajzi és etnikai, kulturális egységnek látszott. A Regát gazdasági és kulturális színvonala mélyen az erdélyi latt maradt, s az erdélyi magyarság és az erdélyi románság között valamiféle érdekazonosságot lehetett fölfedezni. (Ady is érzékelte ezt.) Talán még 1945-ben is föl lehetett volna támasztani a tervet. Tudta ezt a hivatalos román politika is. Ezért indította el a regáti, moldvai és havasalföldi románság nagyarányú betelepítését Erdélybe, ezért szorgalmazta a falurombolást. Mára már megváltoztak Erdély etnikai arányai: egyfelől a zsidók és a szászok pénzért megválthatták a kitelepülést, az emigrációt, másfelől megnőtt a betelepített románság súlya a helybeni, őslakos románsággal szemben, s ezzel megszűnt a svájci terv, az önálló Erdély lehetősége. Ugyanakkor egy sor mai gond ebből a mértéktelen áttelepítésből származik: a korábbi, etnikailag homogén közegből átköltöztetett regáti román ingerült, és nem érti, hogy új környezetében miért talál más nyelven beszélő „idegeneket".

Miért nehéz a közeledés és a megbékélés lehetőségéről beszélni? Ilyennek csak akkor van értelme, ha mindkét fél őszintén akarja. Az erdélyi magyarság szemmel láthatóan tudomásul vette sorsát, reális helyzetét, lehetőségeit. A román nacionalizmustól azonban távol állt az őszinteség. A gyulafehérvári nyilatkozat ígéretei mindmáig ígéretek maradtak. A hivatalos román propaganda megtévesztő volt: mást mondott kifelé, más volt a gyakorlat befelé. A hivatalos román politika gyakran élt a békekötés és a békeszegés eszközével, a szavak és a tettek különbségével, az ígéretek és a megvalósítás ellentétével. Ha a székelyek, a csángók „elmagyarosított románok", ha a történelmi kártétel és a hazugság büntetlen marad, ha az erőszak polgárjogot nyer, akkor nem lehet beszélni közeledésről és megbékélésről. Nem hatott az ilyen érvelés: Romániának lenne jobb, ha nem sanyargatná, hanem megadná a jogokat a kisebbségnek. Nem igazolódott a remény, hogy az erdélyi magyar értelmiség kontaktust tud találni a román értelmiséggel, s az utóbbi érzékeny és megértő a magyarság sorsa iránt. Ez a réteg felhígult, elvékonyodott, s zömében már nem az erdélyi magyar értelmiséggel vállal közösséget, hanem a nacionalista román politikához húz. Az erdélyi magyarság, úgy látszik, beletörődött sorsába: aki tehette, vagy oka volt rá, emigrált, aki a történelmi örökséget, a hűséget, a maradást, az erkölcsi értékeket választotta, annak a nehezülő sors vált osztályrészévé. Sajnos, még ez a beletörődés sem zavartalan: a román nacionalizmus az erdélyi magyart nemzetiségi létében naponta sérti, ingerli, provokálja.

Van még egy súlyos tanulsága Köntös-Szabó Zoltán könyvének. A nemzetiségi kérdés megoldásában a Nyugatot illetően nem lehetnek illúzióink. Ahogy a magyarságot magára hagyták a török ellen (Nyugaton senki sem becsülte, hogy századokon át a kereszténység védőbástyája voltunk a mohamedán invázió ellen), úgy a nagyhatalmak, Amerika, Anglia és Franciaország ellenünk voltak 1920-ban Trianonban: nemcsak az első világháború veszteseként, hanem a nemzetre erőltetett Tanácsköztársaság miatt is

büntettek bennünket. De Jaltában, 1945-ben és 1956-ban sem keltek védelmünkre. Nyugaton nem ismernek, nem szeretnek bennünket, Nyugat számára nem vagyunk rokonszenvesek. Hatásosabb a kárunkat szolgáló ellenpropaganda, mint értékeink megmutatása. Közmondásos a magyar széthúzás és pártoskodás: a magyar hadifogolytáborokban az ellenségeskedés, a magyar emigráció belső vitái. Más kérdés, hogy Trianon mai csődje a nagyhatalmak kritikája. Mindennél világosabban mutatkozik meg ez Kelet-Európa mai válságában, Jugoszlávia szétesésében, Csehszlovákia fölbomlásában. De azt is látjuk, hogy – talán épp a rossz lelkiismeret miatt – ma is tétlenek, nincs hatásos eszközük a megoldásra, az ellenségeskedés megfékezésére, a kisebbségi és más emberi jogok védelmére.

A királyi Románia még adott valamit az erdélyi magyarságnak, mert tudta, hogy az ország belső békéje miatt erre szüksége van. Mi lesz a jövő? Ahogy széthullott a horvátországi szórványmagyarság – egyik része magyarországi menekülttáborokban senyved, másik része a Drávaszögben szerb megszállás alatt retteg, s csak maradék harmada él Horvátországban –, úgy porlik szét az erdélyi magyarság is? A mai román nacionalizmus idegesebb, mint a két világháború közötti volt. Ennek egyik oka minden bizonnyal az, amiről K. tiszteletes diáriuma még nem beszél, de amit történelmi ismereteink alapján mi már tudunk: a trianoni békediktátumot a történelem egyszer már – 1941-ben – felülbírálta. A román nacionalizmus talán jobban tudja mint mi: a történelem nem ismer örök békediktátumokat, nincs örök Trianon. De van tragikus és/vagy felemelő örök emberi helytállás. *(Magvető Könyvkiadó, 1992.)*

Tüskés Tibor

A hiányzó történet boldog véget ér

GÉCZI JÁNOS: A TORONY

Nehéz dolog ma olvasni. A történet, amiért olvasunk, unos-untalan odatolakodik a tudatunkba a képernyőről vagy az újságok rövid „érdekes"-eiből. Már sem a rosszindulatunkra, sem a gyávaságunkra nincs szükség ahhoz, hogy gyilkosokkal népesítsük be a világot magunk körül. Az a szövegháló, amelyik szinte az eget is eltakarja a szemünk elől napostul, a képzeletünk helyett megteszi mindezt rövid idő alatt, frappánsan. A tragédia, amely a maga misztériumával néha-néha megtisztította mindennapjaink semmilyenségét annak bűneitől, viccé vált. A két és fél órányi színházi megrendülésből, az ennél jóval rövidebb, de még mindig huzamos miséből a „posztmodern" embernek marad a videoklip négy-öt percnyi, illetve a reklám húsz-harminc másodpercnyi csodálkozása. Életproblémákra kapunk pillanatok alatt egyértelmű megoldásokat. Csakhogy a csodálkozásnak és a csodálatnak túl sok köze nincs egymáshoz, az utóbbi megmarad a kultúra és a vallás, az előbbi pedig az e kettőt oly lelkesen helyettesítő posztmodern jellemzője. Eszemben sincs ezért kárhoztatni a videoreklám-kultúrát. Az inkább a mi minőségünk képbe öltözése vagy vetkezése, és nem ok, hanem okozat. Nem miatta nincs istenünk, hanem nekünk nem kell az Isten. Túl sokat kellene vele beszélgetni, és akkor lemaradnánk az aznap esti rövid, könnyen emészthető megváltásról.

Vajon melyikünk tud majd megszabadulni néhány órára a mágikus hengert delejező, könnyen szerzett kegyelemről azért, hogy elolvassa Géczi János új könyvét? A kritikus reménykedik, talán ha az olvasót legalább egyszer lépre csalhatná. Hogy a méz majd keserédes leszen, azért úgyse neki kell felelnie, hanem... De talán a kritika végére ez is kiderül.

A torony fejlődésregény. Végig drukkolhatunk V. Antalnak, aki a hős, hogy beteljesedjék az élete, tegyen szert elegendő bölcsességre, tanuljon meg mindent, ami (nem) mindennapi életének a kényelméhez kell. Ne vigyék kísértésbe, illetve csak vigyék, majd megmenekül, vagy ha nem, akkor legföljebb nem fogjuk szeretni a könyvet. Aztán némi hányattatás, tévút és téveszme legyőzése révén szerezze meg Zsófit. Zsófi pedig a bölcsesség és a megnyugtató szexualitás allegóriája, akit Fielding óta várunk a (fejlődés)regény végén. Ha Zsófi nem jön, legalább haljon meg, vagy legyen a másé, de mindenképpen beszélhessünk róla.

Ne keseredjen el az olvasó, mert amire vár, várhat eleget, pedig nincs bő lére eresztve ez a regény. V. Antal nem törődik azzal, hogy az anyja vagy *az üzemben egy termetes asszony* (29. o.), és az olvasó is azt várja, hogy *nősüljék*. A hős ehelyett a tornyot építi. Ennek az lesz a következménye, hogy mindaz a várakozás, amivel a meg nem történő történeteket várjuk, a toronyban, annak építésében talál célt. Ha a hőssel nem történik semmi, akkor nyilván a toronnyal lesz valami. Majd le kell bontani a hatóságok miatt, és akkor mi sajnálhatjuk V. Antalt; vagy esetleg V. Antal hibájából magától összeomlik a lakótelep közepén ez az érdektelenségében a figyelmet magára terelő tárgy. Ha pedig így lesz, akkor még izgalmasabb dolga lesz az olvasónak, mert valahogy csak ki kell magyarázni a hős tévedését. De a toronnyal azon kívül, hogy hosszú évekig épül, nem történik semmi. Se nem veszélyes, se nem föltűnő, semmilyen. Semmilyenségében beleépül a regény világában élő emberek életébe. *Ha az óvó nénik színes ceruzákat, fehér papírlapokat osztottak ki a rájuk bízott csöppségek között, akkor a csemeték családjuk helyett tornyokat rajzoltak (köröttük piros, kék, sárga tulipánokkal, nagy, pöttyös masnis kislányokkal és kisfiúkkal, valamint hatalmas szárnyú, karcsú nyakú madarakkal).* (33. o.)

V. Antal személyiségéről emlékképek útján tájékozódunk. Ezek hol neki, hol az elbeszélőnek jutnak az eszébe. Az emlékképek őrzik a nőket, az apját, a gyerekkorát, vagyis azt, hogy V. Antal valamilyen emberből lett semmilyen. S ha nem ragaszkodunk a fejlődés talán meghaladott „előremutató" jellegéhez, akkor a hős máris eleget tett a klasszikus regényhős lényeges kritériumának. Ezek az emlékképek emlék-voltuknál fogva el tudnak szabadulni annak a valóságnak a kötelmeitől, amelyek V. Antalt kötik az életéhez, és teszik őt is és az életét is unalmassá. Némelyik kép akár apokaliptikusnak is nevezhető, mint például a kovászarcú asszonyé. Az említett kép szövege a hátsó borítón is kiemelt. De ide sorolható az a rész is, amit annak a képnek a kommentárjaként olvashatunk, amit a hős egy baptista térítőtől kapott könyvben lát, és a vízözönt ábrázolja.

A könyv terjedelméhez képest igen sok az utalás, sok kódot találunk, amelyek arra is jók lehetnének, hogy velük próbáljunk értelmet, jelentőséget olvasni ebbe a történet nélküli regénybe. De az utalások minduntalan elvesznek abban a világban, ahol V. Antal vagy fölidézi őket, vagy jelként ott vannak. A már említett térítő füzet is a bagarol mellé kerül a hokedlifiókba. Az lehet, hogy Dánielt nem eszik meg az oroszlánok a

térítő könyvében (sem). De nem mindegy? Az utalást tartalmazó könyvecske sorsa talán még vigasztalanabbá tesz bennünket, mint az, ha Dániel kiszenvedett volna értünk, és azt ez a világ, amiben V. Antal él, engedné észrevennünk.

Azonban ebben a világban csak egy dolog van, ami észrevehető, és az is csak azért, mert monstrózusan érdektelen, és mert azzal, hogy a csak az érdektelent befogadó világ a mássága ellenére is befogadta, maga annak a világnak a jelévé vált. A Bibliában a világot a *Logosz,* az Újszövetségben maga Jézus *jel*enti. Isten szava ez, illetve ő, ami és aki a megváltás, az Istennel való folytonos kapcsolat csatornája. V. Antal világában a *torony* veszi át a Logosz szerepét. Az Atyáét pedig V. Antal, aki mindig is ügyelt arra, hogy ne maradjon utána utód, azaz, nehogy megteremtse a világot, azt, amiben élhetnénk is. A torony minden olyan személynek és tárgynak a helyettesítője, aki és ami iránt érzelmi kötődést érezhetne, és ami arra csábíthatná, hogy szerethessen, és azokat szeresse, ahogy és akiket az olvasó szeret. A torony az asszony, a gyermek, minden, ami „szép", aminek értelme van, értelme lehetne. A torony jelzi a világot és annak ama tulajdonságát, hogy az ember(i)ség tárgyiasulva létezik. Itt persze adódik az a kérdés, hogy a tárgyiasult lét igényt tarthat-e a létezés rangjára.

Mielőtt elkezdjük megvetni azt az embert, aki az olvasott mű hőse, az olvasó vegye számba, létének mely vonatkozásai tárgyiasultak. Hiszen semmiképp nem lehetünk igazságtalanok V. Antallal. Megvetésünk csak annyiban illetheti, amennyiben magunkat nem illeti. És ha az általunk szeretettek és a mi szeretetünk valamelyest hasonlítanak a hős vonzódásaihoz, őt legalább annyira kell szeretnünk ezért, amennyire magunkat megvetjük érte. Tudom, hogy az olvasás ugyanakkor pontosan arra jó, és arra való (?), hogy ezt ne tegyük, hogy ezt elkerüljük. És azzal, hogy undorodva vágjuk a sarokba ezt a könyvet, magunkból is kiűzzük V. Antalt. Csakhogy V. Antalt nem lehet elkergetni, a torony áll, az ABC is ott van, a város is, az erdő is.

Géczi János regényének a világa csalóka. Nem csap be, hanem rászed. Az olvasó életének nagy valószínűséggel lesznek olyan szeletei (tárgyak, cselekvések, „élmények", jellemző személyek, vagy maga a mustárospohár és a lakótelepi konyha, ahol csak állva lehet a mustárospohárból teát inni), amelyek egybevágnak *A torony* világának a tárgyaival és szereplőivel. Itt kell kiemelnem azokat a glosszákat, amelyek a szöveg nem dőlt betűvel szedett részében vannak idézőjelbe téve. Ezekben az idézetek olyanok, mintha a közelmúltunkból olyan jól ismert hivatalos papírokból, újságokból kölcsönözték volna őket. Ezek a glosszák építették a mi össznépi tornyunkat fejletten, csótányostul, denevérestül.

A szövegnek a tárgyi szimbolikán kívül történeti misztikus szervezőelve is van. V. Antal életét az 1948, 1956, 1968-as évszámok teszik rendbe. De ezek az évszámok sem működnek aktívan a történetben, hanem az olvasóban mondatják el azokat a történeteket, amelyek akár részei is lehetnének egy kulcsregénynek. Lehet, hogy ez a könyv így is kulcsregény, de kritikusként csak arra kérhetem az olvasót, hogy azért se fejtse meg a konkrét ma, itt és most még föllelhető utalásokat. Mert ideje végre az irodalomnak tekintett szövegeket magukért és nem a szerző bátor(talan) „szókimondásáért" olvasni és szeretni.

És ugyan a főszöveg végén ott van a város neve is, amelyiknek Géczi János könyve lehet a kulcsregénye, de úgy gondolom, hogy ezt a könyvet csak akkor érdemes a kezünkbe venni, ha a konkrét ismeretek nélkül is szól valamiről *bennünk.*

A torony felépült, a könyvet elolvastuk. A torony érdektelenné vált, a könyv pedig csakis akkor nem válik azzá, ha ez megtörténik; de e két dolog csak akkor következik be, ha elolvassuk *A tornyot.*

Az elbeszélő szerencsé(nk)re következetlen, és megengedi a hősnek, hogy egyetlenegy személyt magához engedjen: a hájas szomszéd kisfiút, ha csak egy pillanatra is. A kisfiú arra kéri, hogy „emelje föl", és amikor ez megtörténik, V. Antal életébe utat talál a megváltás a kisfiú anyjának, Máriának a testében.

A regény szereplői visszataszítóak, mert lehetetlenné tesznek minden érzelmi viszonyulást magukhoz. Tükröt akkor tart a szöveg elénk, amikor mi az érzelmi viszonyban levés kényszere által elfogadjuk a föl nem ajánlott és nem is létező vonzódást, és elolvassuk ezt a könyvet, amelyik azt az olvasót, aki hajlandó fölemelkedni, föl is emeli. Így és innen ajánlom az olvasó figyelmébe a könyvet. (*Széphalom Könyvműhely, 1992.*)

Zsélyi Ferenc

MŰVÉSZET

BANNER ZOLTÁN

Egy művészeti kisváros nyarai

Az évszázad legforróbb augusztusa sem tudta legyőzni Makó polgárait: az új művésztelep II. kiírását záró kiállításon alig fértek el az érdeklődők a városi könyvtár európai művészeti színtérré varázsolt belső terében.

Nem a divat, divatosság örvén vonom be rögtön mondatomba az „európait". Ugyanis nem ácsingózni szeretnék vele, s nem tette ezt a művésztelepet megálmodó s létrehozó két makói művészasszony: Jámborné Balogh Tünde és Gilinger Katalin, meg a mögéjük állott városi önkormányzat s a támogató közületek, alapítványok sem. Ellenkezőleg: a makói példával arra az európai méretű mulasztásra kívánjuk felhívni a figyelmet, amellyel távol tartja magától a divat-trendekbe nem illeszthető, a központoktól távol eső régiók művészi törekvéseit és hozamát.

Századunk magyar művészetének története – táborverések, művésztelepek és művészi-irodalmi szövetkezések sorozata, egymásba fűződő láncolata Nagybányától a Nyolcakon, a MA körén és Szentendrén át Hódmezővásárhelyig és például Makóig, ahol Rudnay Gyula 1925-ös nyári főiskolai kurzusa óta többször is történtek kísérletek „művészeti kikötő" létesítésére a Maroson.

Az 1991 nyarán avatott új művésztelep azonban merőben más szándékok és célok jegyében szerveződött, mint az előzőek. Ebben a művészettörténeti pillanatban feltétlenül a leghitelesebb szándékok és célok jegyében. Hiszen a magyar irodalom és művészet iskola- vagy táboralapítói rendszerint, illetve sohasem valamilyen éppen aktuális irányzat meghonosításáért, érvényre juttatásáért bontottak zászlót, hanem végveszélybe jutott nemzeti kincsek (például az anyanyelv vagy az anyanyelv értékű népdal, népművészet, a paraszti kultúra, erkölcs, szokásrend stb.) megmentéséért. S azok a mai makói művészek és polgárok, akik ezt az összmagyar művésztelepet elképzelték, maguk is valami lappangva leselkedő, illetve egyre pőrébben megmutatkozó veszedelem: például a széthullás, az egymásról nem tudni (vagy tudni nem akaró) egymáshoz tartozás, a másképpen össze nem adható értékek szétzilálódásának a veszélye ellenében hozták létre a kilencvenes évek makói művésztelepét.

Persze régóta elevenen ható szükségérzet ez a kortárs magyar művészeti élet levegőjében, hiszen már évekkel, sőt évtizedekkel ezelőtt is hívtak felvidéki, vajdasági s főleg erdélyi művészeket, s egyesek már-már törzstagokként vettek részt például a hortobágyi, a hajdúböszörményi, a villányi, a hajósi és a többi nyári művésztelep munkálkodásában; mint ahogy 1989 óta a gyergyószárhegyi táborban végre magyarországi s más, határokon túli magyar festők, szobrászok és grafikusok is dolgozhatnak.

De hát mi sem természetesebb ennél, mint hogy az egy, egyetlen és oszthatatlan jelenkori magyar művészet szellemi tájegységei közös áramkörbe kapcsolják be energiáikat, mert csakis így, tehát kölcsönhatásaiban, egymásra vetülő szemléleti áttűnéseivel ébredhet a századvégi magyar művészet a maga sajátos küldetésének, karakter-

jegyeinek az értékére, érvényére és értelmére, s küldhet, sugározhat Jeleket az egyetemes művészet, Párizs, London, Amszterdam, New York, Tokió világvevő adóállomásai felé. Csakis a makóihoz hasonló művészi-szellemi-lelki műhelyek hálózatával delejezhető, telíthető fel éltető árammal a lélekvesztésben szenvedő magyar társadalom, s edződhet az elkövetkező évek még szigorúbb időjárási frontjaihoz.

Két nyár tanúsága szerint a város, tehát a hajdani megyeszékhely és a jelenlegi megyeszékhely egyaránt máris a magáénak tekinti az új makói műhelyt: az önkormányzati, alapítványi és más, közületi hozzájárulások lehetővé tették, hogy az idén szinte megduplázódjék a létszám, s így összesen 20 művész tölthetett három hetet a hármas határszögbe zárt makói térségben. (De hát legalább ugyanennyi – mert vannak, akik több munkájukat is felajánlották a szíveslátás fejében – műalkotással gyarapodik a makói képtár!)

Mégsem (vagy éppen ezért nem) a személyenkénti műelemzés módszere tűnik a színvonalát tekintve korántsem vidéki művésztelepi rögtönzésnek, hanem országos fontosságú válogatásként minősíthető zárókiállítás megközelítésére a legalkalmasabbnak. Egyelőre inkább arra figyeljünk: mit ér számunkra, mivel gyarapítja művészeti kultúránkat, miképpen teljesíti ki a kortárs magyar művészet színképét az akadémikus (szocreál) kötöttségeiből legkésőbben, de annál elementárisabb feszítőerővel, feszültségekkel terhesen szabaduló kárpátaljai festészet (Babinec József, Bletska József, Földessy Péter, Micska Zoltán); a vajdasági bácskaiak televény szimbolizmusa (Gyurkovics Hunor és Nemes Fekete Edit); s a kifejezésnek az az elkeseredett szenvedélyessége, amely a szám szerint is legnépesebb erdélyi tábor minden festői, szobrászi és grafikai motívumát a lét és a lélek földrengésszerű jelzéseivé avatja (András Csaba, Antal Imre, Biró Gábor, Fekete Miklós, Imets László, Márton Árpád, Miholcsa József, Orth István, Páll Lajos, Zolcsák Sándor); (a meghívott felvidékiek nem érkeztek meg). A házigazdák, a három makói művész (Jámborné Balogh Tünde, Karsai Ildikó és Kiss Jenő) az alkotásra alkalmas idő nagyobbik felét nyilvánvalóan az otthonteremtés, a szervezés, a menedzselés feladataira fordították. (Hogy hasznosan tették ezt, mi sem bizonyítja szemléletesebben, mint hogy máris megjelentek a telepen az első vásárlók; márpedig a folytonosság egyik lényeges alapfeltétele éppen az lenne, ha a telep körül kirajzolódna a gyűjtők és mecénások köre, úgy, ahogy az a világon valamennyi életrevaló művésztelep esetében történt és történik.) Jelenlétük a zárókiállításon így is méltónak, s nem csupán jelképesnek bizonyult.

Végül engedtessék meg annyi személyesség e sorok szerzőjének, hogy mégiscsak a bolyból kiemelten említsem a legmesszebbről, New Yorkból érkezett résztvevő, Vigh István „vendégjátékát". Nem az amerikai nagybácsinak, s még csak nem is a hasonlóképpen a szatmári tájakról elszármazott földinek szól ez a kivételezés (akivel egyébként 17 éve nem találkoztam), hanem annak a „sorsképi festőiségnek", amellyel az összmagyar makói művésztelep színképét oly sajátosan kiegészítette.

Vigh azon ritka erdélyi magyar művészek közé tartozik, aki a monumentális művészeti és restaurátor szakot végezte, méghozzá Bukarestben (mert a kolozsvári főiskolán ilyen szak nem létezett), majd az észak-moldovai Suceaván (Szucsáva) élt s díszítette az új középületeket egy évtizeden át (mert hát Erdélyben nem épültek új, magyar vonatkozású középületek), s már-már benyelte a román élet, amikor erre a veszélyre (meg a személye köré font politikai csapdákra) fölneszelt, s meg sem állt Sepsiszentgyörgyig. Innen menekült a diktatúra elől az Egyesült Államokba, s hol hivatásán kívüli, hol megalázóan piaci művészi tevékenységgel szolgálta a tengerentúli

magyar emigráció szerény művészetfogyasztását, amely ezt éppolyan szerényen honorálta, mígnem egy fatális véletlen folytán (címcsere) pontosan az Amerikai Monumentalisták és Restaurátorok Szövetsége elnökének a kezébe került egy tipografikai pályamunkaterve, s aki azonnal találkozni kívánt vele, aztán néhány nap múlva már meg is kapta az első megbízatásokat, s jelenleg e szövetség alelnöke... Amerika! Mert mindez 15 éves tengődés után, egyetlen év alatt zajlott le, de ennek ellenére most keresnek feleségével, Dukász Anna színművésznővel, a sepsiszentgyörgyi színház hajdani igazgatónőjével együtt otthont Magyarországon (házat és állampolgárságot), Makóra is az első hívó szóra rohant, találkozni a régi otthoni s az új összmagyar művészbarátokkal, miközben persze amerikai feladatainak is folyamatosan eleget kíván tenni.

Tehát nem a „nagy élet" és a „nagy mű" örvén örülünk Vigh István hazatalálásának, s (remélhető) örökös művésztelepi tagságának, hanem az igazolás erejű példa okán: a magyar művészetnek is otthona lehet az egész világ – de csak addig, amíg a világ magyar művészete a saját szellemét gyűrűzi, gyűrűzteti tovább.

Milyen jó lenne, ha a makói nyaraknak (amelyekben néhány éve fafaragó tábor is működik, mégpedig nem zsebtárgyak, fényképtartók, csecsebecsék, hanem urbanisztikai szerepű térplasztikák készítése céljából) hosszú időre megőrződne ez a kisvárosi dimenzión túlmutató tanulsága!

Banner Zoltán

Szerkesztői asztal

Szegeden rendezték február 11–12-én a *Magyar–Szlovák Fórum* III. találkozóját. Az *Irodalom és politika* c. kerekasztal-beszélgetés megnyitó előadását *Göncz Árpád* köztársasági elnök tartotta. Főreferátumot mondott *Kiss Gy. Csaba*, lapunk főmunkatársa. A vitában részt vett még magyar részről Annus József, Grendel Lajos és Szegedy-Maszák Mihály, valamint a szlovák Ladislav Ballek és Rudolf Chmel. A beszélgetést *Karol Wlachovský* vezette.

*

A Tiszatáj Alapítvány számára az elmúlt hónapokban Varga Mátyás, Gyuris György, Tüskés Tibor, dr. Seres László, dr. Grezsa István, Gyuris Daniella, *valamint a* Hőépszer Kft., *a* Konzol Kft. *és a* Dél-Tisza Menti Áfész *küldött támogatást. Köszönjük segítségüket!*

*

E számunkat *Földessy Péter* kárpátaljai művész munkái díszítik. A festő-grafikus vendége volt a nyári makói művésztelepnek; erről írt ismertetőt *Banner Zoltán* e számunk Művészet rovatában.

Ára: 25 Ft